

Абай Құнанбайұлының 175 жылдық
мерейтойына арналған
**«Ұлы Абай мұрасы – өскелең ұрпақты
рухани жаңғыртушы әлеует»**
атты республикалық ғылыми-практикалық
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

19 мамыр, 2020 ж.
Орал қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
Филология факультеті
Қазақ филологиясы кафедрасы

Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына арналған
**«ҰЛЫ АБАЙ МҰРАСЫ – ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫ РУХАНИ
ЖАҢҒЫРТУШЫ ӘЛЕУЕТ»**
атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

17 сәуір 2020 жыл

Орал - Уральск, 2020

ӘОЖ 82.0 (574)
КБЖ 83.3 (5Каз)
Ұ 46

Жалпы редакциясын басқарған басқарған:

Серғалиев Н.Х. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, б.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Редакция алқасы:

Ахмеденов Х.М. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми-зерттеу жұмысы және халықаралық байланыс жөніндегі проректоры, г.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Қыдыршаев А.С. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Рухани жаңғыру» институтының директоры, п.ғ.д., профессоры

Мұхамбетқалиев Ә.С. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Филология факультетінің деканы, п.ғ.к., доцент

Сұлтаниязова И.С. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі, философия докторы (PhD), доцент

Ақболатов А.А. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, философия докторы (PhD), доцент

Ержанова Ұ.Р. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қазақ филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты

Имашев Э.Ж. - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми және коммерцияландыру департаментінің директоры

Ұ 46 Ұлы Абай мұрасы – өскелең ұрпақты рухани жаңғыртушы әлеует:
Респ. ғыл.-практ. конф. матер. – Орал: М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БҚМУ РБО, 2020. – 228 б.

ISBN 978-601-266-477-5

Ұсынылған конференция материалдарының жинағы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналды. Жинақта республикаға танымал ғалымдар мен практик мамандардың, магистранттар және студенттердің тіл, әдебиет, әдістеме, тарихи, педагогика, дидактика салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланды.

ӘОЖ 82.0 (574)
КБЖ 83.3 (5Каз)

ISBN 978-601-266-477-5

М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2020

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті әріптестер және конференция қонақтары!

Өткізгелі отырған конференциямыз биылғы айтулы мереке Ұлы ақынымыз, қазақтың ұлттық идеологиясының іргетасын қалаушы, философ, қоғамдық-моральдық этикалық құндылықтардың көркем шежірешісі, артына мәңгілік өшпейтін рухани мұра қалдырған әлемдік өркениеттегі тұлғалардың бірегейіне айналған ұлт мақтанышы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына арналып отыр. Мемлекеттік деңгейде түрлі шараларды өткізу жоспарланған болатын. Біздің университетімізде семинар, түрлі акциялар, челенджер, «Абай оқулары», т.б. шараларды қолға алып ұйымдастырды. Бүгінгі конференциямыз сол айтулы шаралардың жалғасы деп білеміз.

Абай Құнанбайұлы – қазақ деген ұлы халықтың тарихи эволюциялық жемісі. Біздің халқымыздың тарихи негіздері сонау көне түркі өркениетінен бастау алса, сол тарихи тек пен тамырдың жалғастығы Абайдай ғұламаны дүниеге әкелді. Оның артында қалған мұрасы ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында жазылса да, бүгінгі қоғам үшін, тіпті болашақ келер ұрпақ үшін де құндылығын жоймайтын адамдықтың негізін жырлаған рухани мұра ретінде мәңгілік жасай бермек.

Ұлы ақынның өлең-жырлары, қара сөздері тақыр жерге шықпағаны белгілі. Оның өсу жолдары мен арнасында ұлттық сөз өнеріміздің тарихи негіздері, фолькорлық мұралар мен шығыстық өркениет, әлемдік рухани байланыстың іздері тұрды. Міне, Абай бабамыз осындай әлемдік сөз өрнегінен тәлім ала отырып, қазақтың даласындағы өз заманының көркем бейнесін, адамдық құндылықтарды, қоғамдық-этикалық нормалардың мәселелерін, тіпті қара сөздері арқылы бүгінгі педагогика ғылымы іргетасының көркемдік нездерін жасады деуге әбден болады. Ол өзінің көркем мұраларында ғылыми-танымдық мәселелерді, өнерді, адамдық мінез-құлықты, еңбекті, қоғамның дамуына сай адамзат баласының рухани жаңару мен жаңғыруы, ұлттық тәлім-тәрбие мәселелерін терең толғанды.

Абай поэзиясындағы адами құндылықтардың жалпы адамзаттық құндылықтармен өзектес болуы, оның бір ғана ұлттың шеңберіндегі тұлға емес, әлемдік өркениеттегі адамзаттың жыршы екенін дәлелдейді. Абайдың дәстүрі өзінен кейінгі қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына негіз болды.

ХХ ғасырдың басындағы Алаш арыстарың идеологиясына бірден-бір әсер еткен мектеп болса, ол да Абайдың рухани мұрасы мен көсемдігінің бағыт-бағдары болғаны айқын. Алаш арыстарының бірі А.Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақын» деп мақала жазып, ақынның шығармашылығына кәсіби тұрғыдан алғаш рет баға беруі тегін емес. Ұлыны ұлы ғана тани білетінін ескерсек, ұлттың рухани көсемі А.Байтұрсынұлы: «Абайды қазақ баласы тегіс танып білуі керек. ...Абай сөздері дүниеде қалғаны – қазаққа зор бақ» дегенде абайтануды белгілі бір уақытпен, бір ұрпақ ауысуымен шектемей, ғасырларға мәңгілік ұласатын қазыналы дүние екенін танығандық деп ойлаймыз.

Ал, Әлихан Бөкейханов «Ибрагим Құнанбаев» деген азанама мақаласында: «Өлеңдерінен көрініп тұрғандай Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ

халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген ақын әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Европаның атақты ақындарының қатарына қосар еді...», - дейді. Абайдың әлемдік өркениеттегі орнын көрегендікпен саралай білгені бүгінгі біздің қоғам үшін құнды пікір екені даусыз. Міне, содан бері қаншама ғасыр өтті. Алаш арыстарының аманаттарын Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов жалғастырып, абайтану ілімінің іргетасын бекітіп, кейінгі ұрпаққа «Абай жолы» - қазақ ұлтының тарихи дара жолы екенін ұлықтады.

Алаштық кезеңнен бастау алған Абай мұрасының ұлықталуына, зерттелуіне Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов, М.Әуезовтен өзге, өзінің білік тәжірибелерімен көзге түскен алдыңғы буын өкілдерінен — М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов, Қ. Жұбанов, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, А. Нұрқатов, Ы. Дүйсенбаев, Б. Кенжебаев, Т. Нұртазин, Е. Ысмайылов, Б. Шалабаев, З. Кедрин, Е. Лизунова, Н. Смирнова, Ә. Дербісәлин, Б. Сахариев еңбектерін де атап өткен орынды болар еді.

Кеңестік кезеңнің идеологиясына тәуелді болса да, Абай мұрасы біршама зерттелді. Бірақ тәуелсіздік Абайтану ілімінің қайнарына терең бойлап, Ұлы ақынның мұрасының мемлекеттігіміз бен ұлттық идеологиямыз, болмыс-бітімізбен тығыз бірлікте қайта саралау қажеттігін күн тәртібіне шығарып, ерекше қарқын алды. Қазіргі таңда Абайтану ілімін М.Мырзахметов, Т.Жұртбай, Ж.Шойымбет, А.Еспенбетов, Б.Ердембеков, Б.Әбдіғазизұлы, Р.Сыздық, Г.Мұратова т.б. әдебиеттанушы және тілтанушы ғалымдар әлі де зерттеп, зерделеп келеді. Бұл үрдіс өзінің жалғасын таба бермек.

Сондықтан әлемдік өркениеттегі тұлғалармен теңдес мақтанышымыз Ұлы ақын Абай мұрасы ақыл-ойдың кені, үздік жауһарларын адамзат баласының ортақ пайдалануы белең алған тұста, яғни жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтармен тәлім-тәрбие беруде өскелең ұрпақ үшін маңызы арта түсті. Елдік, мемлекеттік, ытымақтастық пен бірлік, ұлттық дүниетанымдық маңызды мәселелерде рухани азық болар ақынның қара сөздері мен поэзиясын қазіргі білім беру жүйесінің әрбір сатысында үздіксіз білім мен тәрбиеде тереңдетудің маңызы зор. Қазіргі заманауи білім берудің тенденциялары мен парадигмаларын ескерген тың зерттеулерді қолға алуымыз қажет. Конференциямыздың да мақсатында көрсетілгендей, руханият мәселелерінің терең сөз болып, зерттелуіне университет тарапынан үлес қосып, мемлекеттік саясаттың рухани бағдарына ат салысуды көздейді. Конференциямызға сонау шетелден Түркия елінен арнайы байланысқа шыққан бауырласымызға және қолдау көрсеткен қонақтарымызға алғыс білдіреміз. Конференция жұмысына табыс тілейміз!

*Нұрлан Хабиболлаұлы Серғалиев,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, профессор*

УДК: 82-1(574)

**АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ОРТА ТҮРКІЛІК ӘДЕБИЕТПЕН
САБАҚТАСТЫҒЫ**

*Сабыр М. Б.,
Орал қаласы*

Ұлы Абайдың рухани мұрасына ХХІ ғасыр биігінен қайта үңілу, қайталап оқу жас ұрпақтың парызы. Қазақтың Қабдоловы «Абай-біздің рухани әкеміз» деп айтып кеткен. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы Абайтанудың жаңа баспалдағы десе болады. Мемлекет басшысы «Оның өлеңдері мен қара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі бірегей құбылыс ретінде бағаланды», -деп атап көрсетті[1]. Абай ұлттың сөзін сөйлеп, мұңын мұндап тұтас ұлттың өзіне айналған хакім. Сөз жоқ, оның ақын-пайғамбар дәрежесіне көтерілуіне игі әсер еткен, нәр алған құнарлы бастаулары болды. Әдетте, біз Абайдың тәлім алған үш мектебін айтамыз. Біріншісі, Абайға тал бесікте жатқанда бойына сіңген, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс», «Қыз Жібек» сияқты жауһар дүниелері бар сыры терең, сыны кетпес кәусар бұлақ-қазақтың халық ауыз әдебиеті. Екіншісі-ақын мүшел жасқа келіп таныған, Фирдоуси бастаған шығыс шайырларының мөлдір поэзиясы. Үшіншісі-Абайдың ер жетіп, ақыл тоқтатқан шағында өз бетімен ізденіп, оқыған, үйренген орыстың, қала берді Еуропаның классикалық әдебиеті. Осымен Абайдың дәріс алған мектептерін түгендеп болдық па? Жоқ, Абайдың жазба әдебиеттің өкілі ретінде қалыптасуына бірден-бір әсер еткен ежелгі түркі әдебиеті, яғни ХІ ғасырдағы Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігінен, Ж.Баласағұнның «Құдатғу білігінен» бастап тамырын тереңге жіберіп, үзілмей келе жатқан орта түркі дәуірі (Х-ХV ғасырлар) жазба ескерткіштері.

Қазіргі қазақ ұлтының парасат-пайымының қалыптасу жолдарын, рухани мәдениетінің түп-тегін осы жазба мұралардан іздесек алтын көмбеге жолығарымыз хақ. Байырғы түркі әдебиеті мен бүгінгі классикалық қазақ жазба әдебиетінде жалғасып, астасып жатқан ақылман поэзияның алтын көпірі Абай болды. Абайдың ақындық кітапханасында Жүсіп Баласағұнның дидактикалық дастаны «Құдатғу біліктің» болғаны жайлы оның немере інісі Шәкәрімнің жазбаларынан хабардармыз. «Құтадғу білік» дастанының басты арқауы адамзат баласын ақыл мен сабырға жүгіндіріп, адамгершілікпен өмір сүруге үйрету. Әділет, бақыт, ақыл, қанағат сияқты ұғымдар балама кісі атымен аталып, кейіпкерлердің сұрақ-жауабы арқылы үгіт-насихат айтылады. Осы айтылған этикалық ұғымдар Абай поэзиясында жалғасын тауып, сабақтастықта өріледі. Ұлы Абай: «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым, ойлап қой-бес асыл іс көнсеңіз», -дейді[2].

Жүсіп Баласағұн құтты кітабында білім, ғылымды жоғары қояды. Оның жазбасында «Біліктіні тыңда, ол ақылдың бұлағы, білімді сөз – шырын, жанның құнары. Біліктінің ісі-байыпты. Білім мен ізгілік қана мұратқа жеткізеді», -деген тағылымды сөздер көптеп кездеседі. Абайдың ғылым, білім туралы жазған өлеңдерінде, қара сөздерінде осы тұжырымдар жаңаша өріс тауып, ұлттың көзін ашады. Оның «Ғылым таппай мақтанба», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Интернатта оқып жүр» сияқты өлеңдерінде ғылым, білімді дәріптеп, уақытты құр өткізбей білмекке ұмтылу керек екенін айтады :

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпенерсеңіз[2].

Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ат-түрік» кітабында түрік баласының тұлғасын, сымбатын сипаттап жазған: «түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп қасиеттерге ие». Ұлы Абай осы қасиеттерді өз заманының адамдарынан көргісі келді. Аталмыш қасиеттер қазақ баласының бойында бар болса да, Ресей империясының отаршылдық саясаты, сыртқы қысымның ықпалы адам санасын билеп, жағымпаздық, арызқойлық, парашылдық, суайттық сияқты келеңсіздіктер қазақ арасында өрістей бастаған еді. Ұлы ақын «қалың елім, қазағым, қайран жұртым, ұстарасыз аузыңа түсті мұртың, жақсы менен жаманды айырмадың, бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» деп күңіренді. Бет бергенде шырайың сондай жақсы, қайдан ғана бұзылды сартша сыртың? -деп сұрау салды. «Күлембайға», «Болыс болдым мінекей» өлеңдерінде мансапшыл жанның бейшара келбетін мысқылмен суреттейді. Күлембайды сынау бұл күллі ұлтты сынау еді. Елдің адами келбетін түзеуге ұмтылу еді.

М.Қашқари сөздігінде мақал-мәтелдер, даналық сөздер арқылы кісілік келбетті кемелдендіретін қасиеттер әлсін-әлі қайталанып отырады. «Су ішірмеске сүт бер» десе, Абай «адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» дейді. Бұл ақындық тебіреністен туа салған сөз орамдары ғана емес, бұл ақын аузында тарихи жадының жаңғыруы.

Ахмет Иүгнәкидің «Ақиқат сыйы» кітабында да білім, әдеп-тәрбие мәселелері арнайы сөз болады. Онда: «бақыт жолы білікпен білінеді, білікті ер өлді, аты өлмеді, біліксіз өлген сәтте аты да өшті», -деп ғылым мен білімнің қадір-қасиетін барынша талдап, көрсетеді. Ұлы Абай да қазақ қана емес күллі пендеге тән бақастықты, күндестікті сынай отырып, адам баласының бір-бірінен озғысы келетінін, бәсекелес екенін жақсы білді. Озу-ол артық киім кию, асырып мал бағу, дүние жинау емес екенін 18-қара сөзінде «Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ, Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де-ақымақтық», -деп нақтылай түсіндірді. Адамзаттың басты әрекеті білмекке ұмтылу, шындыққа жету үшін, ақиқатқа жүгіну үшін ғылымға сүйену парыз. Абайдың 38-қара сөзінде айтылатын: «Ғылым-Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр», -деген сөздері осы ойды әрі қарай сабақтай түседі. Ғылым шындыққа жетудің жолы. Ғылым, білімге ғашық болып, жан-тәніңмен беріле еңбектенсең ғана нәтижеге қол жеткізесің.

Байырғы түркі шайырлары тіл мәдениетіне, сөз өнеріне аса мән берген. Ахмет Иүгнәки өз шығармасында «Тілінді берік ұста, тісің сынар; Саралап сөйлеген сөз сөздің сарасы; Бұл тілдің бос, бейпіл сөздері талай басты жеді»-деп адамзат өмірінде сөздің құдірет иесі екенін баса айтады. Ата-бабамыз да «аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «сөзге өзің қожасың, аузыңнан шыққан соң сөз өзіңе қожа» деп ежелден бағамдап кеткен. Ал Абай құр сөз саптауға ғана емес, поэзия тіліне жоғары шарт қоя білді. Академик Қ.Жұмалиевке жүгінсек «Абайдың поэзияға тіл жағынан қоятын шарты ең алдымен «жеңілдік» (түсінікті), «жүрекке жылы тию» (сезімге әсер ету), «мағынасының түзу келуі». Осыларды жинақтай келіп, Абайдың өзі қалдырған формуласымен айтсақ, «іші алтын, сырты күміс» жақсы сөз, міне, поэзия-өлеңнің тілі[3]. Көркем тіл ой ғана емес, сезімнің көлеңкесі екенін Абай да жақсы түсінген. Сондықтан да ол: «Ет жүрексіз ернің айтпа сөзін, Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін...» -дейді.

Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесін зерттеген Асқар Егеубаев түркі жазба мұралардағы адамшылық белгілерін мазмұн жағынан саралап, жіктейді. Олар: 1. Кісілік, имандық, ақпараттық-адамшылық, 2. Тілге, білімге, дінге беріктік; 3. Ақыл-парасат; рухани саулық, еркіндік; 4. Іскерлік, ұлағатты ұлылық; 5. Ел қорғау, намысшылдық, жүректілік; 6. Ұрпақ тәрбиелеу, ұлды –ұяға, қызды қияға қондыру; 7. Досқа-мейірімділік, жауға –қаталдық; 8. Қанағат-рақым, адалдық; 9. Ұсталық пен ұстаздық, кәсіпті білу, оны ұрпаққа мирас етіп қалдыру[4]. Ұлы Абай поэзиясында осы айтылған адамшылық белгілер кісілік, имандылықтан бастап, ұсталық, кәсіпті игеру мәселелеріне дейін қамтылды, тереңнен талқыланды. Ақын ұлттың рухани дүниесімен қатар күнделікті әлеуметтік тұрмыс тіршілігінде жетіспей, кемшін жатқан тұстарды көре білді. «Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды»,-деп тұжырымдайды 33-қара сөзінде. Қызды айтып, қызықты айтып, батырлықты айтып лепіре жырлаудан бойын аулақ салып, тағылымды өлеңдерімен ел көкірегіне сәуле құйды. Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез дей отырып, сұлу қыз бен я батыр, болмаған соң, тәңірі алғыр, шығып кетер я қалғыр, оған ақыл – арам без деп күйінді. Сөз ұқпас надандармен күресті. Орта түркі дәуіріндегі насихатшылдық, тәлімдік әдебиеттің өзекті сарындары Абай қаламынан дүиетанымдық тұрғыдан қазақ санасына лайықталып, эстетикалық көркемдікпен жаңа биікке көтеріліп жырланды.

Қазақ жазба әдебиетінің дамуында Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген «Нахдж-әл Фарадис», «Махаббатнаме», «Гүлстан», «Хұсрау мен Шырын» сияқты шығармалардың да орны ерекше. Мұрағаттар тілі өте бай, ақыл-нақыл, қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге толы, тақырыптары да сан-алуан. Лексика-семантикалық сипаты күрделі. Жалпы жазба ескерткіштер тіліндегі мақал-мәтелдерді саралап зерттеудің, жинастырудың игі бастамасын бастаған профессор Ә.Құрышжанов болатын. Аға ғалым “...осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе “халық даналығы” деп аталады. Ежелгі түркі тілдерінде “аталар сөзі” деп те аталады, яғни бұл – “атадан мирас болып келе жатқан қазына” деген сөз” – дейді [5 208]. Осы алтын қазынаның бір көмбесі Алтын Орда дәуірі жазба жәдігерліктерінде жатыр. Ұлы Абай даналығының бір тамыры осы асыл арна. Білім тақырыбы XIV ғасыр жазбаларындағы ең келелі мәселе.

Сейф Сарайидің «Гүлстан бит-түрки» шығармасына жүгінейік:
илм икки жәхан көрки [Г,463].

Білім – екі дүниенің көркі
амалсыз алим балсыз занбурға охшар [Г,173а9].

Еңбегі жоқ ғалым балсыз араға ұқсайды.

Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасында :

Ариф билә олтурмақ жахилгә ерур зиндан

Жахил билә олтурмақ арифгә жәхәннәмдур [ХШ, 11965]

Наданға ғалыммен бірге отыру – зындан,
ал ғалымға наданмен бірге отыру – тамұқ.

Бұл мақалдарда білім әрдайым надандыққа қарама-қарсы қойып нәтижелі ой түйіледі. Ұлы Абай да өмір бойы надандықпен күресті. «Ақыл сенбей сенбеніз, Бір іске кез келсеңіз...Надандарға бой берме, шын сөзбенен өлсеңіз», - деді.

Орта ғасыр ғұламалары жас ұрпақ тәрбиесіне өте көңіл бөлген. Сымға тартқан күмістей терең ой бүгінге дейін жалғасын тауып жатыр. Мысалы, Махмуд бин Алидің «Нахдж әл-Фарадис» атты прозалық шығармасында:

Ақыл вә адәб билән тирикгил [НФ, 142а1].

Ақыл және әдеппен өмір сүр.

Ал «Гүлстан бит-түркиде:»

Кичикликда адәб өгрәнмәгән ер улу болса,

Бил андан хаир келмәс [Г, 442а1].

Бала кезде әдепке үйренбеген ерден

Өскенде еш хаир болмас.

Ұлы Абай да ұлт тәрбиесіне баса назар аударды, жас ұрпақтың әдепті, инабатты болып өскенін қалады. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» шығармасында жастарға «керек іс бозбалаға – талаптылық, әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық» деп ақыл айтады.

Жас өскіннің адами тұлғасының қалыптасуында ұстаздың рөлі ерекше екенін байырғы түркілер жақсы білген:

Ата михриндән уста жәври йахшы [Г, 14165].

Ата мейірімінен ұстаздың қаталдығы жақсы.

Абай атамыз да «Ұстаздық қылған жалықпас, Үйретуден балаға, ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға» - дейді. Рухы күшті, дені сау, білімді ұрпақ – ел келешегі, келбеті», - деген Елбасы Н.Ә. Назарбаев сөзінің мәні ерекше. Тәрбие тал бесіктен басталады десек те, Егемен еліміздің зияткер ұрпағын тәрбиелеуде ұстаздардың орны қашанда зор.

М.Әуезовке жүгінсек «Абай адамгершілікті моральдық философияда барлық жайдан жоғары қояды». Толық адам ілімін ұсынады. «Әуелде бір суық мұз- ақыл зерек» өлеңінде: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста. Сонда толық боласың елден ерек», - деп, өзгелерден жоғары тұру үшін ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау керектігін ескертеді. Бұл үшеуі бір-бірінсіз өмір сүре алмайды, сондықтан тас-түйін боп бірігіп, өмір жолында ғылымға сүйенсе кемелдікке кенелері хақ. «Абайдың толық адам туралы ілімінің өзегі-ақыл, әділет, рахым деген терең ғылыми мағына беретін, тереңіне құрық бойлай бермейтін ой-пікірлерінің мән-мағынасы аса зор күрделі мәселелер», - дейді абайтанушы М.Мырзахметұлы[6]. Бұлардың түп-төркіні ежелгі және орта түркілік ойшыл, даналық әдеби мұраларды жатыр.

Абайдың 1899 жылы жазған бір-ақ шумақ өлеңі бар:

Күшікасырап, итеттім,

Олбалтырымдықанатты.
Біреугемылтықүйреттім,
Олмергенболды, меніатты.

Бұл өлең жолдары бүгінде мақал-мәтелге айналды және Абай тағдырының бұралаң жолдарын көрсетеді. Қай қоғамда да сатқындық пен опасыздық қатар жүретінін жасыра алмаймыз. Жақсылығың жамандық болып қайтса ер жігіт тәубасынан жаңылады емес пе. Тап осы кемеңгер, тағдырлы танымның ой көшінің керуен басын орта ғасыр жазбаларынан да көреміз:

*Оң илмин өгрәниб кеткән, ақибат
қылды нишана мәни [Г, 39а1].*
Менен мылтық үйренді, кейін
мені нысана қылды.

Мақал-мәтелдер – түркі халқының даналық шыңы. Бабадан қалған ескі сөздің, есті сөздің тарихта пайда болу, қалыптасу кезеңі бүгінгі дәуірден қанша алыс кетсе, Ұлы Абайдың кемеңгер ойшылдығы, ой зергерлігі, сөз көсемдігінің қайнар көздері де соншалық тереңде жатыр.

Даналық өлең жолдарын сиқыр сөзбен әдіптеген Абай поэзиясы шеберліктің, көркемдіктің тың үлгісі болды. Өлең сөздің патшасын алтын тағына отырғызды. Қазақ ғалымы А.Ибатовтың пікірінше: «Абай поэзиясының көркемдік шеберлігін байыту ісіне тек қазақ халқының өзіндік мол туындылары мен шығыс әдебиетін қазақша қайта жырлау ғана емес, XII-XVI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан, Египет жерлерінде пайда болған сан алуан жазба ескерткіштердің өзіндік үлесі, игілік әсері болған».

XIII-XIV ғасырлардағы түркі халықтары әдебиетінің озық үлгісі Хорезмидің «Махабатнаме» дастаны. Мазмұнында қайта өрлеу дәуірінің идеялары бар жәдігерліктің Абай шығармашылығына ықпалы болмады деп айта алмаймыз. Алма Қыраубаева «Хорезми жер бетіндегі қызықтың бәрі о дүниелік өмірдің қасында түк емес деп уағыздамайды, қайта мұнда адамның қасиетті сезімін, адамгершілікті, асыл махабатты ардақтап, сүю бақытын басқа қияли қызықтарға айырбастамайтынын жыр етеді», -дейді [7]. Шайыр адамның ішкі жан дүниесін, махабатты, сұлу қыздың бейнесін еркін суреттейді:

Күлгенінде оймақ ернің үлбіерер,
Сонда сені пері көрсе, ол да мендей телмірер.

Бұл дәстүр Абай поэзиясында жаңа қырынан жарқырады. Ақын махабатты, сұлулықты жырлауда адамның ішкі жан дүниесімен астастырып, тағдырмен, адам өмірімен сабақтастырып жырлады. Оның махаббат лирикасы бұрын сонды түркі, шығыс әдебиетінде болмаған ерекше дүниелер. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңдер сұлу қыздың бейнесін жасаудың озық үлгісі. Абайдың эстетикалық идеалы тән сұлулығы мен жан сұлулығы бір бойынан табылған жандар. «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы», «Сен мені не етесін» өлеңдері ғашық жанның ішкі психологиялық жан дүниесін бере білуімен, Аллатағаланың адамзатқа берген сыйы сүйіспеншілікті, асыл сезімді бейнелеуімен аса құнды.

Ұлы Абайдың жазба ақын ретінде қалыптасуына игі әсер еткен жәдігерліктің бәрі Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы. Жас кезінен Фирдоуси бастаған шайырларына табынып, өлеңдерін тұшына оқып өскен Абай «Хұсрау мен Шырын» поэмасын білмеді деп айту қисынсыз. Себебі «Хұсрау мен Шырын» оқиғасын алғаш жырлаған Фирдоуси болатын. XI ғасырда Низами

«Хұсрау мен Шырын» поэмасын парсы тілінде жырлады. XIV ғасырда Құтып бұл поэманы өз халқының тұрмыс-дәстүріне лайықтап қыпшақ тілінде жазып шықты. Поэманың мазмұны Хұсрау деген жігіт пен Шырын есімді қыздың арасындағы сүйіспеншілік, шынайы махаббат тақырыбында құралған. Онда арамдық пен зұлымдық та, қастандық пен сатқындық та, өсек те, өтірік те жырланады. Ақырында әділдік пен таза сезім үстемдік болады. Бір жағынан Абай поэмаларымен үндесіп жатады. Ал екі ақынның тіліне үңілсек, екеуінің поэзиясында да ұшырасатын ортақ фразеологиялық оралымдарды айқын көреміз. Фразеологиялық оралым деп кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единицаны айтамыз.

«Хұсрау мен Шырын» поэмасында екі жүзге тарта фразалық оралымдар бар. Олардың ішінде эпостық және тұрмыс-салт жырларында жиі кездесетін «сұлу» деген сөздің баламасы ретінде айтылатын *ай йүзім*(ай жүзім), *толун ай* (толған ай), немесе *ністе ағыз*(оймақ ауыз) деген сияқты фразалар жиі кездеседі. Ескерткіштегі осында қолданыстар Абай поэзиясында да өте жиі ұшырайды. Мысалы, Құтыпта:

Көңіл қушы бу ғашық отында учар,
Хайалы ол Шырын Хусрауыны кучар.

Деп, *көңіл қушы* туралы айтылса, Абайда:

Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа,
Адам ойы түрленіп алған шақта

деген сияқты *көңіл құсы* түрінде мағыналық тұлғалық жағынан дәлме дәл келіп, Құтыпта да, Абайда да бұл фраза «өткір қиял» деген мағынада айтылып отыр.

Немесе: *сынық көңіл* оралымы Құтыпта:

Мені қағуымда аз хор қылғыл
Сынуқ көңілүмні бәс азар қылғал

түрінде айтылса, Абайда:

Сынық көңілім көп кешер,
Майда қолмен ұстасаң.

деп келеді. Осындай *сынық көңіл* деген фраза Құтыпта да, Абайда да жабырқаңқы, қайғылы көңіл күйді білдіреді. Кей кезде Абай Құтып қолданған кейбір фразеологиялық оралымдарды түрлендіріп, құлпырта пайдаланады. Мәселен, Құтыпта *көңул соңқуры*(көңіл сұңқары) деп айтылса, Абайда «көңілдің жайлауы», «көңілдің күні» болып баяу қаныққан, жаңаша өсіп жетілген оралымдар арқылы беріледі.

Лай суға май бітпес қой өткенге,
Күлеміз қасқыр жалап дәметкенге.
Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

Немесе:

Көңілімнің күні өткен соң,
Жалғанда болмас жұбаныш.

Әдетте, тіл білімінде фразеологиялық оралымға өте-мөте тән, басты белгі-оның даяр қалпында жұмсалуды. Бірақ, поэзияда мұндай оралымдарды ақындар өз қалауынша иіп әкеп, өзгертіп те қолданады. Мысалы, Құтыптың:

Біліліг һәм көріші йінчкә қылты

Сөзічрә қыл йарар елі ошол бег

деген бәйітінде *қыл йарар*(қыл жарар) фразасы білімді адамның көргіштігі қылдай болса, бектің бірлілігі сол қылдың өзін жарып тастағандай еді деген мағынаны білдіру үшін айтылып тұр. Қазақта әділ адамды «қара қылды қақ жарған» деп айтатыны білеміз, ал Абай осы фразаны өзінше қолданған.

Мысалы:

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек,-дегенде Құтып сияқты білгірлікті дәріптеп отыр. Бірақ, фразаның құрылыс жағынан екеуінде екі түрлі қолданыс бар. Құтыпта «қыл йарар» болы екі сөзден құралса, Абайда «қылды қырыққа бөлмек» түрінде айтылып үш сөзбен беріліп тұр.

Екі дәуір ақындарының поэзиясына тағы бір үңілсек, Абайдағы:

Жас жүрек жайып саусағын,

Талпынған шығар айға алыс-дегендегі *айға талпыну* фразасы

Құтыптың:

Еліг көндені айға сунса болмаз,

Аңар қодырлайлық етіб мұнсе болмаз-дегендегі «елігі айға сунса» деген фразасымен мағыналы жағынан өзектес келеді.

Мінеки, бұл оралымдар-орта ғасырлық жазба әдебиеті мұрасының мөлдір тұнығын қанып ішкен Абайға ғана тән, жаңа үлгілер, екеуіне ортақ, жазба әдебиетке ғана тән сөз қолданыстары. Демек, Абай орта ғасырлық түркілік жазба әдебиетпен таныс болған. Тек танып, біліп қоймай тереңдей оқып, меңгерген. Даналық бұлағынан қанып ішкен. Орта түркілік поэзиялық, прозалық шығармалар мен Абайдың парасатты поэзиясында тереңнен тартылған алтын тамыр, өнер, дәстүр сабақтастығы бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тоқаев Қ.Ж.Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан»
2. Абай Құнанбайұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы.: Жазушы,1986ж.
3. Жұмалиев Қ. ХVІІІ –ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті, 6-том.Орал.: Ағартушы, 2010ж.
4. Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі. Ф.ғ.к. дисс-ң авторефераты, Алматы,1999ж.
5. Құрышжанов Ә. Сөз атасы. –Алматы.:Жазушы,1987ж.
6. Мырзахметұлы М. Абайтану. – Астана.: Interactiv Kazakhstan,2014ж.
7. Қыраубаева А.Ғасырлар мұрасы.-Алматы.: Мектеп,1988ж.

АБАЙ – РЕНЕССАНСТЫҚ ТҰЛҒА

*Серікқазы Қорабай,
Алматы қаласы*

Ұлы ақын, ойшыл Абай шығармашылығы – қазақтың жазба әдебиетінің жаңа өрлеу, өркендеу, кемел биігіне жеткен кезеңі болды. Адамды негізгі кейіпкер дәрежесінде ғана сомдап қана қоймай, оны көркем бейнелеу әдісін ұлт әдебиетіне Абай әкеліп, адамның мінез-құлқы мен әлеуметтік бет-бейнесін терең ашып көрсетуді сөз өнерінің басты міндетіне жатқызды, поэзияның шыншылдық сипатын күшейту барысында әдебиеттің сыншылдық әдісін өмірге әкелді. Ұлы ақын өлеңдері арқылы қазақ өлең өнері парасатты, кемел де мәдениетті поэзия деңгейіне шықты. Осы айшықты сипаттардың өзі Абайды ренессанстық тұлға деңгейіне көтерді.

Әлем тарихында ренессанс деген ерекше ұғым бар. Бұл белгілі бір қоғамдық, мәдени қайта өрлеу дәуірі. «Батыс Еуропа ренессансы», «Мұсылман ренессансы», «Иран», «Шығыс ренессансы» деген ұғымдар – толық дәлелденген ақиқат екені белгілі.

Ренессансқа ортақ заңдылықтармен қатар әр ұлттық өркениеттің өзіне тән ерекшеліктері де бар. Бұл ретте қазақ өркениетінің де өз ренессансы бар. Ол да жалпы заңдылықтардан кенде емес және өзімізге тән ерекшелігіміз де бар. Міне, осы екі үрдіс тұрғысынан қарағанда қазақ қоғамының ренессансы ұлы Абайдан басталады.

Егер ренессансты ескі мәдениеттің қайта жаңаруы, жаңғыруы деп түсінсек, онда оның мағынасын тарылтып аламыз. Әлемдегі ренессанстың басты заңдылығы – бұрынғы мәдениетті жаңғырту ғана емес, мұндағы басты қасиет – адамға көңіл бөлу, адамды дәріптеу, адамды барлық дүние атаулының қожасы деп түсіну.

Адамды бағаламау, адамды мазақ ету әр дәуірде, әр қоғамда болып тұрған. Ұлы ақындар мен ойшылдар бұған қарсы болып, ашық күрескен. Адамды төмен санаған қоғамды олар надан қоғам деп атаған.

Абай да Адам деген ұлы ұғымға ерекше мән берген. «Атымды Адам қойған соң қайтіп надан болайын?» деген ұлы ақын адамның бұл ғаламда ерекше екенін айтады.

Әрине, Абайға дейінгі ұлттық поэзияда да адам туралы жырланды. Адамның әр жасы, әр жастағы оның жағдайы, жақсы-жаман қасиеттері – бәрі де сөз болды. Алайда ол поэзияда сырттай сипаттау басым болды, әңгімелеудің бәрі дидактикалық сарында өрбіді.

Абайға дейінгі поэзияның шыңы – жыраулар шығармаларының басым бөлігі мемлекеттік мәселелерді қамтып, әміршісінің, яғни хандардың қасиеттерін жырлады. Сол себепті жыраулар Қазақ хандығының идеологы ретінде басты міндеті – ханды дәріптеу, мемлекетке қызмет ету деп білді. Сондықтан

жыраулар поэзиясы мемлекеттік әдебиет болды да, жеке адамның тағдыры, оның ішкі сезім толғаныстары ақын-жыраулар туындыларында сөз бола қоймады.

Ал Абай өз шығармаларында ең басты мәселе етіп Адамды, оның жеке өзін, ішкі сезімін, тұрмысын, көңіл-күйін алды. Абай поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Бүкіл әлемнің, болмыстың темірқазығы – Адам. Оның мүмкіндігі мен құдіреті – орасан.

Міне, осы Адамды түсіну мен осы Адамды тану міндетін алға қойып, Адамды – дүниенің биік мұраты деп ұғынуы – Абайды ренессанстық тұлға, ал оның поэзиясын қазақ ренессансының басы екенін дәлелдейді.

Абай Адамға ерекше мән берді де, Адамды – танылуы қиын жұмбақ деп білді. «Мен бір жұмбақ адаммын» деуі де содан. Сондықтан Абай: «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар, қалан!» деп Адамға өзін-өзі түсініп, тани алатын сенім дарыту қажет, дүниенің кілті өз қолында екеніне, бәрін өзі істей алатынына нандыру міндет деп санаған.

Абай поэзиясынан Адамның өзі – құдірет екенін, құдіреті – білімінде, ақылында, жүрегі мен жанында екенін көреміз.

Адам бір жағынан тұтас әлем, екінші жағынан, Адам өз ішінде қайшылығы мол, күрделі тұлға. Осы екеуі біріге келіп, тән мен жанның, тән азабы мен жан азабының ара-қатынасын құрайды.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды, –

деген Абай жан күйзелісінің ауыр екенін жай ғана айтпайды. Тән күйзелісі сыртқы денені ғана ауыртады. Адамға ең қиыны – жан күйзелісі. Жан күйзелісі миға салмақ салады, жүректі мазалайды, қинайды. Сол себепті Абайдың «жүрегі қырық жамау», сол себепті ол «жүрегінің түбіне терең бойлауға» шақырады.

Мұндай ойлар ақын Абайға Адам мүмкіндігінің шектеулі екеніне көз жеткізген соң келсе де, ол Адамды – өмірге текке келмеген жан, ол өзінің тағдырына өзі қожа бола алатын, қоғамға керек тұлға деп білген, Адамның сондай болуын қалаған. Өмірде өз орнын тауып, пайда келтіретін Адам – саналы Адам, толымды Адам.

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», – дейді Абай.

«Ыстық қайрат» – бұл үнемі іздену, алға ұмтылу, жасампаз болу.

Абай да сонау жас шағынан үнемі ізденіс үстінде болып, алға ұмтылған. Бала кезінен ерекше қабілетімен, ақылдылығымен көзге түседі. Ол әуелі ауылдағы Ғабитхан молдадан сауатын ашады. Әкесі оның зеректігін байқағаннан кейін, он жасқа толған соң Семейдегі Ахмет Риза медресесіне береді. Ол үш жыл осы медреседе оқиды. Мұндағы білім бағдарламасында тарих, поэзия, математика, философия және жаратылыстану пәндері оқытылды. Оқу барысы араб, парсы және түрік тілдерінде өтті. Зейінді бала оқуға бар ықыласымен беріліп, үздікшәкірт атанады. Дін оқуын ғана місе тұтпай, білімін өз бетінше жетілдіруге ұмтылып, көптеген шығыс ақындарының шығармаларымен, араб, парсы, шағатай тілінде жазылған ертегі, дастан, қиссалармен, шығыс классиктерінің шығармаларымен танысады. Медресенің

қатаң тәртібіне қарамастан орыстың приходская школасында дәріс алып, тез арада орыс тілін де меңгереді. Орыс және батыс әдебиетінің озық туындыларын оқиды. Ол шығыс тілдерін өздігінен үйреніп, Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз сияқты шығыс классиктерінің шығармаларын түпнұсқадан оқиды. Ол осылайша жас кезінің өзінде-ақ Фирдоусиден бастап, араб-парсы және бүкіл түркі поэзиясының көркемдік жетістіктерінен үйренген.

Ізденіс жолында Абай Семейде орыстың Е.П.Михаэлис, Н.И.Долгополов, С.С.Гросс сияқты саяси жер аударылып келген озық ойлы адамдарымен танысады. Олармен пікірлес болуы оны орыс әдебиеті мен қоғамдық ойлар тарихын оқып біле түсуіне септігін тигізді. өз халқының өткені мен бүгінін бағдарлай алатын, сол үшін күресе алатын биік интеллектуалының қалыптасуына әсер етті. Е.Михаэлистің досы, заңгер А.Леонтьев Америка саяхатшысы Джорж Кеннанды Абаймен таныстырады. Ол өзінің 1890-1891жылдары шыққан «Сібір және жер аудару» атты кітабында қалалық кітапханада Милль, Бокль, Дрэпер сияқты авторларды оқитын ерекше білімді қыр қазағы Абайды алғаш рет шетелдік оқушы қауыммен таныстырды. Осылайша Абай есімі дала өңірінен асып, барша халықтарға таныла бастады.

«Нұрлы ақыл» – елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, құдай берген ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Осы екінші қасиетке байланысты Абай өмірінен мысал келтірейік. 1885 жылы мамыр айында Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген жерде Семей губерниясына қарайтын **бес ояздың атақты би-болыстары мен ел билеуші ақсақалдары** бас қосқан төтенше съезінде генерал-губернатор Цеклинскийдің ұсынысымен төбе би болып сайланған Абайға «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесін» әзірлеу тапсырылады. **73 баптан тұратын «Ереже» деп аталатын заң нұсқасын Абай басқарып жазып, осы Қарамола съезінде қабылданып бекітіледі.**

Бұл қазақ қауымында ежелден қалыптасқан кертартпа әдет-ғұрып заңдарына да, патша өкіметінің халықтық анаушылыққа, зорлық-зомбылыққа негізделген заңына да ұқсамайтын, өзгеше құжат еді. Оның әсіресе ұрлық, қылмыс пен әйел мәселелеріне арналған баптары ерекше құнды. Осы тарихи құжат арқылы Абай даланың заң, ережелерін жетік меңгерген білікті би ғана емес, өз халқының құқық нормаларын патша үкіметінің заң ережелері мен тығыз ұштастыра алған заңгер де болған. Съезд Абайдың ел арасында ғана емес, патша үкіметінің Семейдегі әкімдері арасында да беделі өсе түскендігін танытты. Осы оқиғаның өзі Абайдың елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істегенін, құдай берген ақылын тек жақсылыққа жұмсап, халқына қамқор болғанын байқатады.

«Жылы жүрек» – иман жүзді болу, адамдарға түсіністікпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білу. Осы үшінші қасиет жағынан қарастырғанда Абай өзінің ақын балалары мен талантты жастардан әдебиет мектебін қалыптастырды, бұл қазақ әдебиеті тарихындағы тұтас бір шығармашылық-эстетикалық құбылыс болды. Абайдың өз тәрбиесінде, тікелей ықпалында болған шәкірттері ұлы ақынның ақыл-кеңесі бойынша тақырыптар таңдап, әлем әдебиеті үлгісімен және қазақ өмірінен шығармалар жазды, олар өз ұстазына бірі тақырып жағынан, екіншісі сюжет, мазмұн жағынан, үшіншісі тіл, стиль жағынан еліктеп, қазақ әдебиетіне тың көркем жаңалықтар енгізді. Абайдың балалары Ақылбай және Мағауия Еуропа ақындарының үлгісімен терең сезімді махаббат пен өршіл рухты романтикалық дастандар жазу бағытында болса, ұлы ақын тікелей баулыған шәкірттері Көкбай, Әріп, Мұқа, Шәкәрім, Әсет,

Иманбазар, Уәйіс суырып-салма ақындық өнер – айтыс дәстүрін ұстай отырып, ұстаз кеңесімен қазақ өмірінен түрлі тақырыпта өлеңдер мен тарихи дастандар, шығыстық желіде поэмалар жазды. Ал Абайдың өз тәрбиесінде болған немере інісі Кәкітай мен өз баласы Тұрағұл прозалық шығармалар, көңіл күйге байланысты қысқа өлеңдер жазып, көркем аудармамен айналысты. Немересі Әубәкір Абайдың сатиралық дәстүрін, яғни қазақ өмірінің келеңсіз жақтарын сынаған ащы тілді әжуа өлең жазу жолын ұстанды.

Бұл ақындар ұстаз алдында ақыл-кеңес алып, үлгі-өнеге үйренген, Көкбай, Шәкәрім, Мұқа, Абай қолында жақын серіктері ретінде сенімді көмекшілері болса, Әріп, Әсет, Иманбазар алыстан арнайы келіп, Абай аулында ұзақ уақыт тоқтаған, жаңа жазған шығармаларын Абайға тыңдатып, сынын естіген, жөн сілтеген нұсқауларын қабылдап, ақындық шеберлікке үйреніп қайтқан. Олар ұлы ақынды өздеріне ұстаз тұтып, талант құдіретіне бастарын иген, өлең, дастандарына дұрыс баға беретін әділ сыншы, қиыннан қиыстырып жөн сілтейтін абыз санаған. Міне осылайша Абай өзінің әдебиет мектебін қалыптастыру арқылы шәкірттерін иман жүзді болып, адамдарға түсіністікпен қарауға, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білуге тәрбиелеген.

Он жетінші қара сөзінде де Абай осы үш қасиетке байланысты ойын терең өрбітеді. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің өнерлерін ортаға салып таластырып, еңсоңында ғылымға жүгіндіреді. «Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты: «Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман», – депті. «Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның – екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуініңіз дегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман», – депті. «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім», – депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаның аермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. «Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет», – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы», – депті» деп ой түйеді хакім Абай. Осы тәмсілі арқылы ұлы ойшыл ақыл, қайрат, жүрек үшеуі де әрқашанда ынтымақты бірлікте болғанда ғана көкірегі ояу саналы азамат болатындығына мегзейді.

Міне, Абай ілімі бойынша осы үш қасиетті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек қасиеттерін ізгілікті мақсатта пайдаланған жағдайда ғана толымды адам қалыптасады.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек, –
дейді Абай.

Мұндай адам өлмейді. «Өлсе – өлер табиғат, адам өлмес!» дегенде, Абай толық адамның ісі, сөзі, ойы өлмейді дегенді меңзейді.

«Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?!» дегенде де Абай адамның санасын, ойын, сөзін сол адамның өзімен қатар қойып отыр. Олай болса, Абай үшін дүниенің басты өлшемі – Адам, оның ісі мен ойы, жаны мен санасы, сөзі мен сезімі. Міне, Абай поэзиясының ренессанстық сипаты да, басты ерекшелігі де осында.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деп жар салуы арқылы Абай бүкіл адамзаттың Абайына айналды. Сіздер де Абайды сүйіңіздер. Абайды сүю деген бұл Абайды үнемі жүрегiңмен түсiнiп оқу, көңiлiңе тоқу. Сол арқылы бiз Абайды танимыз, сол арқылы бiз Абайдың толық адамын түсiнемiз.

Абайдың нағыз дана және дара екендігін асқан көрегендікпен айтқан Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» деген аталы сөзі ХХ ғасырдың бас кезінде айтылса да, әлі де мәнін жойған жоқ. Сондықтан әр қазаққа Абайды тану – мұрат. Абай шыққан биікке ұмтылу – парыз.

УДК 82.09:821.512.122

ҚОЛДАН КЕЛМЕС ІСКЕ ҰМТЫЛ, АЗАТ БАСЫҢ БОЛСЫН ҚҰЛ

/ Жаңа ұрпақты Абайдың рухани мұрасына баулу мәселесі хақында/

*Қыдыршаев А.С., Қыдыршаев М.А.,
Орал қаласы*

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында халқымыздың біртуар ұлы перзенті Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жылдық мерейтойын лайықты атап өтуді той тойлау үшін емес, ой-өрісімізді кеңейтіп, рухани тұрғыдан дамуымыз үшін аса қажеттілігін баса айтқан-ды. Мемлекет басшысы Абайға құрметті бүгінгі жаңа ұрпақты тәрбиелеудің тиімді тәсілі тұрғысында таниды. Бұл ретте Ел Президенті: *«Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу – мемлекеттік маңызы бар мәселе. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашамыз. Осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор. Абайдың ой-тұжырымдары – баршамызға қашан да рухани азық. Ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын ой елегінен өткізген жөн»*[1,1], – деп пайымдайды. Одан әрі ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы: *«Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де осы.*

Осыған орай Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет... Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл – классикалық үлгідегі өнегелі ойлар шоғыры. Нақыл сөз, гибратты сөз, зақлия сөздер деп әрқилы аталғанымен, бұл – ерекше жанр. Абай қара сөздерінің басты миссиясы – ойлану, өзгеге ой салу, мақсатты ұстанымға айналдыру. Демек, ұлы ойшылдың қара сөздері – аса құнды еңбек [1,2], – деп түйіндейді. Қысқасы, Ұлт Президентінің тұжырымдарына сүйене айтсақ, Абай – елдік мұраттың айнымас темірқазығы. Абай – ұлтымыздың мәдени капиталы. Абай – жаңа Қазақстан бренді. Ақынның мұрасы – күллі адамзат баласының рухани азығы. Абай мұрасы – біздің ұлттық тұрғыда бірлесуімізге, елдік тұрғыда дамуымызға жол ашар қастерлі де қасиетті құндылық. Олай болса, Абай бабамыз елдің қай ісіне сүйініп еді? Сол сүйінген ісінен үйрене алдық па? Абай данамыз қазақтың қай ісіне күйініп еді? Сол күйінген ісінен жирене алдық па? Ой салады. Ойлантады. Ойланбасыңа қоймайды. Демек, Абай ғұламаның өз заманындағы іскерліктің ұйытқысы, еңбекқорлықтың мотиваторы болғанына талас жоқ [1;2;10].

Абай мұрасы, Абай ілімі, Абайдың өзіндік болмысы, Абайдың сана-сезімі, Абайдың имандылық сырлары туралы тереңнен ой толғау оңай шаруа болып па? Жайдақ қалыпта үстірт айта салуға болар. Онда қайталауға ұрынарың анық. Ақиқаты – Абай тағылымы терең. Әркімнің өз Абайы бар десек те, Абай әлемін тұтас кейіпте, біртұтас дүние қалпында тану оңай олжа емес. Абай сыры тереңде, Абай құпиясы таңғажайып. Анығы, көзіміздің жеткені – Абайдың рухани әлемі тылсым, тұңғиық. Бүгінгі рухани жаңғыру кезеңінде Абай сынды ойшылдың рухани әлеміне кең тұрғыда үңілу қажет-ақ [1;2;4;5;6;7;8;9].

Баршаға түсінікті тілмен жеңілдеп айтсақ, Абайдың бізге жеткен рухани мұрасы, яғни, өлеңдері мен қара сөздері көкірегі сезімді, тілі орамды жастарға үлгі, өнеге бермек үшін жазылған. Бұл ретте Абайдың рухани әлемі – жаңа ұрпаққа айқын да басым бағдаршам, бағдар-бағыт сілтеуші. Ойлантатыны – бүгінгі жаңа ұрпақтың сұрағының көптігі, сауалының сансыздығы. Сананың рухани жаңғыруы дейміз, қалай рухани жаңғыруға болады? Нені, нендей қағидаларды басшылыққа алуымыз керек? Жастар жағы философиядан гөрі көбіне нақтылықты қалайды. Ал үлкендер қауымы нақтылықтан гөрі жалпылыққа, философияға түсіп кеткендерін байқамай қалады. Жасыратыны жоқ, жігерлі жастардың жоғарғыдай нақтылы сауалдарына «өйту керек, бүйту керек, түйе үстінде сирақ үйту керек» деп жатады. Шынында да, алақандарына салып бермесек те, нақты не айтуға болады? Кімді, нендей іс-әрекетті өнеге етуге болар еді?

Біздің ұсынбағымыз – Абай болмысы, Абай тағылымы. Абайдың рухани өнегесі. Ойшылдың рухани мұрасы – әлемдік заңдылықтарға негізделген құндылықтар көзі. Абайдың рухани мұрасынан әлемдік жалпы заңдылықтармен үйлесімділікті көреміз. Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас темірқазық іспетті. Сананың рухани жаңғыруына қатысты жанды жегідей жеп жүрген көп сауалдың жауабын Абай данышпан әлдеқашан айтқан. Дау жоқ, Абай ғұламаны түсіну үшін ұғым қажет. Сонда рухани жаңғыруға қатысты жан қинап жүрген қай күмәннің де күллісіне жауап табааламыз. Бұл ретте сұңғыла Абайдың рухани мұрасы – әрбір тұлғаның дұрыс жетілуіне кепіл боларлық бағдарламалық кешенді ойлар. Олай болса, Абай мұрасын қазақ халқының рухани өмірінің, бүгінгі жаңа ұрпақтың рухани жаңғыруының күре тамырына

айналдыра білуіміз қажет. Туғанына 175 жыл толған Абай сынды ұлы ойшылымыздың жазған туындыларын, түйген тұжырымдарын қазақ халқының күнделікті өмірінің кодексіретінде пайдалануымыз керек. Сонда еліміздің күллі саяси-әлеуметтік өзгерістерінде ұлы Абайдың ілімі ешбір мұқалмай, қайта сол саяси өмірдің іргетасына айналып, жаңаша құбылып отырмақ. Нәтижеде бүгінгі қазақ елінің қарқынды өркендеу екіпінінің еселене үдей түскенінің куәсі боламыз. Демек, Абай – қазақ халқына айқын жол көрсетер, бағыт сілтер шамшырағы.

Бүгінгі даусыз мәселе - Абай сынды ғұламаның терең де тұңғық ойларын еркінтүсіну, бойға сіңіру үшін жаңа ұрпаққа дұрыс түсініктеме беру қажеттігі. Кемеңгер ойшылдың рухани мол мұрасын бүгінгі, кейінгі жаңа ұрпаққа ұғындыру – қасиетті парыз.

Абай мұрасы – рухани дүние. Астарына қалай бойлар едіңіз? Ендеше алдыңғы кезекте жастарымызға рухани білім беру керек. Ал рухани білімнің өзегі неде? Түптеп келгенде Абайдың ұлылығы, адасқанда бағыт сілтер шырақтығы неде? Ойшылдың дүниетанымының айқын көрінісі *«мың жыл жүрсе де дәмі кетпес, баға жетпес»* асыл сөздерінің мәні бірікпей *«алқаның шашылған моншақ тастары тәрізді шашыраңқы көрінуінің»* [7]сыры неде? Тағы да сұрақтар. Осы іспетті сериалды сауал сансыз. Жауап қандай болмақ?

Кемеңгер Абай – біртұтас тұлға. Абай – ой алыбы. Абай ұлылығы – мол рухани мұрасы арқылы күллі болмысзандылығын біртұтас толық қамтуында, көктегі Темірқазық жұлдызындай өміріміздің адастырмас межесі бола алуында. Абай мектебі – тағылымды өмір мектебі. Сол себептен де, Абайдың хакімдік тағылымы шоғырланған қарасөздеріндегі түбі терең түйдекті түйіндері көкейге қонады, көңілге жағады. Бүгінде бірегей ірі тұлғаларымызды Абай өнері деңгейімен бағалауымыз, шынайы шығармашылық биіктікті Абай биігінен қарауға ұмтылысымыз қуантады. Ендігі кезекте Абайдың хакімдік мұрасынан, нәрлі рухани бұлағынан халықтың сусынын мейлінше қандыруды әркез жадымызда тоқып, есте ұстауымыз керек. Егер де адам мақсатына рухани жағынан өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді десек, кімде-кім әуелі білім алу арқылы білместіктен арылу қажет. Демек, осы арнаға баса акцент берсек, әркімнің өз бақытын өзі жасауы кәміл.

Абай – рухани бай тұлғаның моделін ұсынушы. Ойшыл, ең алдымен, адам болмысына, адам тұлғасына, *«толық адам»* формуласына баса назар аударады. Біздіңше, Абайдың *«толық адамы»* – адал, ізгілікті, жаны жақсылыққа құмар, өз ісіне сенімді, ширақ қимылды аса зерек жанның сипаттамасы. Бұл тұрғыда *«толық адам»* тұжырымдамасы, шындап келгенде, адам іс-әрекетінің кез келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы тиістілігі әбден қолдауға лайық.

Абай данышпан айтады: ***Білгейсің***, *«мақсат – алыс, өмір – шақ»*. *«Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым зой демектің бәрі де – ақымақшылық»* деп. Ой алыбы *«ақыл – жан қуаты, ақыл – жүректің суаты»* дей келе, *«адам ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылық жоқтығынан азады»*. *«Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт себеп бар: бірінші –көкірегі байлаулы беріктік, екінші – гибратлану, тұшынып, ынтамен ұзу, үшінші – бірнеше қайтара ойланып, көңілге бекіту, төртінші – ойдың кеселді нәрселерден қашық болуы керек»* деп пайымдайды.

Абайша ой сабақтасақ, «көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел». Қашан да «біріңді, қазақ, біріңді дос, көрмесең, істің бәрі бос»болары аян.Бұл жолда «қайратсыз ашу – тұл, тұрлаусыз ғашық – тұл, шәкіртсіз ғалым –тұл». Түзелмес түзу сөзге қайдан сенсін?! Рухани білім қорын көкіректе молынан жинауда адам баласы уайымсыздық, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, қайғыға салыну, құмарға берілу секілді ой кеселдерінен аулақ болғанға не жетсін! Демек, ғұлама айтқандай, естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісінің өзі де есті боларына құлақ қояр болсақ, жоғарғыдай ақиқатты негізге ала жасалған тұжырымдар Абай сынды кемеңгердің тұлға көкірегіне рухани сәуле түсіруші, көңіліне сенім ұялатушы екендігі тұрғысындағы түйін түйеге жетелері анық. Олай болса, сөзсіз Абай мұрасы – рухани кемелділік өзегі секілді қасиетті құндылық көзі.

Ғұлама Абай бүгінгі жаңа ұрпақтың рухани білім қорының мол болуын қалайды. Бұл ретте рухани кемеңгер айтады: **Сезгейсің**, «жастықта көкірек зор, уайым жоқ». Десек те, «жүректі қозғайтын жастықтың оты емес пе?!» Асылы, «надан ел қуанбас нәрсеге қуанады, ұялмас нәрседен ұялады». Біле білсек, «үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек». Сол сияқты «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: олар – надандық, еріншектік, зальымдық». «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі содан шығады». «Адам баласының ең жаманы – талапсыз». «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас». «Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп адам саумақ – өнерсіз иттің ісі». «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыт болады». «Көрсеқызарлықпен, жеңілтектікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады». Олай болса, «қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме;қызық келсе қызықпа, оңғаққа ерме» деп. Мықты болсаң, ойланбай гөр!..Ойланбақ түгілі, жаның жай тауып қалары сөзсіз! Бұл құбылысты рухани білімнің сіздің көркірегіңізге сәуле кейпінде еніп ұялауы тұрғысында қабылдайсыз.

Абай дананың сіз бен біз тамсана оқыр бір дәмді сөзі «бұрынғы ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен: елбасы, топбасыларына тоқтай білетіндігі мен намысқойлығы» тұрғысында өріледі. Сәйкесінше Абай данышпан бүгінгі намысқой, дұрыс сөзге құлақ қояр жаңа ұрпақ өкілдерінің бойына рухани азық болар білім қазынасының молынан қорлануына бірден-бір алғышарт іспетті қасиетті де қастерлі кешенді дағдылар тізбегін ұсынады. Бұл саптағы ойларды қызыға, беріле, көкірегіңе бекіте оқисың, ғибраттана, тұшына, ынтамен ұғуға тырысасың, оқу барысында бірнеше қайтара ойланып, көңіліңе бекітуге ұмтыласың, оқу үстінде ойға келген кеселді нәрселерден қашық болуды жөн көресің... Бұл ретте ой ұстасы Абай айтады: **Ұққайсың, әр кез жадында ұстағайсың**,«Үміт үзу – қайратсыздық». «Ішсем, жесем, ұйықтасам – тән құмары, Білсем, көрсем, үйренсем – жан құмары». «Адамға ақыл керек, іс керек, мінез керек». «Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол». «Қолдан келмес іске ұмтыл, азат басың болсын құл». «Мақтан қума, керек қу». «Мақтау – жел сөз». «Жақсы сөз жалын мен оттан жаралады». «Тұрлаусыздың қолынан түк келмейді». «Ұйқылы-ояу ұқпай жатып жалығады». «Ойынға ойсыз құмар». «Пайда ойлама, ар ойла». «Арлану – ақылдының ісі». «Кекшіл болма, көпшіл бол» деп. Ақырында Ұлы Дала данышпаны: «Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ – бес дұшпаның, білсеңіз. Талап,

еңбек, терең ой, Қанағат, рақым ойлап қой – бес асыл іс, көнсеңіз», – деп түйіндейді. Бұлар – рухани бай адамның бойында болуы тиіс қасиетті де қастерлі толық тұлғаға тән адами биік дағдылар.

Абай дана бүгінгі жаңа ұрпақты иманды болуға баулиды. Абай айтады: **Қағида тұтқайсың**, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас». «Адамзат – бүгін адам, ертең – топырақ». «Өмірдің алды – ыстық, арты – суық». «Иман – парыз». «Иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын керек». «Имансыздың сыртын қанша жусаң да, іші оңбайды». «Құдайшылық – жүректе. Қалпыңды таза сақта!» «Құдайдан қорық, пендеден ұял: балаң бала болсын десең, оқыт, мал аяма!» «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; Адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң – Алланың сүйген құлының бірі боласың». «Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп еңбек қылсаң, қара жер де құр тастамайды» деп.

Қысқасы, Абай ілімі – күллі адамзатқа ортақ рухани ілім. Абай мұрасы – адамзатқа қажетті асыл қазына. Бір ғажабы, осыншама баға жетпес рухани нұрдың қадір-қасиетін тани білген ұлттың текті тұлғалары сапынан Мұхтар Әуезов абайтану ғылымының іргетасын қаласа, Әлихан Бөкейханов тұңғыш рет сонау «Семипалатинский листок» газетінде Абай дүниетанымына барлау жасаса, Ахмет Байтұрсынұлы «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек» деген. Ұлт саңлақтарының бірі Міржақып Дулатов: «Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы айтқан жарық жұлдыз – Абай», – десе, рухани биік деңгейлі ақын Мағжан Жұмабаев: «Шын хакім, сөзің асыл баға жетпес, Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес», – деп, ақын болмысын жоғары бағалаған.

Ал бүгінгі замандасымыз, ХХІ ғасырдың тұлғасы, қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбеков айтады: «Абайды қалай мақтасақ та, қалай мақтансақ та соған лайық қайраткер. Шын мәнінде Абай – өзінің атасынан кемеңгер, анасынан дана болып, еліне пана болып жаратылған, өз заманынан озық туған ғұлама. Халқының мұңшысы, ұлы ақыны. Қазақ үшін дертті болған, сол дерттен айыға алмай, жан-жарасы жазылмай кеткен, кеудесі қайғы мен қасіретке толған қазақ тарихындағы ең трагедиялық тұлға. Өз ұлтын өркендеген өнегелі елдердің қатарында көруді көкसेген ойшыл еді. Қазақ қоғамы, оның болмысы мен келешегі туралы соншама терең толғанған, ұлтының табиғатын, жаратылысын дәл таныған, елі үшін күйіп-ніскен, азапқа да түскен, қасірет шеккен, қазақтың кемшілігін жанға батырып, бүкпесіз ашық айтқан Абайдан асқан тірі пенде болған жоқ» деп [2,3].

Демек, Абайдың рухани мұрасын меңгеру – бүгінгі заманауиөзекті мәселе. Біздіңше, Абайдың рухани мұрасы тұлғаның тағдырын өзгертеді. Абайдың рухани мұрасы – тұлғаны түзетудің, тұлғаны түлетудің катализаторы. Ұлттың ұлы ұстазы Абай сынды ғұламаның озық шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы айтпай ма: «Ойыңды түзе, сөзіңе айналады. Сөзіңді түзе, ісіңе айналады. Ісіңді түзе, әдетіңе айналады. Әдетіңді түзе, мінезіңе айналады. Ал мінезің – сенің тағдырың» деп. Өркез жадыда ұстар тұжырым-ау! Олай болса, рухани кемелділік жолында ойымыздың у болмауын, сөзіміздің су болмауын, үмітіміздіңбу болмауын тілелік! Ол үшін Абайды оқиық!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың мақаласы// «Egemen Qazaqstan» газеті, №5, 9 қаңтар 2020ж., -1-2-б.б.
2. Абай энциклопедиясы (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев). –Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995.-720 бет.
3. Абай. Слова назидания. -Алматы: Издательство «Өнер», 2018.-136 стр.
4. Жолдасбеков М. Тарихи-тәрбиелік маңызы зор//«Egemen Qazaqstan» газеті, №6, 10 қаңтар 2020ж., -3-б.
5. Қазақ афоризмдері (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан бүгінге дейін). Құрастырушы Е.Шаймерденұлы. Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012.-320 б.
6. Абдрахманов С. Үйренерлік үздік үлгі//«Egemen Qazaqstan» газеті, №6, 10 қаңтар 2020 ж., 2-б.
7. Есім Ғ.Хакімді жаңаша тануға жетелейді//«Egemen Qazaqstan» газеті, №6, 10 қаңтар 2020 ж., 3-б.
8. Дәдебаев Ж. Жаңғыруымызға жаңа серпін береді//«Egemen Qazaqstan» газеті, №6, 10 қаңтар 2020 ж., 3-б.
9. Омаров Д. Абайдың рухани мұрасы. –Алматы: «Ел – шежіре» баспасы, 2007. - 264 б.
10. Рысқалиев Т. «Ойшылдың мен де санды бірімін деп»...// «Қазақ әдебиеті» газеті, №30, 7 тамыз 2015 ж., 1-5-б.б.
11. Рысқалиев Т. Абай ілімі және бүгінгі қазақ философиясы// «Қазақ әдебиеті» газеті, №46, 22 қараша 2019 ж., 8-22-б.б.
12. Қыдыршаев М.А. Абай – өз заманындағы іскерліктің ұйытқысы, еңбекқорлықтың мотиваторы// «Өркен» газеті, №1, 31 қаңтар 2020 ж., 11-б.
13. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары). Оқу құралы. Орал, 2017. -364 бет.

ӘӨЖ: 82 – 1 (5 қаз)

АБАЙДЫ БІЛМЕК ПАРЫЗ ОЙЛЫ ЖАСҚА...

*Шайекенов Ж.Ж.,
Орал қаласы*

«Қазақтың бас ақыны - Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ»

А. Байтұрсынұлы

Осы бір Ахмет Байтұрсынов пен Мұхтар Әуезовтің асыл пікірлері тура бір ғасыр бұрын айтылса да әлі күні өз бағасын жойған жоқ, қайта қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде бірінші орынға шығып отыр. Шындығында да Абайды білу барша қазақтың парызы. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында

«Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы» деген еді. Яғни Абайды тек мерейлі даталарда ғана оқу емес, әрқашанда ой-өрісімізді кеңейтіп, рухани тұрғыдан жаңғырып дамуымыз үшін қайта-қайта ұғынуымыз керек деген сөз.

Абай – ұлы ақын, абай – дара. Абай – ұлы ойшыл, Абай – дана.

Иә, Абай – ұлы ақын, Абай – дара дегенде оның поэзиясына әдеби, музыкалық бүкіл шығармашылық мұрасына тән жаңашылдықты айтамыз. Абай – ұлы ойшыл, Абай – дана дегенде де оның үлкен философиялық ой толғаған жеке туындыларын есепке алумен шектелмей, қоғамдық өмірдің сан алуан салаларына қатысты дүние-болмыс, заман ағымы, халық тағдыры туралы аса маңызды ой-пікірлерін тұтас алып, замандастары мен кейінгі ұрпақтарының ой-санасын жаңа белеске көтерген зор мәнін ескере отырып айтамыз. Оның жаңашылдығы мәдениеттегі, әдебиеттегі, қоғамдық ой-санадағы дәстүр мен жаңашылдықтың жалғасатынын танытады.

Әрине, Абай – ұлы ойшыл, ғұлама, өзгеден мойыны озық философ. Абайды хакім деу де өте орынды. Абайды хакім деп Мағжан Жұмабаев та айтқан:

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның

Әлемнің құлағынан әні кетпес!

Хакім деген сөз тілімізде жылдар бойы аз қолданылып, мағынасы көнергендей болып келді де, қазір жаңғырып қайта жанданды. Алайда Мағжан Абайды «шын хакім, сөзің асыл, баға жетпес» деп сипаттағанда, оның ойшылдығын, даналығын ақындығынан бөліп айтпаған.

Қалай десек те, қай жағынан келсек те, Абай – алдымен ақын, қазақтың бас ақыны болып қала береді.

Ақынның шығармашылық өнерінің негізгі тірегі, сарқылмас қайнар көзі – халық поэзиясы, жүздеген жырау, жыршы, ақындарды туғызған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасы дейміз.

Абайдың алдындағы ақындардан Бұқар, Дулат, Шортанбайды айрықша бөліп айтуға да болар еді. Дулат, Шортанбай Абайға жақын, тікелей жалғас заманның, сол замандағы қоғам өмірінің күрделі қайшылықтарынайқын көре білген, әлеуметтік мәселелерді терең толғаған ақындар ретінде атаймыз. Бұған дәлел ретінде көп әріге бармай-ақ Абаймен соңғы екі ақынның өлеңдерін атап өтсек те болар еді. Дулат «Осындай заман кез болды» деп тербетсе, Шортанбай «Қай заман, келер заман сипаты» деп зарланса, Абай «Көк тұман – алдындағы келер заман» деп толғанады. Екі ақын да Дулат та, Шортанбай да Құнанбай елімен аралас болған адамдар. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы бала Абайға бата беретін Барлас ақын осы Дулат Бабатайұлының прототипі. Сондағы Абайға берген батасы:

Шырағым, ер жетерсің,
Ер жетсең, сірә, нетерсің,
Алысқа шырқап кетерсің,
Шындасаң, шыңға жетерсің.

Осы бата айна қатесіз қабыл болып, ақын Абай бүгінде поэзия шыңына көтеріліп отыр.

Абай – бүгін де жастардың ақылгөйі, ұлы ұстазы, жақсылардың жанашыры. Абай десек, Абай туралы ой толғасақ, бүгін біз елдің елдігін, егемендігін, берекелі болуын қоса ойлаймыз.

Шығыс мен Батыс классиктерінің ағартушылық ой-пікірлерінен мол нәр алған ұлы ақын бала тәрбиесі мәселелеріне де кеңінен тоқталып, өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде педагогикалық көзқарасын білдіреді. Адам мінезіндегі орынсыз мақтан, ойсыздық, салғырттық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келіп, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет-дағдыдан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңдіру, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді насихаттайды. «Егер есті кісінің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмысында бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіннен өзің есеп ал», - дейді. Яғни, адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталады.

Ұлы ойшыл ағартушы өзінің көптеген шығармаларында қазақ халқының ауыр тұрмысын және надандығын мінеп-шенеді. Қара басының қамын ғана ойлайтын, яғни тән қажеттігін өтеуді ғана ескеріп, рухани қажеттілікті ойламайтын, біреуді алдап, біреуді арбап күн көрушілерге, өзінен күшті әкімдер алдында жағымпаздықпен көзге түсіп қалуға тырысушыларға Абай мейлінше қарсы болды. Ондағы мақсат халыққа адал қызмет ету деп ұқты:

Пайда ойлама, ар ойла
Талап қыл артық білуге.

Артық білім кітапта

Ерінбей оқып көруге, - деп жастарды білім-ғылымды меңгеруге шақырды.

Сол кездегі кейбір оқыған жастардың білімді шен алу, шекпен кию үшін пайдаланып, паракорлықпен алдап-арбаудың құралы етуге тырысқанына ызаланған Абай:

Ойында жоқ олардың

Салтыков пен Толстой

Я тілмаш, я адвокат.

Болсам деген бәрінде ой, - деп сөкті.

Жастарға халық қамын ойлаған ақын-жазушылар мен ғалымдарды үлгі-өнеге етіп, «білімдіден шыққан сөз талаптыға кез болса екен», - дейді. Тіршіліктің тұтқасы еңбек пен білімде деп ұққан Абай:

Түбінде баянды еңбек егін салған,

Жасынан оқу оқып, білім алған.

Би болған, болыс болған мақсат емес,

Өнердің бұдан өзге бәрі жалған.

Ел болу үшін қала салып, отырықшылықта болу керек, мектеп салып, оқу оқып, білім алу қажет, тіршіліктің тұтқасы еңбек пен білімде ғана тұр деп жар салды. Өнер-білімсіз қоғамның пайдалы азаматы болудың мүмкін емес екендігін, терең түсінген ол: «Барыңды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет... өнер де, ғылымда орыста тұр. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті оны білгенге дүние арзанға түседі», - деп озық мәдениетті орыс халқын өнеге етті.

Ұлы ағартушы өз айналасын қоршаған әділетсіздік қазақ халқын аздырып бара жатқанын, жас ұрпақты тәрбиелеуге теріс ықпалын тигізетіндігін байқап, халықты, әсіресе, жастарды, адамгершілікке тәрбиелеуге ерекше көңіл аударды.

Ал жастар бойына дарытуға тиісті жоғары адамгершілік қасиеттер ретінде туған елге деген сүйіспеншілік пен ерлік, табандылық пен адалдық, парасаттылық пен сыпайылық, адамдарға қайырымдылықпен қарау, еңбек

сүйгіштік, жарқын өмірге ұмтылушылық т.б. атап айтты. 1886 жылғы бір өлеңінде ақын:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп көзін сатып,

Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман, -деп өз кезіндегі жастардың осындай жағымсыз мінездерін қатаң сынға алды. Абай уақытын еңбексіз бос өткізетіндерді, еріншектерді, өсекшілерді, адамгершілік қасиетке ұмтылмайтындарды мейлінше жек көрді. Ондайлар туралы:

Осындай сыйдан жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.

Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,

Бар өнері – қу борбай – сымпыс шолақ, - деп, күйзеле жазады ұлы ақын.

Гуманист – ақын Абайдың XIX ғасырдың орта шенінде халқымыздың бойындағы жағымсыз қасиеттерді қатты сынға ала отырып, айтқан ойларының, көтерген өзекті мәселелерінің бүгін де маңызды, күн тәртібінен түспей отырғандығын атап өткіміз келеді.

Сол кезде Абайдың көтерген мәселелері бүгін де маңызды, өзектілігін ерекше айта кеткен жөн.

Абай тарихқа ең алдымен кемеңгер ойшыл ақын, ағартушы ретінде енді. Абай өлеңдері мен қара сөздерінің тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, идеялық деңгейі жоғары болып келеді.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқты-барды, ертегіні термек үшін» -деп ақынның өзі айтқандай оның өлеңдерінің әлеуметтік, этикалық мәні мейлінше терең. Ең алдымен, ол өз халқына өлеңдері, қара сөздері арқылы ұдайы ой салды, оның көкірегін оятып, оны надандықтан, жаман қылықтардан сақтандырды, мәдениетті болуға, жаңашылдыққа шақырды.

Абай ақыл туралы айтқанда ақылдылық, естілік деген ұғыммен, ақылмен танып-түсіну қабілетін білдіретін ұғымды ажыратып, оларды екі нәрсе деп қарайды. «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» дегенде Абай ақылды осы соңғы мағынасында алған. Философиялық тұрғыдан келіп ой мен сезімді бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы екі ұғым деп қараған Абай, «суық ақыл» мен «ыстық жүрек» (ыстық сезім) бір-бірін толықтырады деп санайды. Осы екеуіне қайрат, жігер қосылса ғана, адамның қасиеті кемеліне келеді деп есептейді.

Абай поэзиясының танымдық, тәрбиелік мәнін терең түсініп, оны адам мінезін, заманды түзетудің күшті құралы деп қарағанын көптеген өлеңдерінен, әсіресе, сөз өнері, ән-күй туралы ой-толғамдарын арнайы баяндайтын «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол», «Көңіл құсы күйқылжыр шар тарапқа», «Құлақтан кіріп бойды алар», «Өзгеге көңілім тоярысың» секілді шығармаларынан толық байқаймыз. Ұлы ақын өлеңді, поэзиялық шығарманы кім қалай қабылдайтынына, яғни тыңдаушыларға үлкен мән береді. Сөзді түсінетін, зейіні жетіп ұғатын, содан өзіне сабақ алатын адамдар болса ғана, оның ықпал-әсері күшті болатынын естен шығармайды.

Абай туындыларының мазмұны терең, айтар ойы биік, көзқарасы ерекше, тағылымы телегей терең теңіз болғандықтан, берер тәлім-тәрбиесі де ұлағатты. Ол әсіресе жастардың психологиялық ой-өрісін қалыптастырып, оларды білімге,

ғылымға, ағартушылыққа талпындырып, осы жолда қызығушылығын тудырып, санасын оятуда көп еңбек сіңірді. Осы турасында Абайдың «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңін келтіріп кеткен орынды:

Ата көңіл жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса;
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Осы өлең Абайдың 16 жасында дүниеге келген тұңғыш баласы Ақылбайға қатты әсер еткен. Ақылбай Құнанбайдың кіші әйелі Нұрғанымның бауырында болып, Құнанбайдың кенжесі, Ырғызбайдың бір мырзасындай еркін, ерке, шолжаң болып өскен Ақылбайдың өмірін күрт өзгерткен, ойландырған өлең. Осы өлеңнен кейін 24 жастағы Ақылбай Абайдың ақындық мектебіне келіп қосылады. Абайдың ақылымен кейін Кавказ тақырыбында «Дағыстан», «Зұлыс», «Жаррах батыр» сияқты дастандарын жазған. Міне Абай өлеңдерінің құдіреті де осындай ақылдылығында деп білуіміз қажет.

Абай айтқан «үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. Міне осы қасиеттерді бойына сіңірген адамның келешегі зор, болашағы айқын. Адам баласының мәдениетін, парасат-пайымын тұлғалайтын да осы асыл қасиеттер деп ұғынуымыз керек. Бұл да бүгінгі жастарымызға өте қажет.

Қазіргі жастарымыздың екі құлағы тығымдаулы, көздері компьютермен тұмшалаулы, ойларының арнасы «айфон», «смартфон», «айпаттармен» бітеулі. Осындай қоғам дертіне шалдыққан жастардың санасын сауықтыру, ойын жарықтандыру, қиялын өрістетуге, ақылын асылдандыру үшін Абай шығармаларын оқуға, Абай туындыларын зерделеуге, Абайдан шыққан ақылға бұру – бүгінгі таңдағы ең үлкен маңызды мәселе.

Ұрпағымыз білімді, халқымыз парасатты, мәдениетті болу үшін жастар тәрбиесімен айналысып жүрген әрбір педагог осы жағын терең ойластыру қажет деп ойлаймыз.

Осы конференцияны пайдалана отырып, мынадай бір ұсыныс айтқым келеді. Кезінде Ахмет Байтұрсынов былай деген: «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Шынында да әлі Абайдың деңгейіне жете алмай келеміз. Ол үшін университетіміздің барлық факультеттерінде, барлық мамандықтарына Абайтану курстарын енгізу қажет. Сол кезде біз Абайдың нұрлы ақылын ұғынуға бір табан жақындар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986.
2. Абай. «Қалың елім, қазағым». – Алматы: Атамұра. 2002.
3. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі. 1995.
4. Әуезов М. Шығармалар жинағы. 20 томдық. Т. 18.19. Алматы: Жазушы. 1985.
5. Бабатайұлы Дулат. Шығармалары. – Алматы: Паритет. 2003.

6. Байтұрсынов А. «Ақ жол». – Алматы: Жалын, 1991. 217-б.
7. Егемен Қазақстан. 4.10.2016ж. Ө.Озғанбаев. «Абайдың нұрлы ақылы».
8. Қанайұлы Шортанбай. Қай заман?. – Астана: Фолиант. 2011.
9. Oral oniri. 10.01.2020. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан».

ӘОЖ: 82(574)

ТЕРЕҢ ОЙДЫҢ ТЕМІРҚАЗЫҒЫ – ДАНА АБАЙДА

*Сұлтанғалиева Р.Б.,
Орал қаласы*

Ұлы Абайдың 175 жылдығы қарсаңында Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың ел газеті «Егемен Қазақстанда» «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» [1] атты мақаласы жарық көрген болатын. Бұл мақаланың ел болашағы ХХІ ғасырдың жастары үшін маңызы зор. ХІХ ғасырда өмір сүріп, сол дәуірдегі шығармаларында айтылған құнды ойлары өзектілігін жоғалтпағанын, ой-тұжырымдары мен ақыл-кеңестерінің бүгінгі қоғамға қашанда рухани азық болып қалатыны айқын дәлелденді де. Ақын сөзінің қай-қайсысы да мәнді де мағыналы өсиет ретінде бағаланатынын бұл мақалада баса айтылған. Абай сол заманда білім мен ғылым ілгерілемей, елдің дамуын елестете алмаған. Білім мен ғылымды дамыту арқылы ғана өркениетті дамыған елдердің көшіне ілесетініміз айқын. Сол жолда еңбек ету қажетпіз.

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре-тұра тексермедім.

Ер жеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім» деген Абай кеш қалған жоқ білім мен ғылымнан. Ұлы ғұлама өз уақытында айтты да. Ел Президенті өз мақаласында: «Өскелең ұрпақ, Абай айтқандай, ғылымды толық игерсе, өз тілін құрметтесе әрі шын мәнінде пологлот болса, ұлтымызға тек игілік әкелері сөзсіз» дейді.

Ал «Ғылым таппай, мақтанбаны» оқыған адам адамдық қасиеттерге ұмтылады, жаман нәрселерден қашық боп, талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақымды ойға алған асыл істерге талпынары анық. Бұл өлең жолдарын оқыған, көңілге тоқыған адам ұлы Абайдың осы сөздері адамды рухани тазалауға әкелетінін ұғынуға тиіс. Жастарға осыны ұғындыру керек. Ол – аға буынның бүгінгі парызы да.

«Өткірдің жүзі,

Кестенің бізі,

Өрнегін сендей сала алмас.

Білгенге маржан,

Білмеске арзан,

Надандар баһра ала алмас.

Қиналма бекер тіл мен жақ,

Көңілсіз құлақ – ойға олақ» деген сөзінен көп нәрсені аңғартқан. Тыңдар құлақ болса, Абайдың өсиеті ілім мен білімді сіңірту үшін барын салғаны сөзсіз. Сол шығармалары арқылы осы құндылықтар мен адам бойына ізгілікті сіңіріп, адамдық жолына нұсқап, «толық адам» болу идеясын алға тартқан ұлы тұлғаның шығармашылығына тереңнен үңіліп, тәлімін алып, оны кейінгі ұрпақтың санасына сіңіру – ұлттық парызымыз. Ал ұлттың бойына ұлылықты сіңіргісі келген тұлғаны ұлықтау – ұрпақ парызы болуға тиіс.

Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтің сөзіне жүгінсек, «Адамды тазартудың күдіреті – Абай ілімінде» [2] дейді. «Абай ілімі ол қандай ілім?» деген сұрақ туары айқын.

Ғалымның пікірінде, Абай «үлкен адам дегенде, нені айтқысы келеді? деген тұста, Адамдар осы саналы өмірге келгеннен кейін ізгілік идеясы қайдан пайда болды?» деген ой келгенін айтады.

Ғалымның еңбегінде қытайларда ежелгі кезде «Улучшенный человек» деген ойды айтқанын, Конфуций ол ойды тоқтатып тастағанын, одан әрі Авестада «Тара» деген әйел құдай бар, ізгілік соның аузынан таралған дегенін, кейін Әл-Фарабидің «Парасатты адам» деген ілім шыққанын айта келіп, онда ел басқаратын адамның 12 түрлі қасиеті болу керек делінгендігін, содан кейін «Құтадғу білік», «Кабуснама»... ал одан кейін Ясауидың «Хәләлімін» мысалға келтіре отырып, онда айтылатын негізгі ой «Хәләлін білмеген адамдар өмір бойы 40 есектің жүгін арқалап өтетінін, ал оны білгендер 40 есектің жүгінен айырылады деген екен. Абайдың толық адамы да сондай дейді. Меңгерсең. Өзіңді-өзің тазалап шығасың» деп түсіндіреді ғалым тұжырымында.

Президент мақаласында «Абайдың «Толық адам» [1] концепциясы, шыңдап келенде, өміріміздің кез-келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін» деген болатын. Абайдың ілімі жанды тазалайды десе, арды да тазалайды деп қосар едік. Ілім мен білімді меңгерген, арлы да адамдық қасиет бойына дарыған, ізгілік нұрын сепкен адам «толық адам» санатында болмақ.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» деп қалың қазақ үшін қабырғасы қайысқан Абай жақсы мен жаманды айырудың жолын сол өзі өмір сүрген дәуірде-ақ жеткізді де, ұлтының кемшілігін орынды сынады да. «Біз елді, ұлтты Абайша сүюді үйренуіміз керек» екенін баса айтқан Президентіміз мақаласында ұлы ақынның ұлтының кемшілігін сынағаны өз ұлтын, халқын төрге жетелеуді мақсат тұтқанын айтып өтеді.

Әдебиетші ғалым Кенжехан Матыжанов «Бүгінгі күн тәртібінің құндылығы – Елбасы міндеттеген қоғамдық сананы жаңғырту мәселесі. «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының темірқазығы ұлттық кодымызды танып, жас ұрпақтың санасына сіңіру десек, оның алтын діңгегі – Абайды тануда жатыр» [3] деген болатын.

Президент сөзімен ой қорытсақ, «Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [1] қашанда.

Ендеше адамзаттың Абайын тану – адамды тану, өзіңді тану. Абайды ұлықтау – оның ұлы ойларын ұлықтау. Дана Абайдың даралығы да – терең ойларында. Ол ой – ақынның ұрпаққа қалдырған мол мұрасында.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тоқаев Қасым-Жомарт. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. // Егемен Қазақстан. 09.01.2020.
2. Мырзахметов М. Адамды тазартудың құдіреті – Абай ілімінде. // elana.kz. 24.10.2019.
3. Мақалада: Э. Серікқызы. Данагөй ілімінің даралығы. // Егемен Қазақстан. 25.09.2019.
4. Абай: өлеңдер. (Қазақ поэзиясының інжу-маржандары). Құрастырған Е. Тілеш. – Нұр-Сұлтан. Фолиант, 2019. Шығармалар жинағы. – Алматы. Жазушы, 1966.– 220 б.

ӘОЖ: 82.02

ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДАҒЫ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

*Максұтова Ж.А., Жантуруева Г.Б.,
Орал қаласы*

Прагматикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, жазылым ұзақ уақытқа созылатын, нәтижесі тез көріне бермейтін дағды. Сыныптағы оқу процесінің көп бөлігі тілдік дағдылардың белсенді аспектілері – тыңдалым, айтылым, оқылымға бөлінеді. Ал жазылым өздігінен дамиды дағды ретінде қарастырылады. Шын мәнісінде, жазылым жоғары деңгейдегі танымдық үдеріс болғандықтан, дағды мен білімді қатар қажет етеді. Адам қаншалықты талантты бола берсін, бірақ жазылым көп ізденіс, еңбек пен қажырлылық, терең рефлексия арқылы жүзеге асады. Лингвopsихолог Э.Леннебергтің айтуынша, адам баласы жаратылысынан жүруге, сөйлеуге бейім болып туылса, жазылым жүзу сияқты үйрету арқылы дамиды дағды. Біз жүзуді үйрену үшін су және үйретушіні қажет етеміз, сол секілді біреу үйреткен жағдайда жазуды үйренеміз.[2] Біздің зерттеуімізде су – көркем мәтін мен ондағы тілдік бірліктер, ақпараттар болса, үйретуші – сол дағдыға әкелетін түрлі әдіс-тәсілдеріміз болмақ.

Жазылым жұмысына жан бітіріп, ерекше құлпыртып тұратын ең басты нәрсе – орынды жұмсалған тілдік оралымдар мен көркемдік тәсілдер. Ғұлама ғалым, жазушы М. Әуезов «Көркем шығарманың бір сөйлемінде тұрған сөз бірақ қана ұғым, түсінік бермейді. Соны берудің үстіне ол әр алуан қосымша ассоциация тудырып, оқушыға қосымша елес-емеурін танытып тұрады. Мұндай қатарда жеке сөз орны мен сәтін тапқан шақта жаңаша жанданып кетеді. Оның көркемдігімен қатар сөйлем ішінде өзінен-өзі ұшқын атып тұрған сипаты болады».[3] Сондықтан да жазылым жұмыстарында сөзді іректен, сұрыптап пайдалану және оның контекстік қызметін түсіну маңызды рөл атқарады. Көркем тілі толық қалыптаспаған, әдеби сөздік қоры аз оқушыға сапалы, көркем жазылым жазу үшін *көркем мәтін* тиімді қызмет атқара алады. Осы бағытта тәжірибемізде оқушылардың жас ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере

отырып, сабақ барысында жазылым мақсатына жету үшін көркем шығармалардан үзінділерді қолданып көрдік.

Оқушылардың жазылымдағы ең қиналатын тұсы – бұл сипаттау. Сипаттап жазуды оқушы не үшін білу керек? Сипаттап жазу - негізгі және жоғары мектеп бойынша өткізілетін сыртқы жиынтық бағалау жұмысының I компонентінде оқушыларға жиі берілетін тапсырмалардың бірі. Яғни тапсырма шарты бойынша оқушы I компонентте ұсынылатын үш тақырыптың біреуін тандап, шығармашылық тәсіл мен көркем тілді ұштастыра отырып, жазылым жұмысын орындауы тиіс. Шығармашылық тәсіл мен көркем тілді балаға қалай меңгертетінімізді осы мақалада өзіміздің тәжірибемізге сүйене отырып бөлісеміз.

Оқушыларды көркем тілмен сипаттап жазуға үйретудің тиімді тәсілдерінің бірі - адамның сыртқы келбетін, ішкі болмысын, сезімін, психологиялық жай-күйін (эмоция), түрлі қасиетін, әлеуметтік жағдайын сипаттап жазған көркем мәтіндерді тілдік қолдау ретінде ұсыну. Тәжірибедегі қолданысына тоқталар болсам, 10 (Т1) сыныбына арналған қазақ тілі оқу бағдарламасындағы **«Қазіргі қоғам құндылықтары: мәдениет және өркениет»** тарауы аясындағы «Көркем әдебиеттегі ұлттық мәдениеттің көрінісі» тақырыбындағы сабақта **«10.Ж2. Жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай мәтін түрлерін (әңгімелеу, сипаттау, талқылау) қолданып мақала, әңгіме жазу» мақсаты бойынша жұмыстандық.** Адамның жан-дүниесіндегі жақсы көру мен жек көру, ашулану мен рақат сезімге бөлену, қуану мен қайғыру, таңдану мен абыржу сияқты эмоцияны сипаттауда оқушылардың бұрыннан таныс, сабақтың басты ресурс көзі(оқылым) ретінде алынған Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романынан алынған үзінділер пайдалы болды. Төменде ұсынылған үзінділермен оқушылар танысқаннан кейін, мәтіндегі эмоцияны сипаттайтын тілдік оралымдарды анықтайды және оларға шағын лингвистикалық талдау жасалды. Мысалы, үзінділердегі адамның жай-күйін сипаттап тұрған сөздердің басым бөлігі тұрақты сөз тіркестерінен(*жүрегі бұлқына соғу, жүрегі лүпілдей соғу, тағаты таусылу, тұла бойын от шарпып өту*) жасалғандығына тоқталып, мағынасын ашып, контекстегі жұмсалып мақсатына тоқталады.

1. *...Наймантайдың ұстамды сабыр үстіндегі емеуріні мол лебізін Аққыз бүкпесіз сенген күйде, сезімтал жүрегі бұлқына соғып, толқи тыңдады.*

2. *Дәл қазір Аққыз да толқып, жүрегі лүпілдей соғып, өн бойына әлсіз діріл пайда болған.*

3. *Бұл сөзді естісімен Наймантай сыртқа жүгірді. Базар шыққан әкесін зарыға күткен баладай елбіріп, тағаты таусыла төңірекке көз жүгіртті.*

- *Кәне...Қайда? – деді. Үнінде сабыры қалмай, шын толқыған күйі бар.*

4. *....Баласының біртоға орнықты мінезіне үйренген Көрік бәйбіше Наймантайдың қазіргі дегбірі қалмай тұрған күйіне таңырқай қарап, әлгі бір «Келініңіз болар» деген сөзді естігенде тұла бойын от шарпып өткендей болды.[5]*

Мәтін үзіндісімен жұмыстан соң, оқушылар адамның түрлі жайын-күйін (бұл *жерде қуану, таңдану, қобалжу*) өздеріне ұсынылған *«Сіз халықаралық жас суретшілер байқауына өз жұмысыңызды ұсындыңыз. Жұмысыңыз қазылар алқасынан жоғары бағаға ие болып, марапаттау рәсімін шақырту алдыңыз. Марапаттау Париж қаласында өтпек. Жеткен жетістігіңіз бен Париж қаласына бару мүмкіндігіне ие болғандағы ішкі жай-күйіңізді сипаттап*

жазыңыз» жағдаяттық жазылым тапсырмасын анықтап, талдап алған тілдік оралымдарды қолданып орындайды. Бұндай жұмыс түрі арқылы оқушылар эмоцияны жеткізетін тілдік бірліктермен танысып қана қоймай, контекстегі қолданысына қарап, орынды қолдануға да дағдыланады. «Қатты қуандым», «таңдандым», «толқыдым» дегеннен гөрі «**жүрегі лүпілдей соғу**», «**тұла бойын от шарпып өту**», «**тағаты таусылу**» сынды тілдік оралымдарды қолданса, шығармашылық жазылым жұмысы әсерлі, көркем әрі креативті шығары сөзсіз. Жоғарыда келтірілген жазылымды жұмысты Маһ, Boon Yih мақаласында «менталдық карта»[11] ретінде атап өтеді. Жазылым жұмысына қай тілдік бірліктер қажет болса, мұғалім соны графикалық органикаға жіктете алады. Кейін оны дайын күйінде оқушының қолдануына жеңіл болады. Төменде оқушының мәтіндегі тілдік бірліктерді қолданып жазған жұмысы дәлел ретінде ұсынылды:

Осыдан бір апта бұрын халықаралық суретшілер байқауына өз жұмысымды ұсынған едім. Енді бүгін әкесін зарыға күткен баладай елбіреп, тағатым таусыла күткен нәтижені білмекпін. Анам қолына байқау ұйымдастырушылары жіберген хатты алып, әрбір сөзіне тоқталып, асықпай оқып жатыр. Менің сезімтал жүрегім бұлқына соғып, толқи тыңдады. Бір кезде жұмысымның қазылар алқасынан жоғары бағаға ие болып, марапаттау рәсіміне шақырылғанымды естігенде, тұла бойымды от шарпып өткендей болды. Қуаныштан көзіме жас алып, жүрегім лүпілдей соғып, өн бойымда әлсіз діріл пайда болды. Дереву қолыма ұялы телефонымды алып, достарыма қуанышты хабарды жеткіздім. Үнімнің сабыры қалмай, шын толқыған күйі бар. Сәл сабырға келіп, тынышталып, Парижге ұшуға дайындықты бастадым. (А оқушы)

Келесі «Қазіргі қоғам: әлеуметтік теңсіздік» тарауы аясындағы «Байлық пен кедейлік концепциясы» сабағында жоғарыдағы оқу мақсатына жету үшін адамның түрлі әлеуметтік жағдайын сипаттап жазу қажет болды. Ал қарапайым «бай», «кедей» деген сөздерді қолдану арқылы жазылымның көркемдігін арттыру қиын. Оқушы әңгімесі байлық немесе кедейлік туралы өрбіп жатқанын оқырман түрлі сипаттаулар арқылы өзі аңғаруы қажет. Мысалы, төмендегі Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романы мен Ілияс Жансүгіровтің «Күйші» поэмасынан алынған үзінділерде байлықты танытатын сипаттаулар іріктелген. Тақырып аясында визуалды материалға қарап отырып, ұсынылған көркем мәтіннің тіліндегі байлық концептісін ашатын сөздерді сұрыптап, сипаттау мәтінін жазды. Мәтін жазуға кіреспес бұрын, сұрыпталған сөздердің жасалу жолына талдау жасалды. Мысалы, *Варшава, Голлан, Париж, Иран* сынды елдер мен қалалардың атын келтіру арқылы бұл кейіпкердің мүмкіндігі жететін дәулетті екендігін танытқысы келеді. Ал келесі үзіндідегі сапалық сын есімдер мен зат есімдердің тіркесуімен жасалған «*құс мамық, атлас көрпе, шайы жастық*» секілді сөз тіркестері арқылы көрпе мен жастық бәрінен бар, бірақ аталған матадан тігілген көрпе-жастық тек ауқатты адамның шаңырағында болатынын жеткізіп тұр. Сонымен қатар *түлкі, құндыз, жанат терісі* тек байлардың үйінен табылатынын білдіреді:

1. *-Жатар бөлмелері қандай жайлы! Қарағай иісі аңқып тұр.*

-Варшава төсектері, голлан пештері, париж айналары...Е, мадам тегінде хандар нәсілінен деген сөз дұрыс болар.

-Вена орындықтары, иран кілемдері...біріне-бірі жатсырамай қандай жарасып тұр. Мадам туралы қандай мақтау айтсаң да, жеткізе алмайсың...

-Мына кілемдер, айналар, орындықтар дүние жүзіндегі елдердің бір мақтаулы асылдары.[4]

2. ... Ақ отау іші-сырты зер кестелі,

Бір тозаң тимегендей ел көшкелі.

... Құс мамық, атлас көрпе, шайы жастық,

Жолбарыс, аю жатқан іргелері.

... Үй- іші қарсақ, түлкі, құндыз, жанат,

Зер тоқып, күміс шауып, ойған манат.[6]

*«Мен еліміздегі әйгілі әншілердің, шетелдік конкурстар жеңімпаздарының бірі Димаши Құдайбергеновтің үйіне сұхбат алуға келдім. Үйіне кірген бойда **Париж айналары** көзіме түсті. Анау айналарға өзіңнің әдемілігің мен сұлу келбетіңді көру үшін емес, айнаның көрнекілігін тамашалау үшін қарайсың. Ал қонақ бөлмесінің ортасынан орын алған **Вена орындықтары мен иран кілемдері** бұл бөлмедегі голланд пештерінің түсімен бірден үйлесім тапқан. Ал өзінің жатын бөлмесіндегі **құс мамық, атлас көрпе, шайы жастықты, варшава төсектерді** шетелдік қымбат тігіншілерге тапсырыс беріп тіктірген. Шынымды айтсам, Димашиның ел алдындағы қарапайымдылығы бір бөлек, ал талғамы бір бөлек екен. Себебі **дүние жүзіндегі елдердің бір мақтаулы асылдарын жинап, үйді жалтыратып қойыпты**». (Ә оқушы)*

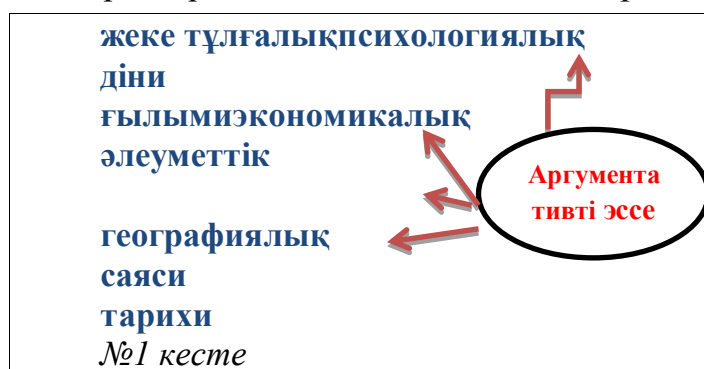
Оқушы үшін іріктелген көркем мәтіндердің қызметі мен тиімділігі мол болғандығына мына оқушының жазған сипаттау мәтінін мысалға келтіруге болады.

Оқушының жұмысынан оның мәтіннен тілдік бірліктерді тек іріктеп қана қоймай, шығармашылық тұрғыда әңгімені ерекше өрбіте алғаны байқалады. Осындай көркем мәтіндегі дайын тілдік бірліктерді оқушыға ұсына отырып, олардың креативті жазу дағдыларын дамытуға болатынына көз жеткіздік. Яғни алдында дайын тірек сөздері бар болса, оқушы жазылымның басқа детальдарына да мән бере алады. Көркем тілдік оралымдарды қарапайым баяндамай, шығармашылық креативпен өрбітуге тырысады. Ұсынылған екі оқушының жұмысы да осыған дәлел бола алады.

Жоғарыда біз шығармашылық тәсілмен сипаттап жазуды дамытуға тоқталған болсақ, ендігі кезекте сыртқы жиынтық бағалаудың II компонентіндегі мақсатты аудиторияға бағытталған жазылымды (соның ішінде аргументативті эссе) дамытудың тиімді жолдарымен тәжірибемізге сүйеніп бөліспекпіз. Эссенің басты талаптарының бірі – қозғап отырған ойыңды оқырманына жеткізу үшін дәлелдер (аргумент) мен дәйектердің жеткілікті болуы. Оқушыларға қажетті дәлелдерді іріктеу және оны эссеге оңтайлы кірістіру жолдарын үйретуге бағытталған бірнеше тізбектелген сабақтар өткізілді. Тарқатар болсақ, оқу бағдарламасындағы «Қазіргі қоғам: әлеуметтік теңсіздік» тақырыбындағы 6-бөлімде Ерболат Әбікенұлының «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесі бойынша және «Қоғам және заң» тақырыбындағы 7-бөлімде М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан алынған үзінді бойынша талқылаулар жүргізіліп, аргументативті эссе жазылды. Ж4 Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, көтерілген мәселе бойынша екіжақты пікірді немесе жағдаятты талқылау, біреуіне таңдау жасап,

өз ойын дәлелдеп жазу(аргументативті эссе) мақсатын жүзеге асыру көзделді. Ал аргументативті эссе дегеніміз не? Аргументативті эссе – көтерілген мәселені екіжақты қарастыру үшін аргументтер ұсынылатын эссе түрі. Әдетте аргументке қарсы контраргумент беріледі. Мәселені екіжақты қарастырған кезде, аргумент пен контраргумент арасында тепе-теңдіктің сақталуы мүмкін немесе автор өз ұстанымына басымдық беруі мүмкін. Аргументативті эссе нақты фактілерді, детальды ақпараттарды негізге ала отырып жазылады. Оқушылардың әр бөлім соңында сапалы өнім беруі үшін, тақырып бойынша ақпараттармен, фактілермен қаруланғаны абзал. Сол мақсатта тарау тақырыбына сай көркем шығармалар іздестірілді. Басты критерий - шығармадағы идеяның, ақпараттың оқушы кәдесіне жарауы.

Оқушыларда кездесетін кемшілік - олардың оқыған шығармадағы қай идеяны қалай пайдалануды білмеуі. Осы тұста керекті ақпаратты сүзудің жолдарын мұғалім ұсына алады. Біздің зерттеуімізде бұл үдеріс «*Аргумент келтірудің моделін*» және шығармадағы ақпараттарды категорияларға жіктеу арқылы жүзеге асты. Жалпы аргументативті эссе жазу үшін №1 кестедегі категориялардың қайсысы мәтін мазмұнына сәйкес келетінін анықтап, сол

бойынша тақырып берген тиімді.

Е.Әбікенұлының «Пәтер іздеп жүр едік...» фельетоны «Кедейлік» концептісін толық ашатын жұмыс. Материал мазмұны келесі категориялар бойынша жіктеліп, оқушыларға ақпаратты осы бағытта іздеу ұсынылды:

Жеке тұлғалық (физиологиялық жағдайына әсері, өзгелердің қарым-қатынасы, өзгелерден ұялу, өзін қор санау). Шығармадан дәлел: Алматыны алты айналып, жетім бұрышты жеті айналғанда *өкішем опырылып түсті. Қолым дірілдеп, ішімнен иманымды үйіре түсіп*, телефон құлағын бұрадым. Массаждан шыққан адамдай қиралаңдап жеттік ақыры.

Психологиялық (әйелдің көңіл-күйіне әсері, ер адамның көңіл-күйіне әсері) Шығармадан дәлел: *Ызадан булыққаным сонша, ішімнен тынып әрең келем*, жол бойы келіншегім екеуіміз бір ауыз үн қатысқан жоқпыз. *Ашудан жарылардай мелшиіп тұрдымда қалдым*. Бір кезде пәтер жалдаймын деген жазу көзіме шоқтай басылды. *Қуанғаннан айқайлап жібере жаздап, бетімді шымшып өзімді әрең тежедім*. «Қайыршыға жел қарсы» деп енді дастарқанға тамшы тама бастады, тамған сайын *жүрегіме біреу ине пісіп-пісіп алғандай күй кештім*. [7]

Экономикалық (пәтер ақысының жетіспеуі, ақысына үйдің сәйкес келмеуі). Шығармадан дәлел: — Жас отау керек.

— Біз жас отауымыз, — қуанып кетіппін, дауысым қатты шығып кетті. — Онда естіп ал, *елу мың теңгеден, жүз елу мың теңге үш айдың ақшасын алдын ала тапсырасың*. — *Бөліп тапсырса ше?* — Онда барыңдар ары. Сасқанымнан келіншегіме қарадым, маған жаны ашыған болу керек, естісе де, естімеген боп тұр.

Кетсек кеттік, қазір-ақ кетеміз, *ит байласа тұрғысыз қу молаңнан.*[7]

Әлеуметтік(далада қалу, пәтердің жайсыздығы, жалға берушілердің мәдениетінің төмендігі). Шығармадан дәлел: Бөлмелер бөлек-бөлек болғанымен *ауасы ортақ екен*. Терезенің пайдасын енді білдім. *Мұңкіген иіс қолқамды қауып барады*. Мұрныма арақтың сасық иісі келді, оған анда-санда темекінің түтіні қосылады.*Бір бұрышқа маңдайымды, бір бұрышқа тіземді соғып жүріп, бұлың-бұлың дәлізбен далаға әрең шықтым. Дәретхананы үйден недәуір алысқа салыпты*. Солай аттай беріп едім, *тайыншадай екі төбет тұра атылды.*[7]

Оқушылар көркем шығарма мазмұнын топта Джигсо әдісімен бөлінген бөліктерінен тапқан ақпараттарын талдап, «Кедейшіліктің зияны орасан, бірақ одан құтылудың шешімі бар» тақырындағы аргументативті эссе жұмысын жазды. Қолдау көрсету мақсатында тірек сөздер де ұсынылды: іске асырылды, бағытталған, дәстүрге айналды, қайырымдылық шаралары, қайырымдылық көрінісі, жақсылыққа қуану, жақсылыққа жолығу, көмекке зәру, әлеуметтік қолдауға зәру, қайырымды қоғам қалыптастыру. Жоғарыда шығарма мазмұнын түрлі категориялар бойынша талдау оқушылардың жазылым жұмыстарын қай бағытта жазуына, идея беруге өте тиімді әдіс деп айтуға болады. Аргументтерді топта талқылау жазылымды жұмыста одан да маңызды екенін Райм жұмысында былай деп айтады: «... оқушылар пәнге ден қойған сайын, олардың қажетті сөздік қорлары қалыптасады, ...ал тақырыпты көбірек талдаған сайын, олардың идеясы дамиды»[10]. Оны оқушы жұмыстарынан анық көруге болады.

Кедейшіліктің зияны орасан, бірақ оның шешімі бар

Кедейшіліктің адамның өмірін түбегейлі жағымсыз жаққа өзгертуде ықпалы зор. Адамның жайлы тұрағы, тойымды тамағы, киетін киімі болмағандықтан, оның денсаулығы күрт нашарлап, көңіл-күйінде де айтарлықтай ауытқушылықтар байқалуы ықтимал. Бұған Е.Әбікенұлының «Пәтер іздеп жүр едік...» әңгімесіндегі кедейліктің жан-жақты сипаты толықтай дәлел бола алады.

Әсіресе, жүкті жас келіншектің жайлы, жылы үйде, ошағының жанында отағасына жылы-жұмсағын ұсынып отырудың орнына өкшесі опырылғанша Алматыны алты айналып, жетім бұрышты жеті айналып күйеуіне ілесіп пәтер іздеуі қу кедейліктің көрінісі. Іші білінген әйелдің аяқтан тозуы оның денсаулығына кері әсер етіп, баласына зиянын тигізбесіне кім кепіл?

Оның үстіне таптым деген үйлерінің қалталарына сай келмеулері, ал қалталарына сай келгендерінің терезесі де жоқ, ит байласа тұрғысыз, иісі қолқаны қабатын күрке екенін автордың жан түршігерлік етіп сипаттауы жас отбасына деген аяушылық сезімді туғызады. Бұл жағдай жас жандардың психикаларына да қатты әсер етті. Әсіресе, қонаққа келген қайынағасына бір шәй берудің өзі ғасырға созылған азапты елестетті. Дастарқанда жүрген тарақандар мен кесеге тамған тамшы бойында қаны тасыған жас жігіттің намысына тиді.

Жоғарыда келтірілген мысалдар жас отбасын ажыратуға әкелуі әбден мүмкін еді. Сондықтан да кез келген мәселеге шешім табылу тиіс. Бұл жағдайда отағасыжас келіншегін ата-анасының жанында қалдыра тұрып, өзі табыс тауып, жақсы орын тапқанша қаладағы ағайындарынан не достарынан көмек сұрауы қажет. Осы тұста автор да оқыс шешім қабылдайды. Жас отбасын нашар пәтерден шығарып, жаңа пәтерді іздетеді. Келесі шешімді оқырманға қалдырады. Сөзімді түйіндей келе, кедейшілік маңдайға жазған тағдыр емес,

оның шешімі бар. Тек соған ұмтылу керек. Әйтпесе әлеуметтік жағдайдың төмендігі денсаулықты да, мінез-құлықты да бұзады. **(Б оқушы)**

Оқу бағдарламасының 7-бөліміне сай алынған «Қодар мен Қамқаны жазалаған кім: адам ба, қоғам ба?» тақырыбына М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының «Өрде» бөлімінен алынған үзінді ұсынылды. Аргументативті эссе жазу үшін алдыңғы бөлімдегі жазылымалды жұмыстар үдерісі жүзеге асты. Ескеретін дүние, мұғалімнің үзіндіні сәтті таңдауы мен категорияларға жіктеу бағытын оқушыға ұсына білуі әбден екшеліп, талқыланған жөн. Сонда ғана соңғы нәтиже де сапалы болмақ. Бұл тапсырмада оқушылар «Заң орынды қолданды ма?», «Қарапайым екі бейбақтың жазалануына кім кінәлі?», «Қазақы қағидалардың кейіпкерлер жазасына ықпалы бар ма?» секілді түрлі проблемалық сұрақтарға жауап іздеп, ойын қорытып, аргументтерін келтіре отырып, эссе жазулары шарт. Берілген үзіндіні кестеге салу нәтижесінде келесі категориялар анықталды:

Әлеуметтік: (елден көше алмауының себептері, Қодар мен Қамқаның ел көзінен таса жерде отыруы, елдегі кеулеген өсек, келінді әмеңгерлікке беруге асықпау, атқамінерлердің басынуы, т.б.)

Шығармадан дәлел: *Көшерлік өз көлігі жоқ болған соң, Қодар ешкімнен көлік те сұрамаған, қыстаудан да ірге аударып жылжымаған.*

Қодардың алдында жүз қаралы жиын тұр. Ортасында *Құнанбай, Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар* - бәрі бар. *Әр рудың, көп рудың адамдары. Ылғи атқамінері ғана.*[8]

Психологиялық: (жақынынан айрылған ғаріп жандардың жан азасы, атқамінерлердің көрсеткен азабына Қодардың зығырданы қайнауы, т.б.)

Шығармадан дәлел: *Қамқа да, өзі де Құтжанның жас қабірін құлазытып, жалғыз тастап, «жайлау бар еді, сайран бар еді» деп, кеткісі келмеді. Жалғыз жанкүйері мынау қайғыдан сөніп бара жатқан, санадан солған бейшара келін. Оның алды немене? Не болады? Бұны шешуге тоналып қалған көңілі баспайды. Батылы бармайды. Бөтен боп кете ме деп ойлай бастаса, Құтжаны бір өлген емес, екі өлгендей көрінеді.*[8]

Діни: (шариғат заңын негізге алып жазалау)

Шығармадан дәлел: Сүйретіле бара жатып, Қодар зор дауыспен барынша шырқап: - *Ақ, қарамды тексермедің бе, өңшең қан жұтқан, қара бет?!-* деп, қанталаған көзімен Құнанбайға бұрылып, атып жіберердей қарады. Бірақ осы кезде *мойнына шылбыр түсіп қалып еді.*[8]

Саяси: (Құнанбайдың ішкі есебіне сай, Қодардың жерін алмақ оймен өлтіртуі) Оқушылардың көркем шығармада берілген мәселені талқылау барысында пікірдің біржақты болмауы үшін тарихи дерек те ұсынылды.

Тарихи деректен дәлел: Жазушы болашақта жазылуға тиісті шығармасында білемін деушілердің аузынан Құнанбайдың Қодарды күнәсі үшін жазалағаны туралы әңгімені естиді. Жазушы Қодардың өліміне қатысты Құнанбай аулында айтылатын әңгіме бойынша: а) Құнанбай Қодарды жазалайды; ә) себебі ол келінімен жақын болған. Болған істің өзі де, себебі де айқын, анық. Соған қарамастан, жазушы Құнанбайдың Қодардың өлімінен кейінгі ісін анықтауға ерекше ден қояды. Соның нәтижесінде Қодардың өлімінен кейін оның қыстауын Құнанбайдың өзі алғаны белгілі болады. Болған істің соңғы нәтижесі осы еді.[9] Талқылау аяқталған соң, сабақ тақырыбы эссе ретінде ұсынылды. Оқушылар

ұстанымдарын анықтап, мәтіннен аргументтер келтіре отырып, жазба жұмысын жазып шықты.

Көркем мәтінмен жұмыс барысында қиындықтар да кездесіп жатады. Мысалы, сұрыпталған тілдік бірліктерді сынып оқушыларының барлығы бірдей орынды қолдана алмауы не мәтін мазмұнын аргумент табу мақсатында категорияларға жіктей алмау. Сол себепті де жазылымалды жұмыстарды топта талқылаудың мәні зор. Ал мәтіннен кейінгі редакциялау жұмысы өте сапалы жүргізілуі керек. Жоғарыда көрсетілгендей жақсы жазылған жұмыстарды оқыту, талдату арқылы өзге оқушыларға өз қателерін түзетуге мүмкіндік береді. Жазушыдан гөрі өз сыныптасының жазған жұмысы оқушыға іріктелген тілдік бірліктердің орынды қолданысын түсінуге, аргументті анықтауға мүмкіндік береді.

«Сөз – тілдің көркемдігін танытатын бейнелеу құралы» деп академик Ісмет Кеңесбаев айтқандай, жазуда қолданатын әр сөзіміздің бояуы қанық болу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М., Шығармалар жинағы. – Алматы, 1979
2. Абдрахманова К.С., Жансүгірова Д.Ж. Жүнісов Д.Б., Тіл үйренуде жазылым жұмысын дамыту. - Нұр-Сұлтан, 2019
3. Есенова Қ.Е. Көркем мәтіннің жалпы мәтінге тән құрылым заңдылықтары мен өзіндік ерекшеліктері. ҚазҰУ хабаршысы. №4(134), 2011
4. Мүсірепов Ғ., Ұлпан.
5. Сейдімбек А., Аққыз.
6. Жансүгіров І. Күйші.
7. Әбікенұлы Е., «Пәтер іздеп жүр едік...»
8. Әуезов М., «Абай жолы»
9. Нұрқатов А. М.Әуезов творчествосы. – Алматы, 1965
10. Raimes, A. Techniques in teaching writing. New York: Oxford University Press, (1983)
11. Mah, Boon Yih, Semantic Mapping: a Visual and Structured Pre-writing Strategy in the Process of Essay Writing, Academy of Language Studies Universiti Teknologi MARA (UiTM) Cawangan Pulau Pinang

ӘОЖ: 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ТАНЫМНЫҢ КЕЙБІР БЕЛІЛЕРІ

*Ержанова Ұ.Р.,
Орал қаласы*

Қазақ тіліндегі ұлттық этномәдени атаулардың танымдық негіздеріне, тілдің танымдық қасиеті жөнінде сөз қозғар болсақ, жалпы, сан мыңдаған жылдар бойғы халқымызға тән рухани қазынаны бойына сіңіріп, сақтауы. Бұл - Ана тілдің құдіреті. Осы кезге дейін тілдің басты қасиеті - коммуникативтік қызмет, яғни, қарым қатынас жасау құралы деп қана саналатын. Ал халқымыздың ата бабадан келе жатқан асыл мұрасын өз бойына сақтап, оны бүгінгі күнге дейін келешек ұрпаққа жеткізіп отырған - ол тілдің кумулятивтік қызметі. Кумулятивтік қызмет дегеніміз – тілдің зарядтық қасиетін, яғни, тілді жойып алмай, өлтірмей сақтау деген сөз. Бірақ тілдің осы ерекше қызметіне көңіл бөлмеу - тілдің танымдық, мұрагерлік рөлінің әлсіреуіне, төмендеуіне әкеліп соқтырары сөзсіз.

Қазақ тіл білімінде академик Ә. Қайдаров, ғылым докторлары М.М.Копыленко, Ж. Манкеева т.б. көптеген ғалымдар тілдің когнитивтік негіздерін зерттеуге ат салысты. Негізін салды деп те айтуға болады. Тілдің ғасырлар бойы халықтың көкірегінде жатталып, жадында сақталған көне тамырлы сөздерінің тарихына үңіліп, тілдік тұрғыдан табиғатын барлап, жасалу және сақталу жолдарының тілдік құралдарын анықтау, мағыналық даму заңдылықтарын көрсету мен көнеру себептерін ашу сияқты мәселелерді қазақ тіл білімінің де зерттеу нысанына айналдырды.

Ғалымдар зерттеулерінің біраз бөлігін тілді ұлттық ой - сана, дүниетаным, мәдениет, тарих, этностық рухты бейнелейтін таңба ретінде қарастыратын – когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану салаларына біраз зерттеулерін арнады.

«Шын мәнінде, өткен ғасырдың өзінде-ақ Батыстың ғалымдары қазақ халқының ұлттық мәдениетін зерттеуге айрықша мән бергені жұртқа мәлім. Солардың қатарында неміс ғалымы, орыс ориенталистерінің ең көрнектілерінің бірі саналатын В.В.Радловтың орны бөлек. Оның «Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» деп аталатын он томдық әлемге әйгілі еңбегінің тұтас бір томы қазақ халқының фольклорлық бай мұраларын, салт-сана, әдет-ғұрпын зерттеуге арналған» деп жазады ғалым Ж.А.Манкеева өзінің «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» деген еңбегінде. (2008 ж) Сондай ақ, ұлт-азаттық көтеріліске қатысып, сол үшін Сібірге айдалған поляк халқының өршіл рухты перзенті А.Янушкевич те қазақ даласын аралап, халқымыздың өмірін, дәстүрін және мәдениетін зерттеген. Оның туған-туысқандарына, достарына жазған хаттарында 19 ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ даласы өмірінің көріністері, ерекше тұлғалары айшықты

бейнеленген. Соның ішінде оған ерекше әсер еткен - қазақ халқының сөз өнері болатын. Ендеше, қазақ ғалымдарының өздері де төл ана тілді қолданушы қауымның мәдени өмірімен байланыстыра зерттеудің маңызына зор мән беріп, тіліміздегі халықтық танымнан пайда болған этномәдени атауларын инемен құдық қазғандай, әрбір жеке сөздің шығу тарихына сол ұлттық мәдениетіміздің себебі болғандығын айқындап, зерттеп берді. Ол үшін ғалымдардың өткен дәуірлердің ескерткіші болған - сол дәуірде өмір сүрген бабаларымыздың тек рухани дүниесін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар бай да көркем материалдық мәдениетін де бейнелеген көне түркі ескерткіштерін, эпостық жырлар мен ежелгі аңыздарды ұзақ уақыт парақтап, зерттеулеріне тура келді. Тілдің когнитивтік - танымдық қызметін анықтауда ғылыми-әдістемелік негіз ретінде тілдің тарихи негізін көрсететін "Ескі түрік сөздігінің" деректеріне жүгініп, соны пайдалана отырып, көптеген жаңа ғылыми тұжырымдар жасады. Біз де сол бабалардан қалған мұраларды, тілімізде әлі күнге қолданылып, сақталып келе жатқан біраз тілдік ескерткіштерді осы мақалада еске түсіруді жөн көрдік.

Қазақ тілінің жан- жақты қоғамдық, әлеуметтік қызметін негіздейтін, дәлелдейтін, айқындайтын, жаңғыртатын, жандандыратын арқауы - сөздік құрамда байқалмай қызмет атқарады. Сондықтан ұлттық тілімізге қатысы бар лексиканың жалпытүркілік қабаты нағыз коммулятивтік қызмет атқаратын тіліміздің бай негізгі қабаты болып табылады. Мемлекеттік мәртебеге ие тілде бұл қызметтер ерекше сипатта көне жазба нұсқалардағы атаулардан көрініс табуып жүргенін көреміз. Қазіргі тілде өзгеріссіз сақталған мынандай тіркестерден көрінеді: мысалы, altun: altun kümüş kerjäsiz kelürti "олар алтын мен күмісті көп мөлшерде жеткізеді"; belbay: altunluy belbayi birlä jıyaşka bailady "алтынмен әшекейленген белбеумен ағашқа байлады»; eb // ev // üy // üv: baş mil jayıdıp ebimru bardı "бізге жау болған басмылдар менің үйімді (тұрағымды) шапты»; jalma: jaraqinta jalmasinta jüz artuq odun urti "оның сауыты мен желбегейіне жүзден аса жебе тиді; jelim:eşä kni berginča bu jelimni jesün "есекті бермес бұрын ол жемін жеп алсын; kidiz: ki[d]izig subda soqmış " киізді суға сап қойды; ujuq:bir qai bir ujuq çaruq "бір пар шарыққа бір ұйық (шұлық); sünüg:sünü qilič taz...bogda temir berka ort jalin bilan belgurtup "жалынмен бірге сүңгісін (найзасын), қылышын, тәжін, қанжарын көрсетіп; oq:bir erig oqun urti "бір кісіге ол оқ тигізіп құлатты".

Мына бір жай көңіл аударалық: ескі түркі сөздігінде ton kedip, ton kedim деген плеонастық тіркес бар. Яғни, көне түркі тілінде тон киетін заттың атауы да, киім соны киюдің немесе қимылдың атауы екен. Демек, тіл дамуы барысында қимыл атауы заттық атауға ауысқан да, «тон» сөзінің бірте- бірте кең мағынасы тарылып, нақты киімнің бір түрінің атауында ғана сақталып қалған. "Тон" сөзінің көне жазбалардағы кең мағынасы қазақтың ауыз әдебиеті мен жырауларының туындыларында да сақталған:

Жағаласса жыртылмас, Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма? (Шалкиіз /// Бес ғасыр жырлайды, 41) **Жиган малың тәрік етер, Атың, тоның бұлдыр етер** (Бұл да сонда, 42) **Қыздарына қызық ала тон кигізіп, Қырмызыға малдырып...** (Сонда, 97). **Отын:** одун (қыр.тат.,қар.) отун (қырғ.) отын (қаз.,ноғ.,қ.қалп.)~утын (тат.,башқ.). **Ошақ:** ожақ (қыр.тат.,қар.,ноғ) очоқ (қырғ.)ошақ (қаз.,ноғ.). **Отау:** отау (қаз.,ноғ.,қ.қалп.) otoo (қырғ.)одақ (қыр.тат.)~утау (тат.). **Ұлтан:** ултан (қырғ.,ноғ.,қ.қалп.)~ұлтан (қаз.,тат.,башқ.),

Үзенгі : үзенгі (қ.қалп.)~ үзенгі (қаз.) ~ үзөнгү (қырғ.) ~ үзәңгі (тат., башқ.) ~ үзеңкі (қаз. диал.) ~ өзенгі (қар.). Үзік - киіз үйдің жоғарғы жағына, уықтың үстіне, туырлықпен астастырыла жабылатын киіз. **Үтік** : үтік >üti " үтіктеу" + к; үшкі : үшкү (қырғ.) ~ өшкө Көрсетілген нұсқалардағы негізгі мағынасы - " бұрғы", " уықты тесетін біз " т. б. Яғни, ол - құрал аты. Ал, соның негізінде ажыратылатын түбірі - үс// үш üs –бұрғылау. Бұл сөздердің барлық тілдердегі аз-кем дыбыстық өзгешелігі болмаса, оның морфо-семантикалық анықтамасында күрделілік сезілмей тұр.

Ғалым Ж.А. Манкееваның пікірінше, «Көненің көзіндегі тілдің қат-қабат қойнауларында сақталып қалған, осы дүниенің сыры мол тіл әлемінің тереңіне үңіліп, тарихымен тұтас қарап сырын ашу - этнолингвистиканың үлесі. Атап айтқанда, рухани бұлақтарда (халық ауыз әдебиеті, фразеология, мифология, көркем мәтіндер т.б.) этносқа қатысты рухани мәдениеттің тілдік бейнесінің сан түрлі арналар жүйесі қалыптасқан» дейді. Осы жүйені тіл мен этнос контекстінде лингвоэтнографиялық, этномәдени тұрғыдан зерттеген ғалым С.Жанпейісованың пікірінше, рухани мәдениет лексикасының мазмұнында этнопедagogикалық дағдылар, құқықтық-әлеуметтік нормалар, әкімшілік бөлініс, басқару жүйесі, билік жүргізу, лауазымдық дәреже тағы басқаларына қатысты құнды деректер айғақталған. Мысалы: *жүз, төре, хан көтеру, ала жіпті аттамау, барымта, бақал қыдырту, ат құйрығын кесу, құйрық түйю, тұсау кесу, қорықтық құю, қара шығын, қынаменде, айттырып алу, жеңге алу, қол ұстатар, шаш сипар, қырық жеті, құйрық бауыр жесу, тасаттық беру, ақ сарбас // боз қасқа атау, жарыс қазан, үкі тағу, үш тоғыз т.б.*

Сол сияқты, этностық сандық, кеңістік, көлем, уақыт, жас мөлшері т.с.с. құбылыстарының да сапалық тұрғыдан сипаттау дағдысы ұжым мүшелерінің тіршілік ортасының рухани дүниетаным деңгейіне сәйкес қалыптасып, өзіндік метрологиялық жүйе құрайтыны байқалады: *соқыр, алты ен, қарын (май), қосақ (қой), лек, танап, сайыпқыран, тастүлек, мұзбалақ, үш қырыққан (түйе), мүшел жас, талтүс, сәскетүс, ақшам, бие сауым, желі бойы жер, кереге бойы т.б.*

Сонымен, қазақ тілінің лексикасы - қат-қабат, сарқылмас мол қазына болса, ол байлықтың ең бір сүбелі қабаты – тіліміздің бабалар қолданған, танымнан пайда болған этнографиялық лексикасында сақталып отыр екен. Онда мағынасы күңгірттеніп, қолданыстан шығып қалған, өткен өмір мен ескірген әдет-ғұрыпты бейнелейтін, әр түрлі кәсіпке байланысты ұмыт болған атаулар мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Атап айтқанда, мал бағуға, саятшылыққа, зергерлікке т.б. байланысты атауларға және соларға қатысты сөз тіркестері мен фразеологизмдерде, тіл шеберлерінің дайын үлгілері - мақал-мәтелдерде халқымыздың басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр. Мысалы, қазіргі тілімізде қолданылып жүрген мм, см, дм, м, км (**миллиметр, мантиметр, дицеметр, метр, километр**) дегендерді дана халық өз тіршілігінен танып, біліп, мынандай **көлем өлшемдерін** шығарған: *ине жасуындай, алақандай, жапырақтай, ат төбеліндей, пұшпақтай, шүйкедей, ұлтарақтай, қозы өрісіндей, десте - бір байлам, бір уыс, жұмбаз - қос уыс, бір құшақ, қолтық - қолдың басы мен қолтық аралығы, табақтай - тулақтай - мал терісің көлемі, үй орнындай - киіз үйдің ішкі көлеміндей, бөлтек - бір бөлек, азғана жер, бір тана жер - гектардың алтыдан бір бөлігі, бір атыз жер - гектардың төрттен бірі, бір сала, тақта, мойын жер - ширек гектар, бір кесім жер -*

гектардың сегізден бір бөлігі, бір қос айдам жер - бір гектар, көлдей - өте көлемді, кең, шақырым – айқайлап шақырғанда дауыс естілетін жер. **Салмақ өлшемдерінен** мысалдар келтірсек: титімдей, титтей, мысқалдай, тырнақтай, шүйкедей, түйір, бір жапырақ - бір жұлым, бір жұтым, бір шайнам, бір тілім, үзім, бір шөкім, бір шымшым, бір атым (насыбай), бір қайнатым (шай), бір асым, бір торсық (айран), бір саба (қымыз), бір арқа (жүк) қап, қанар, әшмүшке, бір (екі) қоржын басы, пұт. батпан. зіл. т.б **Қашықтық өлшемдері:** иек асты жер, иек артпа жер, әудем жер, қыр асты жер, тай шаптырым жер, аяқ жетер жер, қозы көш жер, құнан шаптырым жер, бір көш жер, ат шаптырым жер, бір лау жер, түстік жер, күншілік жер,, ара қоным жер, ит өлген жер, ит арқасы қиянда, жер түбі, жер мойны қашық, түйенің табаны түсер жер, алты айшылық жер, шақырым, дауыс жетер жер, қара көрінім жер, кКөз ұшындағы жер, қозы өрісіндей жер, бір бауыр, бой жазар жер, қой өрісіндей жер, қол созым жер, қарға адым жер, қамшы салым жер, таяқ тастам жер, бір дем жер.

Уақыт өлшемдері: Бесін (кіші бесін, құлама бесін). Бесін (кіші бесін, құлама бесін). екінді, дүрек, бір сәт, қас қағым, сүт пісірім, бие сауым, ет пісірім, бір күн, бір түн, бір тәулік, бір апта, бір жеті, бір жұма, ай, тоқсан, жыл, гасыр, қыркүйек, отамал, екінді,

Міне, қандай тапқырлық десеңізші. Осылайша дана халқымыздың оқуы жоқ кезде көздерімен көріп, таным арқылы сөздік қорын жинақтауының өзі – терең этностық мәдениеттің көрінісі болып табылады. Абай атамыз айтпақшы: «Ақыл, Қайрат, Жүрек - үшеуі мықтылықтарына таласып болып, төрелігін айту үшін ғылымға жүгініпті. Үшеуінің басын қоспақ- ғылымның ісі, осы үшеуің бір кісіден табылсаңдар,- қасиетті, текті адам - сол. Ал үшеуің ала болсаңдар, - мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа қарайды. Кітаптың айтқаны – осы,- депті ұлы Абай атамыз 17 - қара сөзі сөзінде.

Сол айтқандай, қазақтың ана тілінің жілігін кеміріп, өткен бабаларымыздың салт дәстүрін, тұрмыс тіршілігін, жүрген жерлерін – барлығын сөз ескерткіштері арқылы, атаулар арқылы бүгінгі ұрпаққа айна қатесіз жеткізіп отырған ғалымдарымыздың зерттеулеріне апамыздың ақылына, қайратына, таза жүрегіне таңғалмасқа шара жоқ!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абайдың қара сөздері.
- 2.Ә.Т.Қайдаров. Тарихи лексикология және этнолингвистика//Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері.-Алматы, 1988.
- 3.М.М.Копыленко. Основы этнолингвистики.-Алматы, 1995.
4. Ж.А.Манкеева. «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» деген еңбегінде. (2008 ж, Алматы.)
5. С.Е. Жанпейісова. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы. Автореф.- Алматы, 1998.

«ҚҰС» КОНЦЕПТИСІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

*Хасанов Ф.Қ., Махамбетова Н.Қ.
Орал қаласы*

«Құс» концептісінің поэтикалық мәтінде көрінісі әр алуан сипатта болады. Поэтикалық мәтінде құс атаулары троп пен фигураның түрлерінде жиі қолданылады. Құс атаулары ежелден қазақ поэзиясында метафора, теңеулерге негіз болған. Халқымыз табиғат-ананың бір бөлшегі ретінде өз тұрмысында құстарды киелі санап, өнердің басты тетігі санаған. Қазақ баласы мал баға жүріп, жабайы құстардың басты ерекшелігін теңеу мен сөз алмастыруға пайдаланған. Қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерден бастап, теңеулерден аяқтап, барлығында дерлік құстар түрлері, олардың мінезі мен ұшу сипаты қолданылады. Қазақ ақындары бұрыннан өз туындыларында «құс» концептісінің бірліктерін басты құрылымдық үлгі, бояушы құрал ретінде сәтті қолданып келеді.

Махамбет тілін зерттеген А.А. Хабиева былай деп жазады: «Ақын тілінде ұшырасқан құс атаулары адам бойынан табылар әр түрлі қасиеттерді бейнелеу үшін, кейде басынан кешкен жағдайларды, көңіл-күйін таныту мақсатында поэтикалық тілдік құралдарға айналған сөздер болып табылады. Мысалы:

*«Мен – қарақұстан туған қалықпан,
Сөйлер сөзге жалықпан»*

*«Мен ақсұңқардан туған құмаймын
Бір сұңқарға жұбаймын»
«Аспанда ұшқан ақсұңқар,
Қолымда тұйғын, лашын»*

*«Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос» т.б. [1, 70-71 б.].*

Қ. Өмірәлиев поэзияда «қызғыш құс» бұрыннан келе жатқан теңеуге негіз болған символ екенін жазады. Ол былай дейді: «Айталық, өзге бір жерде *арыстанға* теңеп отырған Исатайын бірде Махамбет: *Қызғыштай болған есіл ер Қайранда жұрттан не көрді*, – деп «қызғышқа» теңейді. Мұнда ақын Исатайдың ерлігін айтайын деп отырған жоқ, оның халыққа, жұртқа қамқоршы болуын, ел қорғаны болуын, жанашырлығын ескеріп отыр. Ал осы үшін «Қызғышты» таңдаса, халықтың ұғымында «Қызғыш» туралы дәстүрлі түсінік бар. Ол – қызғыш құстың ел түсінігіндегі осы «қасиетін» ескеріп барып теңеуге алып отыр. Ал бұл – *қызғыштай* деген теңеу сөздің ішкі мағынасы». Зерттеуші бұны негіз-үлгі деп атап, бұның XV ғасырдан бері қолданылып келе жатқан теңеу екенін айтады, яғни «*Ау, қызғыш құс, қызғыш құс, көл қорыған сен едің, сен де айрылдың көліңнен*» [2, 215-216]. А.А. Хабиева былай деп жазады: «Психологиялық параллелизмге құрылған «Қызғыш құс» атты өлеңіндегі *қызғыш құс* атауы да белгілі бір символ ретінде қолданылған. Махамбет осы

қызғыш құсқа айтқан монологы, жалпы қызғыш құстың беретін образы арқылы Исатайдан айрылып, қуғынға ұшыраған жалғыздық күйін танытады. Бұл образ «Едіге» жырында да кездеседі:

*«Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Отыңды оттап, суыңды іш.*

Сені көлден айырған

Қаршыға құстың екпіні,

Мені елден айырған

Едігенің секпілі» (Тоқтамыс ханның айтқаны).

Яғни, «Едіге» жырындағы, Махамбеттің «Қызғыш құс» атты өлеңіндегі және

«Қызғыштай болған есіл ер

Қайран да жұрттан не көрді?!», - деп келетін өлең жолындағы қызғышқұс–қамқорлықтың, жалғыздық пен панасыздықтың символы» [1, 72 б.].

«Таудан мұнартып ұшқан тарланым,

Саған ұсынсам қолым жетер ме?» деген Махамбет жырау тіліндегі «тарлан» сөзі қыран құсты кейіптеу ретінде қолданылған ба, әлде басқа мән бе, зерттеушілер арасында әр алуан пікірлер туғызады. Ол туралы А.А. Хабиева былай деп жазады: «Бұл жерде бізді қызықтыратын сөз – тарланлексемасы. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл сөз былай көрсетіледі: *Тарлан* – «тарғыл, шұбар секілді аралас түс» және ауыспалы мағынада – «тәжірибелі, майталман» [ҚТТС, 26-б.]. Н.И.Ильминскийдің деректері бойынша *тарман* – цвет лошади (сивый с желтыми яблоками) [5, 112-с.]. К.К.Юдахинның сөздігі де: «*Тарлан* – сивый (о масти лошади)» [КРС, 708-с.], - деп көрсетеді» [65 б.]. Ал акад. Р.С. Сыздықова: ««*Таудан мұнартып ұшқан тарланым*» және «*Таудағы тарлан шұбар біз едік!*» деп келетін өлең жолдарындағы *тарлан* сөзі контекстік мағынасына сай «биікке ұшатын («таудан мұнартып ұшатын») қыран құсты білдіретіні байқалады» [4, 148-б.]. Махамбет *тарланым* деп Исатайды айтып тұрса, «*таудан мұнартып ұшқан*» деп Исатайдың о дүниеге аттанғанын, «барса, келмеске», «қол жетпеске» кеткенін образды, экспрессивті түрде білдіргені деп болжауға болады. Бұны келесі жолдары да түсіндіргендей:

«Саған ұсынсам қолым жетер ме?

Арызым айтсам өтер ме?» [1, 66 б.]. Міне, осы талдаулар «тарлан» сөзінің «құс» концептісіндегі мәні толық айқындалмағанын көрсеткенімен, жалпы мағынасын ашып береді. «Қалықпан» қарақұстың балапаны болса, «қарақұс» деп Батыс Қазақстанда дала қырандары мен мола бүркітті атайды. Ал лашын құсты өз поэтикасында Махамбет жырау тектіліктің белгісі ретінде емес, жағымсыз мәнде сипаттайды. Махамбет лексикасын зерттеген А.А. Хабиева былай деп жазады: «Махамбет өлеңдерінде *лашын* негізінен жағымсыз образ танытатын құс атауы ретінде бейнеленеді:

«Оң қанатын теріс жайып,

Лашын құға төнген күн»,

«Сені көлден айырған –

Лашын құстың тепкіні»,

«Түйіліп таң мезгілі, мұнар шалып,

Төрт лашын бір сұңқарды ортаға алып, қылған олжа».

Алайда, ақын тілінде бұл жағымсыз образдардың қыран құс атауын танытатын *лашын* зоонимі негізінде берілуі – олардың (жағымсыз бейнелер болса да) *мықты, айбарлы күш* екендігін мойындауын меңзегендей» [1, 72 б.].

«Аққу» бейнесінің поэзиядағы көрінісі туралы А.Б. Салқынбайдың зерттеуінен мысал келтірелік: «Қазақ әдебиетінің сомдалған аққу бейнесінің ғажайып мүсіні бар десек, қателеспейміз. Сөзбен салынған бұл ғажайып бейненің өзегінде өзгеше бір тылсым бар. Ол тылсым сыр халық танымының тереңдігінде. Қазақ танымындағы мөлдір сезім, сұлу сыр, келісті көркемдік, кіршіксіз пәктік – аққу бейнесі арқылы қалыптасқан ұғымда, тілде айқын көрініс табады.

«Аққу құс айдын көлге шомылғандай,
Лашын құс өз бойынан қорынғандай», - деп ақын Ілияс тебіренсе,
«Ал қара көк айдынында аққу жүзген Аралым,
Айдыныңа айнурында айбаттана қарадым», - деп Қасым таңдай қағады.

Аққу мойын, аққу сезім, аққу-ару, аққудай эппәк, аққудай шырайлы, аққудай санқылдаған т.б. сияқты теңеулер мен тұрақты тіркестердің тілімізде жиі жұмсалуды да жоғарыдағы пікірді айғақтай түсері кәміл. Аққуды аялаған, оның сұлулығына тәнті болған, тағзым еткен халықтың қара қобыз сұлбасын да аққу бейнелі етіп жасауында әлі айтылмаған сыр бар. Қазақ халқының көне дәуірдегі қара қобызының тұлғасы, пішіні аққудың бейнесіне ұқсас болғанын Әлкей Марғұлан алғаш танытып, айтып кеткен екен» [5, 118-119 бб.]. А.А. Хабиеваның көрсетуі бойынша, Махамбет жырау толғауларында «аққу» тек «махаббат», «сұлулық, тазалықтың» символы ғана емес, «қызыл құс» сияқты жалғыздықтың символы бола алады. Ол былай деп жазады: «Бұл сарын, яғни *жалғыздық*, *мұң* коннотациясы сонымен қатар Махамбеттің «Аймақ көл» атты өлеңінен де сезіледі.

«Егізімнен айрылып,
Мен бір аққу болдым халықтан соң», -

дейді ақын. Бұл жерде Махамбет Исатайдан айрылғанын бейнелі түрде көрсете келе, өзін және халқын *аққуға* балап тұр. Жалпы қазақ дүниетанымына сай *аққу– тазалық, сұлулық, нәзіктік, махаббат* символы. Ал ақын тіліндегі бұл «киелі» құс атауының қолданылуы – тек *аққу* құсына тән ерекше қасиеттің халық танымында орын алуымен айшықталады» [1, 73 б.]. Ол туралы зерттеуші Қ.Т. Қайрбаева былай деп жазады: «Құстардың ішінде жұптасып жүретін осы – аққу. Аққулардың бір-біріне беріктігі туралы ел аузында ғасырдан-ғасырға айтылып келе жатқан мифтік аңыздар бар. Бұл құстың бір-біріне сүйіспеншілігі сондай, егер түрлі себептен біреуі өлсе, екіншісі бұл қайғыға шыдап тұра алмайды екен. Жесір қалған аққу көк аспанның сонау биіктігіне самғап, сонда соңғы «әнін» айтып болғаннан кейін жерге қарай оқша зуылдап, тасқа соғылып өледі-міс. Бұл шындық па? Жоқ. Бірақ жұбайынан айырылған құстың «қуу... қуу-у... қуу»-лап сол жерден көп уақыт кетпейтіндігі шындық» [3, 87 б.]. А.А. Хабиеваның көрсетуі бойынша, «Демек, ақын тіліндегі *аққу – налу, қайғыру, жалғыздық* семаларын танытатын сөз-символ» [1, 73 б.]. Шын мәнінде, бүгінгі поэзияда да «жалғыздық» «жалғыз аққу» тіркесімен беріліп жүргенін айтуымыз керек. Бұл аққудың қашанда бір жұп болып жүріп, жалғыз қалғанда ешқашан басқа аққумен жұптаспайтын қасиетінен туса керек.

«Құс» концептісіндегі тағы бір ерекшелік кейбір елеусіз құстардың ерекше поэтикалық бейнеге айналуы болса керек. Бұның астарында қазақ халқының

құстардың барлық қасиеттерін жақсы білгендігі жатса керек. Сондай құстардың бірі – кішкене ғана «зымыран» деген құс. Бұл құс дауылпаз ақын Махамбет жырында кездеседі. А.А. Хабиеваның көрсетуі бойынша, Махамбет жырау толғауларында «Махамбет өз тыңдармандарына әсерлі, түсінікті болу үшін, суреттеп отырған бейнені немесе оқиғаны оқушыларының көз алдына елестету үшін өлеңдерінің мазмұнын, өзінің айтпақ ойын әр алуан эпитет, метафоралық теңеулер, поэтикалық контраст негізінде шебер өрбітеді. Мысалы, мақсаттары орындалмай, жолдастары оққа ұшырап, Исатай жау қолынан қаза болған күн Махамбет өлеңінде:

*«Аса шапқан құлаша ат
Зымырандай болған күн.
Арқауылдың бойынан
Теріскей дауыл соққан күн.
Сағағы болат қылыштың
Балдағынан сынған күн», -*

деген сияқты образды тіркестер негізінде көрініс табады. Осы өлең үзіндісінен атты **зымыран** құсына теңеу үлгісін кездестіреміз» [1, 73 б.].

Зымыран – суға сүңгіп, өз қорегін су астынан табатын құстардың бірі. Зымыран (латынша: *Alcedo atthis*) [көкқарға тәрізділер](#) отрядына, оның ішінде зымырандар тұқымдасына жататын кішкене құс. Басты қорегі ұсақ [балықтар](#), одан басқа ұсақ [жәндіктермен](#), олардың личинкаларымен қоректенеді. Зымыран – жыл құсы. Оның орыс тіліндегі аты – «зимародок». А.А. Хабиева былай дейді: «Ұлттық танымы мен көркем әлемі бір тұтасқан ақын Е. Раушановтың көрсетуі бойынша оның әлемде 87 түрі кездеседі және әр елде ол әртүрліше аталады. Мысалы, балқар, қарашай тілінде «*балыкчы чымчык*» делінсе, башқұрттарда ол «*балықсы торғай*» деген атпен белгілі. Сонау ескі замандардан бері қарай сан елдің әдебиетінде *әдеміліктің* символы ретінде жырланып келе жатқан бұл құс шығыс ақындары шығармаларында ағаш бұтағына періште іліп қойған лағыл-гауһарға теңелсе, көне Қытайда оның көгілдір қауырсындарын император сарайының ханшалары бас киімдеріне қадаған. Ал орта ғасырлық Еуропада үйді «бәле-жәле, қауіп-қатерден, тіл-көзден сақтау үшін» *зымыранды* үйдің маңдайшасына тұмсығынан іліп қоятын болған (154, 10-б.). Сондай-ақ, халық танымында *зымыран* ерекше шапшаңдылығымен де белгілі. Оның шалт қимылы, суға оқтай зулап, судың үстінгі қабатында жүзіп келе жатқан балықты қас қағым уақытта іле жөнелуі осы құстың *зымыран* деп аталуына да негіз болса керек: *зымыран – зымырау*. Махамбет тілінде де аталмыш құстың *аса шапшаңдылығы, зымырауы* басшылыққа алынғаны аңғарылады. Жоғарыда көрсетілген өлең жолындағы «*Аса шапқан құлаша ат*» деген жағымды образ негізінде ақын Исатай бейнесін сомдай келе, оның тез, зымырап өткен қысқа өмірін *зымыран* құсы арқылы танытып, қаза болғанын меңзеп тұрғандай. Қазіргі тілде *зымыран* – ракетаның қазақша баламасы. Сонда *зымыран* (құс) және *зымыран* (ракета) коннотацияларының уәжі бір. Ол – «жылдамдық» семасы» [1, 74 б.].

«Бозінген»ертегісіндегі Бозінгеннің ботасын іздеп, жоқтауы да құстарға қаратып айтылады, себебі халық танымындағы көз алдында көргені осы құстар болса керек. Мысалы:

*– Қалықтағанаспанда
Ителгімененсұңқарсың,
Ертеменен жем алсаң,*

*Сәскеде барып ұшарсың!
Аспандап ұшып келдің бе?
Ел ішінде қайғырған,
Енесінен айырылған,
Зарлап, боздап қайғырған
Жетім бота көрдің бе?
«Қандай бота?» дедің бе?
Аспандап ұшып, айналған,
Түлкі көрсе, сайланған,
Түлкісін иесі байланған,
Қара ала баршын бүркітім,
Аспандап ұшып келдің бе?
Ел ішінде боздаған,
Ішкі дертін қозғаған,
Базарға сатып қоймаған,
Еркіменен тоймаған
Жетім бота көрдің бе?
«Не еткен бота?» дедіңбе?
Шарықтағанкүшіген,
Аспандыкезгенжүрісің,
Тамамқұстыңзорысың.
Ел ішіндебоздаған,
Ішкідертінқозғаған
Жетім бота көрдіңбе?
Күндізұшпай, түндеұшқан,
Көбелекпенбіргеұшқан
Көзіқызылүкісің.
Түндердеұшыпкелдіңбе?
Енесіненайырылған,
Аққудаймойнықайырылған,
Күндіз-түнізарлаған,
Көзіненжасытарлаған
Жетім бота көрдіңбе?
«Не еткен бота?» дедіңбе?..*

Осы жырдағы «сұңқар, ителгі, қара ала баршынбүркіт, күшіген, көзіқызылүкі» сияқты құстардың бәрін көретін, биіктен шолатын қасиеттеріне орай атағанын көреміз. А.А. Хабиева былай дейді: «Ақынның енді бір өлеңінде былай деп келеді:

*«Мүкаммалым шашылды
Шағалалы көлдей шалқыған».*

Бұл жерде мүкаммалын, яғни мал, мүлік, үй-жайын шағалалы көлге теңеу бар. Көлдің шағалалы болуы – көлдің балыққа толы болуын танытады. Себебі, шағаланың өмірі сумен тығыз байланысты, олар су жәндіктері – балықтармен қоректенеді, ал балықсыз көлде шағала да болмайды. Балық – су байлығы. Бұл ойымызды өзбек тілінің мына деректері де дәлелдейді: «Балиқчи – 1. Рыболов, рыба. 2. зоол. Чайка» [УРС, 52-б.].

«Шағалалы көлдей шалқыған мұкаммалым шашылды» деп ол қолдағы болған мал, мүлік дәулет, үй берекесінен айрылғанын айтпақ. Демек, *шағалалы көлдей шалқу* – байлықты, дәулетті, берекелікті танытатын бейнелі тіркес.

Сонымен, құс әлеміне қатысты қолданылған атаулардың шығарма мазмұнына, сөйлем ұйқасына сай келіп, ерекше бір қиысын табу – ақынның табиғи ортаны бақылай білуінен туындаған сан алуан пайым-байқауларын, өзіндік бір сөз саптау шеберлігін, суреткерлігін танытатын дүниелер болып келеді» [1, 74 б.]. Негізінен, қазақтың барлық жырауларында жыртқыш құстар жағымды бейнемен беріледі, тек алғаш С. Дөнентаевтың «Бозторғай» өлеңінде жыртқыш құстар жағымсыз бейнемен берілгенін айтуға болады.

Қорыта келгенде, «Құс» концептісінің поэтикалық мәтіндегі көрінісі әр алуан сипатта болатыны байқалды. Әсіресе, «Құс» концептісіндегі метафора мен теңеулер көркем поэтикада жиі қолданылады. Поэтикалық мәтінде құс атаулары троп пен фигураның түрлерінде жиі қолданылып, құс атаулары қазақ поэзиясында бұрыннан метафора, теңеулерге негіз болды деп айтуға болады. Халқымыз жабайы құстардың басты ерекшелігін метафора, теңеу және мақал-мәтелдерде қолданғаны тілдік мысалдардан анық көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымындағы коннотаттық компоненттер (Махамбет шығармашылығы негізінде). Филол. ... ғ. ... кандидаты ғылыми дәрежесіналу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2007. – 121 б.
2. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.
3. Қайрбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филол. ғылым. канд. ... дисс., 10.02.02. – Алматы, 2004. – 121 б.
4. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. 1-бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.
5. Салқынбай А.Б. Тіл. Таным. Білім. – Алматы: «Эверо» баспасы, 2008. – 140 б.

ӘӨЖ: 81-112.2

ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ТҮБІРГЕ КІРІГҮ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

*Раманова А. А.,
Орал қаласы*

Белгілі тілші-ғалым Қ.Жұбанов қазақ тіл біліміне қатысты көптеген мәселелерді еңбектерінде қарастырып, өз ой-тұжырымын айтып кеткендігі мәлім. Солардың бірі – қазақ тіліндегі қосымшалардың түбірге кірігу жайы. Ғалым бұл жөнінде арнайы тарауда қарастырмаса да, осы мәселеге қатысты өз талдауларын жасап, ой шешімін айтып кеткен.

Бүгінде қосымшалармен кіріккен күйінде ғана кездесетін «өлі түбірлер» ертеде жеке түбір ретінде саналған. Тілдің дамуы барысында олар қолданыстан шығып, өзіне жалғанған қосымшаларға кірігіп кеткен және қазіргі тілде түбір-қосымшаға бөлінбей бір бүтін бірлік ретінде қолданылып, басқа туынды сөздердің жасалуына негіз болады. Бұл түбірлер мен негіздерді терең талдаудың негізінде ғана морфемаларға бөлшектей аламыз. Көнеру, кірігу мәселесі де осы тұста сөз болады. Тілде өлі түбірлерге қосымшалардың кірігу әрекеті көбіне-көп бір буынды негіздер мен түбірлер құрамынан кездесіп отырады.

Белгілі ғалым Қ.Жұбанов бұл құбылысқа төмендегіше сипаттама береді: «Түбірдің де өлісі, тірісі болады. Мысалы: *күрес*, *жарыс* деген түбірлердің соңғы *-с*, *-ыс* дыбыстары осы күні де тірі қосымша. Мұны *соқ* деген түбірге қоссақ, *соғыс*, *айт* деген түбірге қоссақ, *айтыс* болады. Соңындағы *-с* үстеу болған соң, оның алдыңғысы түбір болмақ. Сонда, *күрес*, *жарыс* деген сөздердің түбірі *күре*, *жар* болып шығады. Бірақ, қазақ тілі бүгінде күресу, жарысу мағынасындағы *күре*, *жар* деген түбірлерді білмейді. Сондықтан бұларды өлі түбірлер дейміз» [1, 167]. Ғалым тілімізден қосымшалар тірі түбірлерге кірігуімен қатар өлі түбірлерге де кіріккен күйде кездесетіндігін айтқысы келген. Демек, бір кездердегі дербес мағыналы сөздер қолданыстан шығып қалып, кіріккен қосымшалармен бірлікте сақталған.

Қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті тілден орын алған құбылыс. Тілдің даму барысында қосымшалар көнеленіп, келе-келе өзі жалғанған түбірге кірігіп кетеді. Кірігу, көнеру әрекеті осы арқылы сөзжасамға қатысады.

Біздің ойымызша, қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті тілде арнайы бір бөлім ретінде берілу керек немесе жұрнақ пен жалғау аясында жеке-жеке қаралуы тиіс. Ал қазіргі грамматика оқулықтарында бұл мәселе туралы арнайы тақырып берілмеген. Бірақ, бір айта кететін жайт, Қ.Жұбанов өзінің 1936 ж. бағдарламасына «кіріккен үстеулер» (көнеленген септік жалғаулары – Р.А.)» деген тақырыпшаны енгізген [2, 346]. Бұл көнеру, кірігу әрекетінің бөлекше, жеке бөлім ретінде қарастырылуының қажеттігін көрсетеді.

Тілде басқа сөз таптарына қарағанда, кірігу, көнеру әрекеті үстеулерді қалыптастыруда өнімді тәсіл болып саналады. Ғалымдар пікірі де осыны көрсетеді. Демек, грамматикалық формалардың кірігуі арқылы пайда болған сөздер жиі үстеу сөз табына ауысып отырады әрі мұндай туынды көнерген түбірлер құрамынан септік, тәуелдік жалғауларын да, етістік формаларын да кіріккен күйде кездестіре аламыз. Бұл – үстеу сөздерді жасауда (көптік жалғауынан өзге) грамматикалық формалардың барлығы да қатысады деген сөз.

Көнеру, кірігу әрекеті, негізінен, мекен мәнді септіктер деп аталатын үш септікке (барыс, жатыс, шығыс) тән. Кей жағдайларда ғана түбірге кіріккен көмектес септігін кездестіре аламыз (*әрмен*, *бермен*).

Ғалым Қ.Жұбановтың пайымдауынша: «Басқа есімдер мен есімшелерге мезгіл-мекен үстеуі (жұрнағы) болған *-да* қосымшасын жалғап, мезгіл-мекен есім жасаймыз (*ағашта*, *ауылда*, *ұзында*). Мұны екінші сөзбен айтқанда, бұрынғы жатыс жалғау дегенді септеулердің қатарынан тіпті жалғаулардың қатарынан шығарып, үстеу (жұрнақ) қатарына қосқан десек болады» [2, 235]. Ғалым қазақ тіліндегі септік көрсеткіштерінің кірігу әрекетін анық байқап, бағдарламасына да кіріккен үстеулер (жұрнақтар) тақырыбын енгізген. Біздіңше, ғалым кірігу әрекетіне ұшыраған септік көрсеткіштері сөзжасамдық қызметті атқарып тұрғандықтан, оларды жұрнақ (үстеу) аясында қарастырған.

Кірігу құбылысы бүгінге дейін қазақ тіл білімінде екі мағыналы сөздің бір-біріне бірігіп, өзара жымдасып кетуінің негізінде бір мағынаға ие болған сөздерге байланысты ғана қолданылып келді. Ал бұл құбылыстың екінші жағы – түбір мен қосымшаның бір-біріне сіңісуінің нәтижесінде жаңа мағынаға ие болу жағдайын белгілі терминмен атау қалыптаспады. Қосымшалардың түбірге кірігуі тілімізде түрліше аталып келгендіктен, арнайы түсініктеме берілмеді. Лингвистикалық сөздіктерде де бұл құбылыс көрсетілмеген, тек лексикалану терминіне қатысты ғана аталып кетеді. Біздіңше, кірігу әрекетін сөз еткенде, осы айтылғандар да тыс қалмай, оның бір түрі ретінде түсіндіріліп, арнайы «қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті» деген атаумен белгіленуі қажет.

Қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті төмендегіше белгілермен анықталады:

- Түбірге жалғанған қосымша бастапқы мағынасы мен қызметінен бүтіндей не жартылай айырылады;

- Түбірге жалғанған қосымша көнелену әрекетіне ұшырайды;

- Бастапқы түбірмен бірігіп келіп, жаңа лексикалық мағынаны білдіреді;

- Тілде түбір ретінде саналып, өзге туынды сөздердің жасалуына негіз болады;

- Сөз таптарын қалыптастыруда негізгі тәсілдердің бірі саналады.

Аталған белгілер тілдегі осы – біз зерттеуге алып отырған құбылысты **кірігу әрекеті** деп атаудың дұрыстығын дәлелдей түседі.

Бұл термин ең алғаш Қ.Жұбанов еңбегінде қолданыс тапқан. Ғалым 1936 жылы ұсынған бағдарламасында «Мезгіл есім (қазіргі үстеу сөз табы – Р.А.)» тақырыбының аясында «Кіріккен үстеулері (қазіргі жұрнақ – Р.А.)» деген тақырыпшаны қамтыған. Бұған мысал ретінде мына сөздерді алады: «*күніге, күнде, түнде, кешке, ертеңгісін*» [3, 382]. Көріп отырғанымыздай, ғалым септік жалғауларының көнеленіп, сөзжасамдық қызметке көшу жағдайын – кірігу әрекеті деп берген. Ғалым қолданысындағы осы атауды негізге ала отырып, біз де тілдегі бұл құбылысты «қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті» деп атадық. Осыған сәйкес, төмендегі анықтаманы ұсынамыз:

Тілдің дамуы барысында қосымшалардың белгілі бір сөз құрамында бастапқы мағынасы мен қызметінен айрылып, көнеленіп, өзі жалғанған сөзбен бірігіп келіп, жаңа лексикалық мағынаны білдіруінің негізінде сөзжасамдық қызметке көшу құбылысы қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті деп аталады.

Тәуелдік жалғаудың түбірге кірігу, көнеру әрекеті тілімізде жиі кездесіп отырады. Бұл жағдайда тәуелдік жалғауы бастапқы мағынасы мен қызметінен айырылып, көнеленіп, өзі жалғанған түбірге кірігіп кетеді. Осының негізінде ол сөзжасамдық қасиетке ие болып, сол сөзден жаңа лексикалық мағынаға ие туынды түбір жасайды. Бұл сөздер тілімізде түбір мен жалғауға ажыратылмай, бір бүтін бірлік ретінде қолданылады. Тәуелдік жалғауының түбірге кірігу әрекеті арқылы қалыптасқан одағай сөздерді де тілімізден кездестіруге болады. Мәселен, тілдегі *бетім, әупірім, ойпірім* тәрізді одағай сөздердің құрамынан тәуелдік жалғауының I жақ көрсеткіштері кездеседі. Ғалым Қ.Жұбанов *ойпірім* одағайының жасалу жолын мынадай түрде көрсетеді: «Ой-пір-ім-ай (ой, ай – қазақтың шақыру одағайы, пір – ұстаз, іе – парсы; -м (-ім: пір-ім) – тәуелдеу қосымшасы) [1, 133]. Біз ғалымның пікірін негізге ала отырып, *әупірім*

одағайының жасалу жолын былайша көрсетуге болады: әу (одағай)+*nip*(ұстаз)+*im*(тәуелдік жалғауының I жақ жекеше түрі).

I жақ тәуелдік жалғауының кірігу әрекеті арқылы жасалған туынды сөздердің бір тобы тыңдаушының назарын өзіне аудару үшін қолданылып, оған сөйлеушінің түрліше сезімдерін (жақсы көру, еркелету, т.б.) қоса білдіреді. Мысалы: - *Құлыным, бері келші* дегенде тыңдаушы назарын өзіне аударумен бірге, жақсы көру сезімі де білдірілген. Ол мағынаны *құлыным* деген лексикалық мағыналы сөз білдірген. Бұл сөз I жақ тәуелдік жалғауы түбірге көнеру арқылы жасалған.

Ғалым Қ.Жұбанов бұл турасында: «Тәуелдеулі сөздерден жасалған: қарағым, қалқам, сәулем сияқты тәуір көру, кекету одағайлары бар... Одағайдың бірқатары атауыш сөздерге шақыру одағайын, тәуелдеу жалғауын қосып жасалған (жарқын+ым, шырақ+ым, қарақ+ым, қалқа+м, сәуле+м)...» [1, 130] деген өзгеше көзқарасты ұстанады.

Қорыта келсек, ғалым Қ.Жұбанов қосымшалардың түбірге кірігу жайын кеңінен таратып талдау жасамағанымен, тілде осы құбылыстың бар екендігін айтып кеткен. Жоғарыда келтіріп кеткен ой-тұжырымдары да – осының дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1966.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.

ӘОЖ: 82.0

ҚАРИПТЕРДІ КОМПЬЮТЕР ПЕРНЕТАҚТАСЫНА ОРНАЛАСТЫРУДА ЕСКЕРІЛУГЕ ТИІСТІ МӘСЕЛЕЛЕР

*Карбозова Б.,
Алматы қаласы*

Компьютерлік пернетақта дегеніміз – компьютерге ақпарат енгізу үшін және басқарылатын сигналдарды беру үшін дайындалған компьютер құрылғысының бір бөлігі. Қазіргі қолданылып жүрген компьютерлік пернетақтаның тарихы сонау ХІХ ғасырда қарапайым жазу мәшенкесінің пайда болуымен байланысты. 1868 жылы Кристофер Латам Шольз атты ағылшын ғалым әліпбилік тәртіппен орналасқан символдардың жиынтығы ретінде өзінің алғашқы пернетақтасын ойлап тауып, патенттеп алған. Ол пернетақтада әріп екі қатарда әліпбилік ретпен орналасқан. Әріптердің пернетақтада бұлай (әліпбилік ретпен) орналасуы мәтін теруде ынғайсыздықтар келтіргендіктен, бұл пернетақтаның қолданылуы ұзаққа бармайды. Түймешіктерді басқанда саусақтардың бір-біріне ілінісу әрекеті жиі болып, жазылуда өрескел қателер байқалған. Бұл қиындықты шешу үшін Кристофер Шоулз қаріптердің орналасу тәртібін біртіндеп өзгерту арқылы тәжірибе жасайды. Оның нәтижесінде қазіргі қолданыстағы QWERTY

пернетақталы Ремингтон 1 атауымен теру мәшинесі пайда болады. Бұл теру мәшинесі соңғы бес жылда-ақ нарықта қолданылымдылығымен үлкен сұранысқа ие болады.

QWERTY пернетақтасы

QWERTY Клавиатура

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	()	-	+ =	Delete
Tab	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	{	}	\
Caps	A	S	D	F	G	H	J	K	L	:	"	'	Enter
Shift	Z	X	C	V	B	N	M	<	>	?	/	Shift	
Ctrl		Alt										Alt	Ctrl

Linchakin.com

«QWERTY» орналасымының атауы пернетақтаның сол жақ бөлігінің жоғарғы жағында орнатылған латын қарпінің алғашқы алты әрпіне байланысты қойылған. Бұл пернетақтаны құрастырудағы басты ұстаным – мәтінде жиі қатар келетін әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру болып табылған. Сонымен бірге саусаққа түсетін күштің жүктемесін де азайтуды мақсат еткен.

Ал орыс пернетақтасында керісінше, ең күшті және жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған.

Әліпбиін латын қарпіне бейімдеп қолдануында бір ғасырдай тарихы бар түрік халқы пернетақтаны екі рет өзгерткен. Олар алғашында компьютерлендіруге байланысты латын қарпін әлемдік стандартты пернетақтаға қосымша төл дыбыстарын енгізу арқылы өзіндік пернетақта ойлап тапты. Оның сипаты мынадай:

Түрік жазуының «Q пернетақтасы»

Бұл пернетақтаны «Q пернетақта» деп атаған. Жоғарыдағы суреттен байқағанымыздай түрік мамандары әлемдік стандарттағы осы пернетақтаға қосымша өздерінің Ч-Ç ç, F-Ğ ğ, Ы-У у, Ө-Ö ö, Ш-Ş ş, Y-Ü ü таңбаларын енгізу арқылы пайдаланған. Уақыт өте келе, түрік ғалымдарының пікірінше қолданыс тәжірибесінде түймешіктердің (қаріптердің) бұлай орналасуы тиімсіз болып танылып, төмендегідей пернетақта ұсынады.

Түрік жазуының «F пернетақтасы»

«F пернетақтасының» қысқаша тарихымен ерекшелігін сөз ете кетсек, бұл пернетақтаны 1955 жылы İhsan Sıtkı Yener атты ғалым ойлап тапқан. Түрік тілдер қауымдастығының жазу жиілігіне жүргізген статистикасының зерттеу нәтижесінен туындаған пернетақтаның бұл дизайн түрі, оның жай ғана жеке адамның пікірі емес, сонымен бірге бұл үлкен ізденістің нәтижесінде пайда болғанын көрсетеді. Түрік тілдер қауымдастығы жүргізген бұл статистика қорытындылары әріптерді пернетақтада орналастыруда саусақтың сүйектері мен бұлшық еттерінің анатомиясы ескеріле отырылып үйлестірілген. Сонымен бірге «F пернетақтасының» тағы бір ерекшелігі оң қол мен сол қолға түсетін күште баланс сақталған: сол жақ қолға түсетін күш 49%-ды құраса, оң қолға түсетін күш 51%-ды құрайды. Түріктер осы пернетақтамен мәтін теруде бірнеше рет Әлем чемпионы атанғанын мақтанышпен айтады.

Байқап отырғанымыздай, пернетақтаға әріптерді орналастыру үлкен мәселе болып табылады. Түрік мемлекеті бұл тұрғыда бірнеше жыл бойы өз төл таңбаларын енгізуде көп жұмыс жасаған. Бұл жұмыс, әріптерді орналастыру таза тілтанушылардың ғана емес психолог, физиолог, когнитологтардың да пікірлерімен байланыста жасалды. Осымен байланысты біз де қазақ мәтіндеріне статистикалық талдау жүргізіп, қорытындысын алдарыңызға ұсынып отырмыз. Бір ескерте кететін нәрсе, әзірге тек «Абай жолы» романындағы тіркестердің ең жиі кездесетін қолданыс жиілігін көрсетіп отырмыз:

50 мың мен 30 мыңның арасы: ан (47 486), ай (44 055), ен (41538), ар (39 156), ын (37230), ба (33386), де (33340), да (33 279), ал (33 022), ке (30610).

30 мың мен 20 мыңның арасы: ты (29681), ға (29 603), та (29453), ды (24466), сы (24150), ла (23246), ер (23018), жа (22712), ә (22 531), ас (20365).

20 мың мен 10 мыңның арасы: на (18695), лы (18261), ра (18229), ың (18184), ме (17400), ақ (17 292), ге (17151), ны (17114), ыр (16843), ат (16 628), ғы (15649), ған (15632), ағ (15 344), ры (14931), са (14237), ма (14061), бай (13925), ыл (13804), қы (13332), ел (13191), не (12890), ет (12762), ау (12 204), ек (12052), те (11812), өз (11751), кө (11317), ес (11314), ық (11270), ле (10879), ап (10 816), аб (10 507).

Ең жиі кездесетін, 50 мың мен 30 мыңның арасыдағы буындарды сұқ саусақ, ондан кейінгі жиілігі жоғары 30 мың мен 20 мыңның арасындағы буындарды ортаңғы саусақ, келесі жиілігі жоғары буындарды аты жоқ саусақ басатын аудандарына оң қол мен сол қол жүктемесіне параллель орналастыру қажет. Болашақта латын қарпіндегі қазақ әріптерін пернетақтаға орналастыруда осындай статистикалық талдауларға аса мән беруіміз қажет. Біз бұл шешімімізді түбегейлі деп айта алмаймыз. Себебі жоғарыда келтірілген мәліметтерде тек

көркем стиль бойынша зерттеу жүргізілген. Ал келешекте ғылыми стильде, публистикалық стильде жазылған мәтіндерге де осы бағытта статистикалық талдау жасау маңызды болып табылады деген ойдамыз.

Қорыта келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- пернетақтаға қаріптерді орналастыруда бірінші жеке әріптердің қолданыс жиілігін, екінші тіркестердің қолданыс жиілігін басшылыққа алу қажет;

- әріптерімізді пернетақтаға орналастыруда әлем тәжірибесіндегі тіркесте жиі, қатар қолданылатын әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру және мәтінде жиі ұшырасатын әріптерді сұқ саусақ басатын ауданға орналастыру қажеттілігін басшылыққа алуымыз керек;

- жиі кездесетін тіркестерді қатар орналастырмай, оң қолмен сол қол басатын аудандарға параллель орналастыру қажет;

- пернетақтаға әріптердің қолданыс жиілігін ескере отырып, физикалық тұрғыдан күшті саусақтан әлсіз саусақтар ретімен орналастыруды дұрыс деп танымыз;

- әріптердің қолданыс жиілігімен бірге тіркестердің қолданылу жиілігіне байланысты көркем шығармалармен қатар басқа да стиль түрлеріне (ғылыми, ісқағаздар және т.б.) осындай статистикалық талдаулар жүргізіп, нәтижесін латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиін пернетақтаға модельдеу жұмысында ескеру маңызды болып табылады.

- мәтіндерге осы сипатта жасалған жұмыстарды маңызды деп санаймыз. Себебі әр тілдің әріптері мен тіркестерінің өзіндік қолданыс жиілігі болды. Егер әріптерді пернетақтаға осы қолданыс жиілігіне сәйкес орналастырсақ, мәтін теруде уақыт үнемділігі, физикалық күшті аз жұмсау сияқты нәтижелерге қол жеткізер едік.

УДК 81-13

ТУЫНДЫ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

*Нурбекова Г.С.,
Алматы қаласы*

Қазақ тілінің сөзжасамы – өзінің зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттері бар, белгілі даму желісі қалыптасқан, өзіндік зерттеу тәсілі мен әдістері бар тіл білімінің бір саласы. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі – атаудың жасалу, қалыптасу жолын, мағыналық дамуын, сөз жасаудың тәсілдерін, ұғым-мағына-атаудың кешенді бірлігін қарастырады. Сөзжасам – жаңа мағыналы туынды сөздердің жасалу жүйесі мен мағыналық құрылымын, жасалу тәсілдерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Туынды сөздер бір түбірден өрбитін сөздердің сыртқы тұлғалық жағын сипаттайтын термин атауы болып, морфологияның аумағында зерттеліп келді. Шындығында туынды сөздерді ұяластыратын түбірдің дамуына жағдай жасайтын оны мағыналық жіктелісі, семантикалық дамуы. Қазіргі тілде әлі де

жасалу үстіндегі туынды сөздер мен байырғы түбірлердің жан-жақты дамуынан жасалған тарихи туынды сөздерді топтастыруда және түбір деривациясындағы барлық сөздердің өзара қарым-қатынасын анықтау үшін туынды сөздердің мағынасы мен семантикасын байланыстырып, туынды сөздерді талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Туынды түбір – синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөз. Туынды түбір құрамы жағынан алғанда, екі морфемадан тұрады, олар: негіз сөз және сөзжасамдық жұрнақ. Туынды түбірдің мағынасы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасынан жасалады. Сөзжасамдық мағына – сөзжасамдық үдерісте қалыптасқан туынды мағына.

Синтетикалық тәсіл – «синтез» (қосу) деген сөзден қалыптасқан термин. Ең түпкі мағыналы бөлшек негізгі түбірге жұрнақтар жалғау арқылы жаңа сөз жасау жолы. Түркі тілдеріндегі туынды сөздерді тілдік жүйедегі орнын бағамдау үшін **түбір, негіз, туынды сөз** лингвистикалық категориялардың аражігін ажыратып алу керек. Туынды сөздердің тілдік жүйедегі орны оның жасалуына негізгі материал ретінде қолданылатын түбірлердің қызметімен айқындалады. Түркілік түбір сөздік қордың негізі болғандықтан, барлық түріктанушылар мен тілші – зерттеушілердің түбірдің дыбыстық құрамы, мағыналық құрылымы, сөзжасамдық қасиет, даму мүмкіншілігі туралы айтқан пікірлеріне талдау жасай келе, түркі түбірі туралы Ә. Қайдар еңбегінен ұғымды толық әрі дәл анықтама беріледі. «Тюркский корень есть наидревнейшая и историческая единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянные фоно-морфо-семантические изменения, производящие в үдерісе агглютинативного развитие строя тюркских языков,... корень отражает в себе состояние статистики, а слово – динамики» [1,24].

Тіл қарым-қатынас құралы ретінде дүиеге келгеннен бастап, бүгінгі кезеңге дейінгі аралықтағы ұзақ уақытта түбір дамуынан пайда болған әр түрлі формалар коммуникациялық қажеттілікті қанағаттандырып келеді. Осындай сұранысты өтей отырып түбір, түбір арқылы тіл дамып отырады.

А.Н. Тихонов пен А.С. Пардаев өздерінің еңбектерінде туынды сөздердің мағыналық байланысын сөзжасамдық ұямен байланысты зерттеген. Олар мағына ортақтығына байланысты бірлесетін туынды сөздердің лексикалық мағыналық *өріске* (семантикалық полеге) *аймаққа* қатысы барын айта келіп, ол мағыналық аумақтың бір тармағы (элементі) деп қарайды, өйткені мағыналық ұғымы өрісі одан әлдеқайда кең деп саналады. Туынды сөзді талдау арқылы негіз сөз анықталады, оның туынды сөзбен мағыналық байланысын анықтаумен дәлелденеді. Туынды сөз атаулының мағыналары олардың негіз сөздерімен байланысты болуы – негізгі заңдылықтардың бірі. **Сөзжасамдық ұя** – бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің *жиынтығы*. Мысалы, **Көңіл**→*Көңілішек* (сын есім) – кісі көңілін жықпайтын, көңілі қимас, көңілі бос.

1-Кесте. Туынды сөзді талдау кестесі.

	1 -саты	2- саты	3 - саты
көңіл	көңілден	көңілдену	көңілдендіру
	көңілді көңілділеу	көңілділік	
	көңілсіз	көңілсізден	көңілсіздену

	көңілсіздеу көңілсіздік	көңілсіздендір	көңілсіздендіру
	көңілшек көңілшектік	көңілшектеу	
	көңілшең	көңілшеңдік	

Бұдан туынды сөздерді талдауда негіз сөз бен туынды сөздердің мағыналық байланысын іздеу қажеттігі анық көрінеді.

Профессор Б.Қасым: «*Туынды сөздер*– бір түбір арқылы жасалған туынды сөздер. Макросемалы түбірден түрлі *сөзжасамдық тәсіл* негізінде әр түрлі семаларға жіктеліп, бір семантикалық өріске жататын ортақ мағыналы туынды сөздертуынды сөздер деп аталады. Туынды сөздерді құраушы түбір сөздің семемасы барлық туынды сөздер мағынасында сақталады, бұл туынды сөздердің бір семантикалық өрісте жатуының басты шарты саналады. Сондықтан олар тек тұлғалық жағынан ғана емес, ішкі семантикалық құрылымы жағынан да жақын болып келеді. Туынды сөздер қатарына барлық сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған атаулар толықтай ене алады. Туынды сөздердің сандық жағынан өсуі, дамуы түбір мағынасының сапалық тереңдігімен байланысты» [2,126].

Зерттеу еңбектерге сүйене отырып, айтылған ой тұжырымдарды талдай келе, түбір мен негіздің айырмашылықтары:

1. Түбір сөздің толық лексика-семантикалық мағынасын білдіретін, тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші бөлшегі. Ал негіз толық мағыналы болғанымен, тарихи тұрғыдан түбір мен аффикстерге ажырап кетеді. Негіздерді туынды сөздерге топтастырғанда басқа да туындылармен салыстырамыз да, дыбыстық құрамын ажыратамыз.

2. Түбір тілдік дамуда коммуникациялық сұраныстан пайда болған әр түрлі морфемаларға ұйытқа болады. Ал негіз түбірдің динамикалық даму барысында жаңа номинацияға негіз болып, дыбыстық құрамы біршама тұрақты болады. Негіз түбірдің дамуының келесі сатысында жасалатын тілдік бөлшек ретінде қызмет атқарады. Мәселен, профессор Б.Қасым: «Түркі тілдеріне ортақ дене мүшелері ат аулары: *бас, көз, қол, аяқ* т.б. тілде бір семантикалық құрылымы күрделі бір буыннан тұратын *көз* сөзін бір семантикалық өрісте жататын, семантикалық деңгейлері ұқсас болып келетін басқа сөздермен топтастыра отырып, көптеген туынды сөздердің жасалу тарихы мен шығу тектерінің бір екендігі бақалады. Мысалы, *көру → қарау → байқау → аңғару → үңілу → тану → көз тастау → көзі түсу → көз салу* т.б.» дей келе, сөзжасамдық семантикалық өрістің ұстанымдарын былай жіктейді:

«Туынды сөздерді жасаушы түбірдің топтық мағынасын құрайтын семалары барлық тектес түбірлі сөздердің мағыналарында сақталып, айырушы семалармен бірлікте болады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінде де семантикалық өрістің ұстанымдары мен заңдылықтарына сүйене отырып, сөзжасамдық өрісті құрылымдауда қолдануға болады:

◆ сөзжасамдық бірліктердің құрылымдық тұтастық ұстаным жүйесі. Мұнда сөзжасамдық жүйе сөзжасамдық бірліктері бар тұтас жүйе болып табылады. Түбір және сөзжасамдық морфемалар, үлгілеп, типтер, жаңа сөз жасау алгоритмдері;

◆ туынды сөздерді реттеу, ретке келтіру ұстанымы. Бұл ұстанымда сөз жасамдық жүйе өзіне тән тұтастықта сипатталады;

◆ тұтастық ұстанымында сөзжасам жүйесіндегі экстралингвистикалық жағдай, екіншіден, сөзжасамдық талдаудың барлық әдістері мен сөзжасам бірліктердің заңдылықтарын қолдануға болады»[3,42]. Осы тұрғыдан алғанда, сөзжасамдық-семантикалық өріс сөз табы жағынан да семантикалық жағынан белгі мағыналық жағынан байланысын үзбей, белгілі сатыда аймақта қарым-қатынаста бола алады. Оны көне заманның өзіндегі тілдік деректерден де көруге болады. Атап айтқанда, ежелгі дәуірлерден қазірге дейін сөз жасау қабілетін жоймаған аса өнімді журналдардың бірі-**ЧЫ/-ЧИ** журнағы. Бұл журнал түркі тілдерінің барлығында да бар. «Құтадғу билиг», «Ғибат-ул хақайиқ» ескерткіштері тілінде зат есім мен етістіктен зат есім тудырады; Қамуғ иг тоғақа бу *емчи* ерүр ҚБ 313 (Барлық ауру -сырқауларды емші емдейді)[4,14].

Тілдегі **қисық, қыңыр, қизаш, қианқы, қияс** сөздері жеке түбір ретінде танылады. Осы сөздер бір семантикалық өрісте жатады. Себебі, олардың біріктіріп тұрған сема – *түзу емес, қисық*мағынасы. Көне түркі тілінде **қіңір<қің**1. Нечто кривое, косое, скошенное. косоглазый. 2. *Перен.*Капризное, неладное: *қыңыр<қың+ыр*кривой, покосившийся набок; *перен.*упрямый; неразговорчивый. Ср.др.-тюрк.**қің** недружелюбный, враждебный, злобный, злой түрінде қолданылған (ДТС, 445). Академик Ә.Қайдар *қыңыр* сөзінің түбірін *қың* түрінде бөліп, көне ұйғыр тілінде **қің** враждебный, злой, злобный мағына бергенін келтіреді[5,13].

***Қы/и/** түбірінен дамуы барысында сегіз қазіргі тілде негіз қалыптасқан. Қазіргі тілдік тұрғыдан бұл туынды сөздердегі түбір мен қосымша әбден бір-біріне кірігіп кеткендіктен жеке-жеке бірліктерге ажыратылмайды. Түбірлердің бастапқыдағы мағынасына қазіргі қолданыста журналдардың мағынасы да жамалған. Сондықтан олар негіз деп танылуға тиіс.

Туынды сөздер –түбірлес сөздерді тануда үлкен рөл атқаратын тілдік категория. Қазіргі тілдік тұрғыда сөзжасамның сараланған тәсілдерінен сан алуан туынды сөздер жасалғанымен, түбірлестердің белгілі бір кезеңінде сөзжасамның тек синтеттика семантикалық тәсілін ескереміз, яғни бір түбірге қатысты туынды түбірлерді түбірлес сөздер ретінде ұғынамыз. Туындыны жасауға ұйытқы болатын түбір болғанымен, журналдарсыз түбірлестер қатарына енетін жаңа сөз жасалмайды. Сондықтан журналдар да маңызды. Журналдардың тілдегі қызметіне байланысты төмендегідей өзіндік қасиеттерге ажыратылады:

◆ журнал валентілігі сәйкес келетін түбірлеске жалғанады. Журналдардың түбірлерге сіңісуі валенттілігінің әлсіреуіне байланысты болады;

◆ әрбір журнал әр түрлі түбірлерге жалғанып, типтес туынды сөздер жасайды және олардың мағыналық жағынан жақындастырады.

Сөзжасамдық журналдардың сөз тудыру мүмкіндігін зерттеген еңбектер аз емес. Түбірдеп журналдар арқылы жасалған туынды сөздердің аталымдық қасиетке ие болуы журналдардың мағына тудыру еркшелігіне байланысты.

Тіл білімінде қалыптасқан пікірлер мен зерттеулерде орын алған тұжырымдарды жүйелей келе, журналдардың тілдегі қызметтеріне байланысты олар екіге бөленеді:

◆ мағына тудырушы журналдар;

◆ сема тудырушы журналдар.

Дәстүрлі грамматикада *мағына тудырушы журналдар*, оның тілдегі сөз *тудырушылық* қызметтерге жақсы зерттелген. Мағына тудырушы журналдар түбірге

жалғанып, түбір макросемасының семалық жіктелісін тудырып, жаңа мағыналы туынды сөздер жасайды.

Түбірлес сөздер сөзжасам үдерісінің жемісі болғандықтан, сөзжасам тәсілдерінен түбірдің парадигмалық қатарын (*күл→күлкі, келеке, қалжың, қылжақ*), синтагмалық тізбегін (*тіре→тіреу→тіреуіш; же→жем→жеміс*), синтагмалық жұбын (*ұшқыш→ұшақ; ек→егін, бөлек→бөлім; шық→шығын*) құрай отырып жасалады. Бірақ қандай құрылыммен сәйкес келсе де, ең алдымен бір-бірінен мағыналық жағынан алшақ кетпейтін, ортақ семалары болады. Түбірлес сөздер тілдің даму динамикасын бейнелейтіндіктен, оның жасалы біту шегін анықтау мүмкін емес.

Тіл иесі ғаламды танып-білудің алғашқы кезеңдерінен бастап, ұлт болып қалыптасып, дамыған білімдерін өзінің тілінде жинақтап, сақтап отырған. Олай болса, қазақ және түркі халықтарының тілдік жүйесінің негіз болып табылатын түбірде ғасырлар бойы жинақталған іс-тәжірбиесі мен білімі, танымы мен түсінігі, арманы мен мақсаты, көзқарасы мен наным-сенімі мәдениеті мен менталитеті жинақталған. Түбірдің өміршеңдігі, уақыттың озумен жан-жақты дами отырып, ғасырдан ғасырға жетуі туынды сөздерден көрінеді.

Адам ғаламның тілдік бейнесін жасауда қолданылған туынды сөздер қатарындағы жаңадан, адам танымында қалыптасқан ойды таңбалау үшін, сол танымға қызмет етеді. Бір түбірден дамыған сөздердің жасалуына ұйытқы болған түбірге қатыстылығын тек сыртқы тұрпаты жағынан түсінбей, негізінен алғашқы түбір таңбалаған таным бірлігі тұрғысынан түсіну керек. Сондықтан туынды сөздер ұйытқы түбір таңбалаған танымның даму үдерісіндегі нәтижелерінің тілдегі көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. –328 с.

2. Қасым Б., Сәменова С. Туынды сөздерді сөзжасам жүйесінде когнитивті моделдеу // х.ғ.п.конф.мат. II том. –Қаскелен / СДУ 14-қазан 2016.–123-129 б.

3. Б.Қасым. Түркі тілдеріндегі туынды сөздердің семантикалық өрісі. //Түркология/Ахмет Ясауи университеті. №6 (80) Түркістан.2016. – 42-53 б.

4. Қасым Б., Г. Нурбекова. Түркі тілдеріне қатысы бар зат есім жасайтын жұрнақтар.// Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршы, Филология, № 4,2016. – Алматы, 2016.14 б.

5. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. –328 с.

YOUTH AND ABAY'S SPIRITUAL VALUES

*Polyanina O.G., Gabdesheva A.E.
Uralsk, Kazakhstan*

Abay is one of the greatest humanists of the past. To influence the minds and feelings of people, to update society with the means of poetic words, and deep respect to a human dignity are the features of Abay- humanist.

The President in his article stressed the importance and relevance of addressing Abay rich heritage in the process of the country modernization for modern Kazakh society. Indeed, great Abay was and remains an example of high service to national interests. In his work, he calls on the Kazakh people to honor history, culture, traditions and rituals, that is, to a stable national identity.

Today, the youth of Kazakhstan is one of the most organized, socially active segments of the population, it is objectively a generator of new ideas, the life force and energy of the society. The youth of Kazakhstan is not just the future of the country, it is its present. The concept of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan emphasizes that the main goal and priorities of the state youth policy are the formation of youth patriotism, moral and spiritual development.

Spirituality is the most important feature of the Kazakh culture, which it has preserved, despite all the difficulties of socio-historical and cultural development. The main theme of the "Book of words" is a man, his spiritual world and morality. It is filled with concern that our spirituality and moral values continue to be the foundation of human life. Two lines can be traced in Abay's reasoning. The first is aimed at revealing the content and essence of spirituality, its forms of manifestation and significance for each person. Another line considers the real state of the individual's spiritual and moral world. The first line creates a model of spirituality and shows that spirituality is truly human in a person and constitutes his essence, and the other is a critical analysis of the spiritual and moral appearance of a real person, which causes feelings and anxiety in Abay's soul. Thus, thoughts about spirituality are refracted through the subjectivity of his experiences, and they acquire an existential character.

Abay's historical views and the sources which had a decisive impact on their formation have become the subject of close attention of many researchers. It is not a secret that the ideological dictate of time was always an impregnable barrier to the truth in various attempts of scientific approach to elucidate the features of historical views, the depth of philosophical reflection, Abay's public consciousness, his attitude to religion. Abai taught young people to find their place in society and direct their knowledge to help the people free themselves from ignorance and lawlessness. Abai's edifications are still of great educational significance today.

That is why the objective study of the formation process of Abay's historical knowledge and their spiritual origins seems to us the most important problem dictated by the spiritual needs of the day.

In determining Abay's role and significance in our spiritual world, in the study of his historical views and their origins, the so-called class approach has prevailed until now, and accordingly, the research work was conducted in a strictly predetermined framework of ideological stereotypes.

The main value of an established nation and state is national unity and common national ideals. Abai's calls for unity are embodied in the modern Kazakh model of interethnic peace and harmony.

Every nation has spiritual and moral support. One of these fundamental pillars in the minds of the Kazakh people is the creative heritage of the outstanding educator Abay Kunanbayev. The traditions of folk art and understanding of the society problems are reflected in his works as much as possible.

He addressed to the youth – to the future of his people, and in its bright future, despite all the difficulties of his time, the great thinker, poet, educator-Democrat did not lose his faith. He said: "Who has not experienced evil? Only the weak-willed loses hope... The truth that there is nothing permanent in the world means that evil is not eternal... Doesn't a blooming, full of water, beautiful spring come after a harsh, snowy winter?!" One of the "Words" he ends with the thought "And I think that it may be good to live like this, looking forward to the future" [1].

In "Words of edification" Abay writes: "Without science there is no blessing neither in that nor in this world." "The forty-fifth word", ends with the words: "The one with more knowledge... he has the world" [2].

The outstanding role of Abay in the creation and development of the Kazakh literary language can be fully clarified only if we consider the state of the language before Abay and during the life of the poet, the historical process of formation and consolidation of the national language in writing, in literature. As you know, the Kazakh nationality finally formed in the XV century. It included different, but related tribes that inhabited the territory of Kazakhstan from ancient times. The cultural, linguistic and economic community of these tribes had developed long before the final joining of these tribes a single nation, in the process of constant communication, in the process of their repeated association in tribes unions. It is not our task to cover this issue in detail. Thus we will limit ourselves by this general provision, which gives grounds to assert that there was a well-established Kazakh national language with dialects peculiar to the national language before Abay's appearing. So far, there are almost no chronicles, art works or other works in the national language written before the era of Abay and Altynsarin.

Abay teaches that the basis of everything on the earth, including for science is humanity. It is the essence of man like love, sincerity, justice,. The great educator and teacher reveals the connection of mental education with the aesthetic development and moral formation of a young person. "Spiritual qualities," Abay wrote, "are the most important things in human life" [2]. The poet considered the best human qualities to be love for his homeland, for his nation, love for a person, constancy in friendship, love, kindness, truthfulness, justice, love for work, desire for knowledge.

"Book of words" written by Abay is also an appeal to our consciousness, our conscience, it is a reminder of how we live and how we should live, lest in the vanity and cares of everyday life we should forget about the main thing, about spirituality.

Turning to Abay's advice and moral precepts can help us a lot in overcoming our own moral imperfections and especially in educating the younger generation.

In our time, its comprehensive development and enrichment continues. The range of the Kazakh literary language has expanded: it includes the language of prose, poetry, political journalism, scientific works, etc..

Abay's works inspire the young generation of Kazakhs to serve their nation, support their desire for education, knowledge, and the development of nations through culture. They are always relevant. Many of Abay's thoughts about the moral education of young people have not lost their relevance nowadays: moral qualities are tempered and strengthened in the process of overcoming difficulties; issues of moral education can not be approached from a selfish or narrowly egoistic position: they are socially conditioned; the true beauty of a person is in his/her hard work; laziness breeds stubbornness, deceit, cowardice, etc..

LIST OF REFERENCES

1. Complete collection of works by A. Kunanbayev (in two volumes). Alma-ata: Fiction edition, 2002. 368 p.
2. Abay. Words of Edification. Alma-ata: Zharyn, 1961. 135 p.

ӘОЖ: 811.512.122

XV-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ МАҒЫНАСЫ КЕҢЕЙГЕН СӨЗДЕР

*Магзимова Г.Т.,
Орал қаласы*

XV-XIX ғасырлар аралығындағы қазақтың ауызша тараған авторлық әдеби тілінің лексикалық құрамы өзінің алуандығымен ерекшеленеді. Жыраулар поэзиясының тілінде актив және пассив лексика қатар қолданылады. Осыдан сөздер сөз мағынасының кеңеюі және тарылу мәселесіне ұшырайды.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, сөз мағынасын түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы ауыстырып қолданып, молайта түсу – тілдің лексикасын сан жағынан емес, сапа жағынан байытып, дамытудың өнімді жолдарының бірі [1, 134 б.].

Жаңа заманға, жаңа жағдайға байланысты пайда болған жаңа ұғымдарды көрсетуде тіліміздегі сөздер түрлі формаларда тұрып, түрлі мағыналық қарым-қатынаста болады. Осыған байланысты сөз мағыналарының кеңею жолдары да әр түрлі. Біріншісі түбір тұлғадағы сөздер негізгі мағынасын сақтай отырып, жаңа ұғымды көрсету арқылы мағынасын кеңейтсе, екінші жолы – бұрынғы мағынасы жалпы халықтық тілімізден шығып қалып, семантикалық архаизмге айналып, жаңа мағынада қолданылуы [2, 38 б.].

Р.Барлыбаевтың пікіріне сүйене отырып, жыраулар тіліндегі сөздердің мағынасының кеңеюін мынандай топтарға бөліп қарастыруға болады.

А) Бұрынғы мағыналарын сақтай отырып, мағыналарының кеңеюі.

Түбір сөздің ежелден келе жатқан мағынасы қоғамдағы адамдардың сана-сезіміне ұялап, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады [2, 39 б.].

Уақыт өте келе кейбір түбір сөздер ұқсату заңының әсерінен дамып, мағынасын кеңейткен.

Қазіргі тілмен салыстырғанда тұлғалық жағынан да, мағынасы жағынан да толық сәйкес келетін зат есім сөздердің көбірек сақталған түрлерінің бірі – адамның дене мүшелеріне байланысты атаулар. Сондай сөздердің бірі – *арқа* сөзі[3, 126 б.]. Көне түркі сөздігі мен Махмұт Қашқари сөздігінде, Хұсырау мен Шырын дастаны сияқты ортағасырлық еңбектерде «арқа» сөзі адамның жота, жауырын, жон жағынының атауы ретінде берілген. Айталық, Үмбетей жыраудың толғауында мынандай жолдар бар:

Кей сорлының қатыны

Күндіз ауру, түнде сау

Арқаңа артқан түзбен тең [4, 98 б.]. Бұл жерде арқа сөзі бастапқы өзгермеген мағынасында қолданылып отыр.

Ал Көне түркі сөздігінде аталмыш сөздің: II. Көпшілік, қалың бұқара, топ, тобыр. *miñ qara bodun arqası jema balıqtın öntilär* (ДТС, 53). (тысячная толпа простого народа снова выступила из города). III. Іздеу, тінту. *Ol anıñevin arqadı* (ДТС,54). (Он обыскал его дом)деген тағы екі мағынасы қарастырылған.

Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде «арқа» сөзіне мынандай мағыналар үстелген. I. Таудың жотасы. II. Көне. Солтүстік жақ. III. Геогр. Солтүстік пен солтүстік-батыстан континенттік арктикалық суық ауа массаларының әсерінде болатын қысы қоңыржай, жазы жылы ауа райымен байланысты ерекше табиғаты бар Қазақстанның орталық бөлігі [6].

Жыраулар тіліне зер салсақ:

Асан қайғыда:

Арқада жатып ақырған,

Аламанды шақырған,

Амалды кәуір алғанда,

Баланы сенен сұрармын [4, 57 б.].

Қазтуғанда:

Арғымақтың баласы

Арыған сайын тың жортар,

Арқа мен қосым қалар деп [4, 55 б.].

Шалкиізде:

Арқаның құба жонында,

Арыстан ойнар шарқ ұрып [5,35 б.].

Немесе:

Тас аралап құс салмай,

Арқаның баурын қыдырмай... [5, 36 б.].

Жиёмбетте:

Арқаға қарай көшермін,

Алашыма ұран десермін [5, 41 б.].

Нысанбай жырауда:

Көп кісі қаптай шабуға

Арқаның бар ма даласы,- деп келеді[5, 246 б.]. Демек «арқа» сөзі XV-XVII ғасырларда бастапқы көне мағынасынан гөрі кеңейіп, жыраулар тілінде мекен, географиялық аймақты білдірген.

Бұдан бөлек сөздікте осы сөздің *«арт жақ, ту сырт; өтіп кеткен уақыт, кез, шақ; кейбір дарында адамдардың бойындағы лап еткен қызбалық,*

ұшқырлық» деген бірнеше мағыналары қарастырылған. Осыдан келіп біз бұл сөздің бұрынғы мағынасын сақтай отырып, уақыт өткен сайын өзгеріп, кеңі түскенін байқаймыз.

Мағыналық өзгеріске түсіп, кеңіген сөздерге *құйрық* сөзін де жатқызуға болады. Құйрық – жан-жануарлардың денесіне қатысты атаулардың бірі.

Жыраулар толғауындағы бұл сөздің мағынасын қарастырар болсақ:

Асан қайғы:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ,

Құлан қайтіп күн көрер?![5, 14 б.].

Қазтуған жырау:

Құйрығын күн шалмаған балығым,

Ортамнан ойран салар деп...[5, 19 б.].

Доспамбет жырау:

Ту құйрығы бір тұтам

Тұлпар міндім өкінбен[5, 26 б.].

Жиёмбет жырау:

Ат құйрығын кесермін,

Ат сауырын берермін[5, 41 б.].

Нысанбай жырау:

Он жеті жаста ат міндім,

Жал-құйрығын сүзілтіп [5, 293 б.],-деп жануарлар организмнің құйыршығы және соған шығатын қыл, қауырсын деген негізгі мағынасында қолданылып тұр. (Ыт қузруқ сапатты. Ит құйрығын бұлғандатты. ДТС 463).(Йашық йанды болғай йана орнына Балық құдруқындин қозы бурнуна. Күн көзінің орнына және қайтып келді Балық шоқжұлдызының мұрнына ҚБ 16) [7, 171 б.].

Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл сөздің мынандай мағыналары көрсетілген:

1. Жан-жануарлар денесінің арт жағында орналасқан, үстіне жүн, қыл, қауырсын шыққан мүшесі немесе дененің сүйірленген бір бөлігі.

2. анат. Адам денесінің арқадан төменгі, жұмсақ бөлігі, бөксе. (Солдаттар жерге түсіп, біреуі тасқа құйрығын қойып отырады, біреуі көк шөптің үстіне жата-жата кетеді (З.Ақышев, Жесірлер).

3. Май қоры жиналатын мүше. (Үйден суарылатын қызыл қозылар есік алдынан былқ-былқ етіп, құйрықтарын тарта алмай өтеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

4. ауыс. Заттың үшкірленіп, сүйірленіп келген шет жағы, ұшы. (Біз мінген Каравелла самолеті үш реактив моторы құйрығына орналасқан, өте жайлы екен (Т.Ахтанов, Үндістан.).

5. кәс. Кеменің, қайықтың кейінгі жағында бағытын өзгертіп, бұрып отыруға арналған құрылғы. (Атаман кеменің құйрығын ұстап отырғанда қалғып кетіпті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Желкенді кеме көк теңізбен күні-түні дамылсыз ұзақ жүрді.

Құйрық сөзінің жыраулар тілінде бастапқы мағынасы сақталып, кейін ұқсату заңының әсерімен мағынасы дамып, кеңейген.

Ә) Сөз мағынасының бір жағынан тарылып, екінші жағынан кеңейуі.

Тілімізде кейбір сөздердің бұрынғы қарапайым, тар мағыналары қазіргі әдеби тілімізде күнделікті қолданудан шығып қалып жатса, жаңа жағдайға байланысты жаңа мағына алып, олардың мағынасы кеңейеде. Ондай сөздердің бұрынғы

мағыналары тарихи кезеңдердегі оқиғаларды, жағдайларды суреттеуде, көркем әдебиетте, саяси, экономикалық әдебиеттерде қолданылуы мүмкін [2, 41 б.].

Мәселен *құн* сөзін мағынасы бір жағынан тарылып, екінші жағынан кеңейген сөздердің қатарына жатқызуға әбден болады.

Асан қайғының «Еділ бол да, Жайық бол» атты толғауында:

Ердің *құны* болса да,

Алдыңа келіп қалған соң,

Қол қусырып барған соң [5, 16 б.],-деген жолдарда немесе Жиёмбет жыраудың Есім ханға арнап айтқан толғауында:

Мен өлсем *құнсыз* кетер деме сен,

Кешегі өзің ұрып өлтірген

Тілеуберді құлыңдай![5, 40 б.].

Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» дастанында:

«Ініңнің мынау *құны*» деп,

Есқожаның баласы

Жанқашар биге береді[5, 289 б.].

Алаша Байтоқ жыраудың:

Ердің *құны* жүз жылқы,

Миллиондай бір басына мал жетпес [5, 369 б.], - деген жолдарындағы *құн* сөз «кісі өлтірген үшін айыпкер немесе оның руы тарапынан мал басымен төленетін төлем, алым» мағынасында қолданылып тұр. Алайда бұл сөздің бастапқы мағынасы бүгінгі өмірімізге қажеті болмағандықтан қолданыстын шығып қалды. Есесіне, *құн* сөзі экономикалық термин ретінде «белгілі затқа тән баға, нарық, пұл, ақы» деген жаңа мағынада кең қолданысқа ие.(Сен оған жерінің *құнын* түгел төлегейсің. Қ.Исабаев) [6].

Қазіргі тілімізде *құн* сөзіне қатысты айырбас *құны*, бастапқы *құн*, кедендік *құн*, қосымша *құн*, *құн* заңы, несие *құны*, өзіндік *құн*, тауар *құны* деген сияқты сөз тіркестері бұл сөздің кеңігенін байқатады.

Осындай топтағы сөздердің қатарына жыраулар тілінде жиі кездесетін *көбе* сөзін қосуға болады.

Қазтуған жырау:

Бұдырайған екі шекелі,

Мұздай үлкен *көбелі*[5, 18 б.].

Доспамбет жырау:

Кілең бұздай кілшейтіп,

Көбелер киген өкінбес [5, 23 б.].

Шалкиіз жырау:

Күлікке тастай болып тимесе,

Үстіме *көбе* сайлап кимен-ді![5, 28 б.].

Немесе:

Көн садақтың ішінде

Көбе бұзар жебе бар [5, 35 б.].

Нысанбай жырау:

Ажал оғы келгенде,

Қорғаны болмас *көбенің*...[5, 246 б.].

...Ажал оқ тиіп сөгілді,

Ақ сауыттың *көбесі* [5, 287 б.].

Осы жолдардағы «көбе», «көбешұзар» сөздері көне атаулар. Көбе – бүкіл кеудені қорғау үшін тырнақ көбесіне ұқсас қола немесе мыс, кейде алтын мен күміс табақшаларды қатпарлатып тізіп немесе металл шынжырларды біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасаған қорғаныш киім болса, көбешұзар – көбені бұзу үшін жасалған мықты жебе[6].

Бұл сөздің соғысқа қажетті киім мағынасы XV-XIX ғасырларға тән жырлар мен батырлар жырында, тарихи романдарда қолданылмаса, қазіргі өмірімізде дәл негізгі мәнінде кездеспейді. Әйтсе де осы сөздің «тырнақтың айналасындағы жиек еті» мағынасындағы атауы анатомиялық терминге айналып, әдеби тілімізде қолданылып кетті. (Одан әрі үйілген балшықты қазайын десем, көбесінен сөгілген тырнақтарым қол тигізбей зыр-зыр етеді. С.Мұқанов, Өмір мектебі)[6]

Сондай-ақ бұл сөз қазіргі тілімізде қардың еруіне байланысты *қар көбесі сөгілді* тіркесінде де кездеседі. Демек бұл сөз жаңа ұғымды көрсетуге жаңа мағына алып, бұрынғы мағынасын кеңейтті.

Егер тарихқа көз жіберсек, қазіргі тілімізде қолданылып жүрген біршама сөздердің бұрынғы, бастапқы мағынасы ұмытылып, кеңейген мағынада қолданылып кеткенін көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хасенов Ә. Тіл білімі (Оқу құралы), 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1996. – 416 б.
2. Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 69 б.
3. Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. Бірінші бөлім. – Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 236 б.
4. Мағауин М. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы: Атамұра, 2006
5. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Алматы: Жазушы, 2004. I том. – 400 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаева және т.б.– Алматы, 2011.
7. Құлжанова Б. Байырғы зат есімдердің тарихи даму жолдары. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 216 б.

ӘОЖ: 81-13

«БАЙЛЫҚ-КЕДЕЙЛІК» ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

*Мырзағалиева А.С.,
Орал қаласы*

«Байлық-кедейлік» қарама-қарсылық концептісінің танымдық негіздеріне философиямен бірге когнитивтік тіл білімі жатады. Е.С. Кубрякованың анықтамасы бойынша, когнитивтік (лат. когнито білім, түсінік) тіл білімі дегеніміз: «тілді жалпы

когнитивтік механизм ретіндегі когнитив құрал, яғни, ақпарат етіп көрсету, репрезентациялау және трансформациялауда маңызды рөл атқаратын таңбалар жүйесі ретінде қарастыратын лингвистикалық бағыт» [2: 53].

Когнитивтік тіл білімінің жаңа бағыт ретінде зерттелуінде В. Гумбольдт, Э. Кассирер, Л. Витгенштейн, Дж. Миллер, Дж. Лакофф, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, Б. Уорф т.б. ғалымдардың ықпалы күшті болды. Орыс тіл білімінде когнитология мәселелерімен Л. Вайсгербер, Ю. Степанов, В. Телия, Е. Кубрякова, Ю. Апресян, 156 Ю. Караулов, Д. Лихачев, В. Демьянков, М. Минский, Н. Жинкин, И. Гальперин, В. Маслова т. б. ғалымдар шұғылданған.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік ізденістерді А. Байтұрсынов, Ж. Манкеева, Б. Қасым, А. Ислам, Э. Оразалиева, С. Жапақов, Г. Зайсанбаева, Н. Аитова, Ж. Саткенова, Ж. Жанпейсова, Ж. Исаева, С. Жиренов, Ш. Мажитаева, С. Кенжеғалиев, Ә. Шадыкенов т. б. еңбектерінен көруге болады. Когницияның тілде нақты қалай көрінетіні туралы проф. Б. Қасым былай дейді: «Когнитивистика шеңберінде ескі мәселелер жаңа бағытта қайта өңделіп, қарастырыла бастайды. Мәселен, реалийлердің (заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың) табиғаты санада түрліше көрініс табуына себепші болады: біреулері – *көрнекі нақты образдар* арқылы берілсе, келесілері – *қарапайым ұғымдармен*, үшіншілері – *символдар* кейпінде келеді» [5: 6].

Когнитивті лингвистиканың басты категориясы концептілер, олар концептілік құрылымды ұйымдастырушы ұғымдардан тұрады. Концепт ең алдымен ұғым мен мағынадан тұрады. Концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген, латынша концептус (ұғым) сөзінің калькасы болып табылады. Бірақ «концепт», «ұғым» терминдерінің негізі бір болғанмен, мәні, маңызы бірдей емес. Ұғым – объектінің танылған маңызды белгілерінің жиынтық бейнесі болса, концепт – этностық ерекшеліктермен байланысты менталдық құрылым, ол мазмұны жағынан белгілі объект жайындағы білімнің жиынтығы, ал көрінімі (білдірілуі) жағынан барлық тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т. б.) жиынтығы [4: 27].

а) Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісіне кіретін ақпараттық атаулардың түркі тілдерінде бірдей еместігі. «Бай» және «кедей», «байлық» және «кедейлік» ұғымдары түркі халықтарында ежелгі заманнан белгілі екеніне қарамастан, бұл ұғымдарды білдіретін сөздердің түркі халықтарының қоғамдық-әлеуметтік өмірінде, салтсанасында тарихи қалыптасуында өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, А.Н. Самойловичтің «Түркі тілдеріндегі байлық және кедейлік» деген мақаласындағы деректер бойынша, қазақ тілінде «тапшылық», «жарлылық» мағынасында айтылатын *жоқтық* сөзі осы мағынада саха тілінде – *суоқтақ*, қарағас, тува, сағай, шор тілдерінде – *чоқтыг*, лебедь, алтай тілдерінде – *йоқтыг*, телеут тілінде – *тиодту* түрінде айтылады. Алтай, телеут, таранчы, қырым-татарлары тілдерінде «жоқтық» мағынасында *йоқ* сөзінен *-сыз* қосымшасы арқылы жасалған *йоқсыз* сөзі, өзбек, қазан-татары, башқұрт, түрікмен, азербайжан тілдерінде *йоқ* сөзінен

– *сыл* қосымшасы арқылы жасалған *йоқсыл* сөзі қолданылады. Ибн-Мұханнаның сөздігінде өзбек тілінде «бай» мағынасында *бай*, *барлы* сөздерімен қатар *байан* сөзі келтірілген, чуваш тілінде *пуйан*, бұл сөздер моңғол, манжур тілдеріндегі *байан/байын* сөздерімен төркіндес [1: 21-31], бұлар қазақ тілінде осы күні «бай» мағынасында қолданылмайды. Түркі тілдерінің бірқатарында VIII ғасырдан бастап кең тараған ақша (күміс ақша) сөзінен шыққан, «бай болу,

баю» мағынасында айтылатын қырымтатарындағы *ақшалан* сөзі, парсының «*ақша*» мағынасындағы пұл сөзінен шыққан, «*баю*», «*ауқаттану*» мағынасында айтылатын өзбек тіліндегі пұллан сөзі, «*ақшалы*», «*бай*», «*ауқатты*» мағынасындағы *пұллуқ*, *пұлдар* қазақ тілінде кездеспейді [1: 36-37]. Тұлғалары, мағыналары әртүрлі жоғарыдағыдай ақпарат атаулар түркі тілдерінде аз емес:

ә) «Байлық-кедейлік» оппозициялық концептісін жасайтын ақпараттық атаулардың бірдеңгейлік сипаты. Концептіні жасайтын тіл құралдары бірдеңгейдегі, атап айтқанда, лексика-семантикалық деңгейдегі тіл бірліктері болып табылады. Мұндай тіл бірліктері лексикалық бірліктер ретінде түбір сөздер, туынды сөздер немесе тұрақты тіркестер түрінде кездеседі. Мысалы, «Байлық» концептісін жасайтын: *бар*, *бай*, *хан*, *сұлтан*, *төре*, *бек*, *би*, *құт*, *пұл*, *мал сияқты түбір сөздер*; *барлық*, *байлық*, *ауқатты*, *дәулетті*, *күшті*, *әлді*, *жақсылар*, *бай-бәйбіше*, *бай-манан*, *бай-құлақ* сияқты туынды сөздер; *аузынан ақ май аққан*; *шынжыр балақ шұбар төс*; *жеті атасынан қара көк*; *әпер-бақан*; *ұрда-жық сияқты тұрақты тіркестер*; «Кедейлік» концептісін жасайтын: *кедей*, *құл*, *күң*, *пақыр*, *міскін*, *гаріп т.б. түбір сөздер*; *жарлылық*, *құлдық*, *сорлы*, *шығай*, *пақырлық* сияқты туынды сөздер; *табанынан таусылған*; *отымен кіріп күлімен шыққан*; *жеті атасынан түк көрмеген*; *аузы асқа*, *ауы атқа жарымаған*; *тақыр кедей* сияқты тұрақты тіркестер қазақ тілінің лексикалық қорындағы байырғы атаулар болып табылады;

б) «Байлық-кедейлік» оппозициялық концептісін жасайтын ақпараттық атаулардың жұптық (бинарлық) сипаты. «байлық-кедейлік» концептісінің жұптық сипаты оны жасайтын тіл бірліктерінің қарама-қарсылыққа негізделген екі жақтылығына байланысты. Қазақ тілінде жұптық сипатта жасалған тіл бірліктері аз емес. Оларға екі құрамды біріккен сөздер, қос сөздер, сөз тіркестері жатады. «байлық-кедейлік» концептісіндегі лексикалық бірліктер бір тектес (не зат есімдерден, не сын есімдерден тұратын) антоним сөздердің қосарлануынан жасалған қосарлама қос сөздер іспеттес. Алғашқы «*бар-жоқ*», «*бай-шығай*» оппозициялық бірліктерінен бастап, қосымша арқылы жасалған «*барлық – жоқтық*», «*бай – жарлы*», «*бай – сорлы*», «*бай – қоңсы*», «*бай – қарашы*» сияқты оппозициялық бірліктер, араб-парсы тілдерінен еніп, *бай* сөзіне оппозиция болудан шыққан *бай – міскін*, *бай – пақыр*, *бай – жатақ*, *пұлды – пұлсыз*, *халді – халсіз*, *дәулетті – дәулетсіз т.б.* – бәрі де тек жұптық сипаттағы оппозициялық бірліктер. Оппозициялық концептіге жататын атаулар бинарлық қарама-қарсылыққа негізделген лексикасемантикалық сөздер болып табылады.

«Байлық – кедейлік» концептісіне жататын ақпараттық тіл бірліктері өздерінің когнитивтік семантикасына сәйкес ұлттық бейнені, оның ерекшелігін көрсетуде айрықша мән-мазмұнға ие. «Байлық – кедейлік» концептісінің антонимиялық сипатынан басқа әлеуметтік, бірдеңгейлік, жұптық (бинарлық) сипаттары айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1936. – № 4. – С. 21-66.

2.Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под редакцией Е.С.Кубряковой. – Москва, 1996. – 245 с.

3.Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСист., 2004.–55с.

4.Қасым Б. Когнитивтілінгвистиканың теориялық негіздері // Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері. – Алматы, 2008. – Б.

5.Қошанова Ж.Т. Қазақ тіліндегі «байлық – кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2009. – 148 б.

ӘОЖ: 811.111

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНА УӘЖДЕМЕЛІК СИПАТТАМА

*Бисималиева М.К., Шанаева Д.Т.
Орал қаласы*

Ежелгі грек философтарын қатты ойландырған сұрақ екендігіне қарамастан, зат пен оның атауы жайлы мәселе күні бүгінге дейін зерттеуді қажет ететін тақырып болып отыр. Уәж – психологиялық ұғым. Адам санасының, түсінігінің ішіндегі біздің өміріміздің негізгі күйін, қалпына жасайтының бірі, адамдардың сыртқы әлеммен қатынасын қамтамасыз ететін күйдің бірі-сергектік, ширақтық (бодрствование). Біздің организміміздің белсенді күйі уәжділікке және қабылдауға негізделген. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты.

Уәжділік процесінсіз адам миы кез-келген нәрсені, хабарды қабылдай алмайды. Егер біз сыртқы дүниедегі жағдайларды қабылдасак, оны сезінбесек, онда біз өз белсенділігімізді, қажеттілігімізді өтеуге және қоршаған ортамен арадағы байланысты сезінуге, түйсінуге жұмсай алмас едік. Сыртқы ортаны сезіну, қабылдау уәжділікпен байланысты. Ал уәжділік эмоцияға, сезімге қатысты. Эмоция мен уәжділікті тудыратын адамның нерв жүйелері бір-біріне өте жақын орналасқан. Даму баспалдағымен неғұрлым жоғары дамыған сайын уәж бен эмоция да бір-бірімен тұтаса береді.

Этимологиялық жағынан эмоция мен уәжділік терминдері латынның "movers" (қозғалу, жүру) етістігінен шыққа. Шынымен де адамдардың қажеттілігі оларды іс-әрекетке итермелесе, онда эмоция көбіне адамның қылығына (поступок) байланысты. Психологар адам іс-әрекетінің себебін ғылыми тұрғыдан түсіндіргенге дейін, ауызекі сөйлеу тілінде уәжділіктің әртүрі қырларын ашатын терминдер пайда болады. Психологиялық сөздіктердегі мұндай терминдердің бірі- мотивация (уәжділік).

Уәжділік – адам мінез-құлқын анықтайтын факторлардың жиынтығы. Бұл ұғым іс-әрекет пен себептің анықталуын немесе ара қатынасын бейнелейді. Адамның барлық істеген қимылы, әрекеті белгілі бір мөлшерде негізделген [1; 9 бб.].

Талдаушы немесе түсіндіруші жадында сөз мағынасы өзінен өзі жәй ғана сақталмайды, ол белгінің дыбысталумен, белгілі образымен (бейнесімен) байланысы сақталады [2, 12 бб.].

Уәжділік психофизиологиялық процестермен де тығыз байланысты. Объективі дүние танып білу бірінен-бірі бөлінбейтін екі сатыдан тұрады: белгі

берудің бірінші жүйесі; абстрактылы ойлау сатысы, яғни белгі берудің екінші жүйесі.

Қоршаған дүниеге қатысты біздің сезінулеріміз бен түсінігіміз біз үшін дүниенің бірінші дей болмаса, онда сөз екінші белгі беру болып шығады [1; 40 бб.].

Дүниенің сезіммен танып білу сезім мүшелерін көмегімен жүзеге асады. Солардың көмегімен біз естиміз, көреміз, исін сеземіз, түсіну мен түсінік түрінде қоршаған болмысты танимыз. Абстрактылы ойлау сатысы ұғымдардың, пікірлермен ой қорытулардың түзілумен байланысты. Ой әрдайым тілдің көмегімен айтылады. Дыбысқа еліктеуде әсер беретін дыбыстар пайда болады. Дыбысқа еліктеуде әсер беретін дыбыстар пайда болады. Жеке дыбыстар емес, олардың барынша типтендірілген тіркестері әсер етеді. Егер адам өзінің сезім мүшелеріне әсер ететіндердің бәрін қабылдай берсе, ол бір заттан екіншісін айыра алмас еді [1; 24 бб.].

Бізді қоршаған дүние қандай бірлікте болса, бұл дүние туралы миды ақпаратпен қамтамасыз ететін адам сезім мүшелерінің бәрі де сондай бірлікте. Соған қарамастан адам санасына әсер ету актісіне субъективті болып табылады. әсер берудің субъективті сипаты заттар мен құбылыстарды нақтылаудың алғашқы актісінің енгізінде жатыр.

Әр заттың мәнді және мәнсіз белгілері болады, олардың кейбіреулері ғана адам санасына әсер етеді. Сөздің қалыптасуында сезімдік түйсіну шешуші роль атқарады. Сезімдік түйсіну- нақты дүние қасиеттерінің субъективті психологиялық, физиологиялық тұрғыда ұйғарылуы. Дәл осы себептен заттардың нақтылануына кездейсоқтық сипат тән.

Қандай да бір заттың атауын, уәжіне байланысты таңдау – әлгі заттың тек қана кездейсоқ белгілер бойынша анықталынады. Өйткені кездейсоқтық-қажеттіліктің нысаны болып табылады. Нақты заттар мен құбылыстардың атаулары тікелей байқаудың барысында пайда болады. Уәждемені сөздің ішкі формасынан бөліп алып қарастыру мүмкін емес. Ішкі форма – атау немесе ұғым негізіне жинақталған бейне. Жалпы уәждену форма мен таңба арасын байланыстыру қызметін атқарады.

Сонымен уәжділік – ішкі форма мен мағына ара қатынасының нәтижесі болып табылады. Осыған байланысты бұл категория әр түрлі сипатқа ие болуы мүмкін екенін негізге ала отырып, тіл білімінде уәжділіктің үш түрі: фонетикалық, яғни, табиғи, морфологиялық және семантикалық түрлері ажыратылады. Мұндай тұжырымды В.В.Акуленко, В.Ульрих, В.В.Левицкий т.б. ғалымдар өз еңбектерінде атап көрсетеді. Осы уәжділік түрлері бір-бірімен сабақтасатын тілдік құбылыс.

Қандай да бір затқа атау берудің негізгі тетігі уәждеме болып есептелетіні белгілі. Атау сөздің уәждемесін зерттеу үш тұрғыдан қарастырылады: шындық болмыстың бейнесі: таңба шындық болмыс > семиотика; екіншіден, мағына тұрпат > лексикалық уәждену, үшіншіден, таңба > сөзжасамдық уәждену, яғни, оны тілдік құрылымға келтіру. Басқаша айтқанда, шындық болмысты ұғым, түсінікпен сәйкестендіріп үлгілеу арқылы атау беру. Осы мәселені ағылшын тілінде кездесетін ыдыс-аяқ атауларына жалпы сипаттама бере отырып, қарастыруға болады.

Кесте 3 – Ағылшын тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының ұғымдық сипаты

Атауы	Жасалу материалы	Формасы	Жасалу технологиясы	Әлеуметтік уәжі	Көлемі
Barrel	usu wooden	a large round	with flat ends and curved sides	container	
Basin		a usu round		for holding liquids or for preparing food in	
Basket				A container for holding or carrying things	
Bin		usu with lid		for storing bread flour etc: bread bin	
Bowl	plastic, metal	deep round			
Butt				A barrel for storing or collecting liquid	large
Cask	metal	shaped like a barrel, but smaller		A container used for storing liquids, esp. alcoholic drinks:	an ale cask
Bucket		round container with a handle		for carrying or holding liquids	
Bottle	Glass, plastic	usu with a narrow neck		used esp. for storing liquids	
Carafe	glass			A container in which wine or water are served at meals	
Can	metal or plastic			A container for holding or carrying liquids	
Cassero le	metal	a dish with a lid		in which meat, etc is cooked, usu in the oven,	
Chalice				a cup for holding wine esp one from which wine is drunk in the Christian communion service;	large

Кез келген жаңа сөз қалыптасуы мен тілдің лексикалық қабатынан орын алуына дейінгі аралықта белгілі бір кезеңдерден өтетіні мәлім. Жаңа атау қашанда лексикалық жүйеден өзінің қалыпты орнын алғанша белгілі уақытты қажет етеді. Сонымен кез келген атаудың қалыптасуында процестің басынан – процестің нәтижесіне дейінгі аралықта тіл заңдылықтарының сұрыптауы жүреді. Аталымның теориялық алғышарттарын қарастыру кезінде мыналарды ескерген жөн: әрбір атаудың астарында ұғым тұрады, ал ұғым зат болмаса құбылыстар жөнінде пайымдаудың жиынтығынан қалыптасады. Бұл ономазиологияның таныммен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Ол ұғымның қалыптасуына қандай уәждер негіз болады, соны зерттейді, анықтайды. Семасиологиялық және ономазиологиялық аспектіде қарастыру лексикалық қабаттағы аталым процесінің сұрыптау, таңдауынан өтеді. Тілдің сырын білуге, ұғуға сөздің семантикасын этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасауды қажет етеді. Өйткені «аталым-ұғым» - ұлттық ойлау мен танымның да көрінісі [1, 26 бб.].

Сонымен аталым қағидасы бойынша әрбір тілдің негізгі шарты болып саналатын адам санасындағы әлем бейнесі – оның аталымдық затпен ұғымның бір мағынада тілдік таңбамен сәйкес келуі. Ұғым арқылы сөздің мағынасы мен мәні танылады. Ұғым таным негізінде айқындалады десек, ал оның нақты көрінісі атау (таңба) арқылы жүзеге асады, сөзжасам негізінде қалыптасады. Таңбалар – сөздің сыртқы тұлғасы, жамылғышы, ал оның ішкі сипаты мазмұнында көрінеді. Атау номинация ретінде сөзжасамдық заңдылықтар мен әрекеттердің нәтижесінде жасалынады. Мұны осы тарауда келтірілген кестелердегі ыдыс-аяқ атауларынан көреміз. Аталмыш лексикалық бірліктерді сол кестелер бойынша сараптап, талдайтын болсақ, қазақ және ағылшын тілдерінің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтарын байқауға болады. Мәселен, ыдыс-аяқтардың жасалу технологиясы ыдыс атауының туындап, қалыптасуына ықпал ететіні сөзсіз. Мұны кестелерде берілген ыдыс-аяқтардың қандай материалдан жасалғанына көңіл бөлетін болсақ, қазақ тіліндегі ыдыстардың басым көпшілігі теріден, ағаштан, сүйектен жасалғаны анықталады. Бұл, әрине, қазақ халқының көшпенді тіршілігіне әбден лайық: сынбайды, шытынамайды. Десек те, қоғамның, мәдениеттің, экономиканың, саясаттың дамуымен бірге өзгеріп отырған уақытта қыштан, темірден, шойыннан жасалған ыдыстар қолданысқа енді. Мұны Ұлы Жібек жолы арқылы келген өркениет болар, немесе еліміздің территориясындағы белгілі бір мекендердегі табиғи байлықтың молдау болғанымен түсіндіруге болады. Ал, ағылшын тіліндегі ыдыстар көбіне темірден жасалған екен. Бертін келе, фарфор ыдыстардың сұранысы биігірек бола бастаған. Мұның себебін де жоғарыда келтірілген пайымдауға сілтеуге болады. Дегенмен, ағылшын тіліндегі ыдыс түрлерінің ішінде теріден жасалатын ыдыстар тіптен жоқ деп айтуға болады.

Сонымен халықтың өзі қоршаған ортаға ерекше мән беріп, заттар мен құбылыстарды танып білуде басты белгілерін салыстыру, ұқсату сияқты қасиеттерін жинақтап, ортақ белгілерінің негізінде жаңа ұғымға атау берген. Бір затқа ат беру әр халықтың мәдениетіне, тілінің ерекшелігіне байланысты қалыптасады. Қай заттың атауы болмасын жайдан-жәй емес, қоғам қажеттілігінен, сол атауға зәрулігінен туындаған. Ұғым нәтижесінде зат не құбылыс атауға ие болса, атау адам танымы негізгі деп таныған уәждер аясында қарастырылады. Заттың атауына негіз болған номинативтік белгілер арқылы тілдегі уәжділік қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Столин В.В., Наминач А.П. Психологическое строение образа мира и проблемы нового мышления // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С. 34-46.
- 2 Тұрғынбаев Ә.Х. Философия. – Алматы: Білім, 2005. – 304 б.
- 3 Клепиков В.Н. Этическая культура школьников в контексте триады «Истина-Добро-Красота» // Педагогика. – 2006. – № 2. – С. 29-37.

ӘОК: 81.38

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СТИЛИСТИКАЛЫҚ РЕҢК ҚЫЗМЕТІ

**Мырзахметова Ж.,
Орал қаласы**

Стилистика ғылымы – бүгінде тілтанымның өркендеп келе жатқан үлкен саласы. Соның ішінде, маңызды орын алатын зерттеу пәні – стилистикалық реңк (бояу) мәселесі.

Сөз бірлігінің стилистикалық реңкі сөздікте біртүрлі болып таңбаланғанымен, тілдесім барысында сөздің стилистикалық көрсеткіші тілдесім ситуациясына бейімделіп өзгеріп тұрады. Бірақ қалай болғанда да лексеманың негізгі стилистикалық бояуы сөздікте белгіленуі керек. Яғни, сөздікте тіл бірлігінің стилистикалық сапасын анықтайтын лексикографиялық белгілер болады.

Тіл бірлігінің стилистикалық бояуларының тілдегі және тілдесімдегі қызметі әркез бірдей емес. Олардың әрі сапалық, әрі статистикалық айырмашылықтары болады. Тіл қызметіндегі осындай құбылысты зерттеу үшін нақты тілдік және тілдік емес, мысалы, статистикалық әдістерді қолдану керек. Сонымен қатар, тілдік зерттеулердің нәтижелері әділ болу үшін салыстырмалы және салғастырмалы әдістерді қолданған жөн.

Зерттемеде сапалық және статистикалық ізденістер кеңінен орын алған.

Стилистикалық маркерлену лексикалық бірліктердегі бір немесе бірнеше тарихи құбылмалы коннотативті мағыналарды білдіреді. Синхрониядағы коннотативті мағыналардың тұрақтылығы оларды стилистикалық реңктердің көмегімен сөздіктерде белгілеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, стилистикалық реңктер коннотативті мағыналардың қатал және объективті бірлігін және тілдік интуиция мен жеке тәжірибелерге негізделген тіл білімі ғалымдардың субъективті бағаларын білдіреді. Бұл жағдай стилистикалық реңктердің әртүрлі сөздіктердегі презентациясының белгілі бір айырмашылықтарға және сөз қатарларының (біздің зерттеуімізде етістіктердің) стилистикалық квалификациясының тура келмеуіне әкеліп соғады.

Сөздердің стилистикалық сипаттамасының негізгі принципін екіге бөлуге болады: эмоционалды-экспрессивті және функционалды-стильдік стилистикалық бояу түрлері.

Сөздіктегі статьяларда атау сөздің экстралингвистикалық және нақты лингвистикалық ақпараты ұсынылады. Сөздіктегі стилистикалық реңктер сөздің тілдік компонентін ықшамды, белгілі түрде көрсетеді, көп жағдайда олар сөздіктің анықтама бөлімінде түсіндірілетін (қысқартылып алынған) шартты белгілер арқылы беріледі.

Стилистика барлық тілге ортақ сала болғанымен, әрине, әртүрлі құрылымдық, жүйелік, генетикалық жағынан жақын емес, түрлі типологиялық топтарға жататын тілдердің стилистикалық ерекшеліктерін салыстыру және салғастыру оңай емес. Дегенмен, зерттелген сөздіктерде әр тілдің өзіне ғана лайықты маңызды айырмашылықтарымен қатар, екі тілдің сөздіктеріне ортақ бірқатар ұқсастықтар да анықталды. Бұл ұқсастықтар әсіресе, сөздіктегі стилистикалық бояу түрлерін анықтауда көрінді. Мысалы, «*әдеби*» – «*literary*», «*сөйлеу*» – «*colloquial*», «*диалект*» – «*dialect*», т.б.

Сөздіктерде стилистикалық реңктер лексемаға, сөздің мағынасына, оның тіл мен сөйлесімдегі қызмет атқаруына сүйенеді. Сөз табы ретінде етістік грамматикалық және стилистикалық қасиеттердің үлкен потенциалымен сипатталады және түсіндірме сөздіктерде мағыналы орын алады. Түсіндірме сөздіктердегі етістіктердің стилистикалық бояуының презентациясы стилистикалық реңктер түрлерінің санымен де, жиілігімен де үлкен қызығушылық тудырады.

Етістіктердің стилистикалық бояуының байлығы, сөздікті құрастырушылардың осы стилистикалық реңктерді анықтаудағы алуан түрлі концептуалды көзқарастары бір етістіктің стилдік бояуын сөздіктерде біржақты анықталмауына алып келеді.

Жұмыс барысында зерттелген қазақ және ағылшын тілдері сөздіктеріндегі стилистикалық реңктер жүйесіндегі айырмашылықтар ең алдымен, осы сөздіктердің мақсаты мен міндеттерінің әртүрлі екендігіне және осы сөздіктерді құрастырушыларының бір стилистикалық теорияны ұстанбағандықтарына байланысты. Осындай айырмашылықтарды зерттеп, қазақ және ағылшын тілдерінің стилистика және лексикография салалары мамандарының арасында тіл бірлігінің стилистикалық реңктері жайында бір ғылыми көзқараста емес екендігін анықтадық. Сондықтан да лексеманың сөздіктердегі стилистикалық реңк арқылы презентациялануы жайында да бір түрлі концепция қалыптаспаған.

Сөздіктерді құрастырушыларының стилистикалық бояуды түсінудегі айырмашылықтары (эмоционалды-экспрессивті және функционалды-стильдік бояу түрлері) жалпы санын анықтауда ғана емес, стилистикалық сапасын (реңкін) анықтауда да айқын байқалады. Ондай жағдай біз зерттеген 1 томдық «Қазақ тілінің сөздігі» және 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»; ағылшын тілінің «Webster's New World Dictionary» сөздіктерінде де кездеседі. Мысалы, қазақ тілінің бір сөздігінде бір лексема көтеріңкі стильге кіріп, «*әдеби*» стилистикалық бояуды білдірсе, екінші сөздікте дәл осы лексема нейтралды болып, немесе «*кітаби*» стилистикалық бояумен белгіленеді, т.б. Ағылшын тілі сөздіктерінде де осындай жағдай орын алған.

Бұл құбылыс бірнеше себептерге байланысты. Ең басты себебі, тілдегі эмоционалды-экспрессивті стилистикалық бояу түрлерінің нақты сөйлесімдегі эмоционалды-экспрессивті стилистикалық бояу түрлерінің санына сәйкес келмейтіндіктен туындаған. Яғни, сөйлеушінің сөйлесім кезіндегі эмоционалды күйін білдіруінің бірыңғай болмауы – абыржу, ашулану, ызалану, сұқтану,

қуаныш, т.б.; сөйлесімде тілдік бірліктің стилистикалық бояуының түрлері сөздіктердегі стилистикалық бояу түрлеріне қарағанда едәуір бай болады. Сонымен бірге, бір тіл бірлігі (ситуацияға, контекстке байланысты) әртүрлі стилистикалық бояумен маркерленеді. Сонымен, сөздіктегі стилистикалық бояулар жиынтығы нақты сөйлесім өміріндегі стилистикалық бояулар жиынтығынан артта жүреді.

Мысалы, қазіргі қазақ тілінің сөздіктеріне стилистикалық бояуы жоқ жаңа сөздер енгізілген. Әрине, нақты сөйлесім өмірінде бұл сөздердің алуан түрлі стилистикалық бояулары болуы мүмкін, бірақ сөздіктерде бұл сөздер нейтралды немесе «жаңа» деген стилистикалық маркермен белгіленуі ықтимал.

Қазіргі әдеби ағылшын тілінің негізгі төрт варианты бар. Олар: британдық ағылшын тілі, американдық ағылшын тілі, канадалық ағылшын тілі және австралиялық немесе жаңа зеландиялық ағылшын тілі. Сондықтан, ағылшын тілінің осы негізгі төрт вариантынан бөлек көптеген диалектілері бар, мысалы: Br.E, US.E., Irish E., және т.б. Осындай стилистикалық реңктері бар сөздер сөздіктерде, көбінесе, тек жоғарыда көрсетілген маркерлермен ғана белгіленеді, ал бұл сөздердің өзіндік басқа да стилистикалық реңктері болуы мүмкін. Дегенмен, біз зерттеген ағылшын тілінің екі сөздігінің біреуінде ғана осындай сөздерге жекеше стилистикалық реңк түрлері берілген, мысалы: «Webster's New World Dictionary» сөздігінде «Br. Slang» (брит. жаргон), «Br. colloq.» (брит. сөйл.), «Austral. colloq.» (австрал. сөйл.), т.б.

Қазақ тілінде де жергілікті сөздер бар, бірақ сөздіктерде олар өте аз берілген. Сөздіктерде олар «диал.», «жерг.» деген маркерлерге ие болғанымен сөйлесім әрекетінде олардың стилистикалық реңктері бірнеше болады.

Қазақ және ағылшын тілдері сөздіктерінің (төрт сөздік – стилистикалық реңктердің түрлері мен саны, екі сөздік – белгілі бір стилистикалық бояуы бар етістік лексемаларының жиілігі) материалдары негізінде жасалған лингвостатистикалық талдау олардың жиілігінде бірнеше маңызды статистикалық айырмашылықтарды анықтады. Бұл статистикалық айырмашылықтар сапалық айырмашылықтарды, яғни зерттелген мәселенің стилистикалық аспектілерін (себебі, статистика – бұл құбылыс мазмұнының сандық көрінісі) сипаттайды.

Қазақ тілінің сөздіктерін өзара салыстырғанда біраз айырмашылықтар анықталды. Нақты бір лексеманың стилистикалық реңкін анықтаудан сөздіктегі анықтамалардың өзара келіспеушілігі байқалады. Мысалы белгілі біретістік 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» – «сөйл.» стилистикалық реңкімен белгіленсе, 1 томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» – нейтр. немесе басқа бір стилистикалық реңк түрімен белгіленген. Екі сөздікте де ғылымның белгілі бір саласына тән екендігін көрсететін арнайы стильдік лексикографиялық белгілер басым. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінің екеуінде де осы салаға жататын сөздердің стилистикалық бояуы тереңінен көрсетілген. Ал, нақты стилистикалық белгілердің түрлері екі сөздікте де кемдеу. Сөздердің эмоционалды-экспрессивті бояуын көрсететін стилистикалық белгілерді тереңірек ашу керек еді. Мысалы, «қуаныш», «реніш», «өкініш», «қорқыныш» т.б.

Ағылшын тілінің сөздіктерін өзара салыстырғанда да біраз айырмашылықтар анықталды. «Webster's New World Dictionary» сөздігіне ғана тән стилистикалық белгілер тобында тіл бірлігінің қолдану жиілігін көрсететін стильдік белгілер бар. «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігінде мұндай

стилистикалық реңктің белгілері кездеспеді. Сол сияқты «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігінде сөз бірлігінің ғылымның белгілі бір саласында арнайы жұмсалатындығын көрсететін стилистикалық белгілер бар. Жоғарыда аталған ағылшын тілінің «Webster's New World Dictionary» сөздігінде мұндай стилистикалық белгілер кездеспейді. Әрине, «Webster's New World Dictionary» сөздігінде белгілі бір ғылым саласына байланысты сөздер кездесті, бірақ сөздікте олардың стилистикалық реңкі анықталмаған.

Қазақ және ағылшын тілдері сөздіктеріндегі етістіктердің стилистикалық бояуының презентациясы лингвистикалық зерттеу нәтижелерінің талдауы, сөздіктердегі тек етістік лексемаларының ғана емес, сонымен бірге, сөздіктердегі басқа лексикалық бірліктерге де ортақ ғылыми қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Себебі, статистикалық талдау етістіктің стилистикалық бояу түрлерінің нақты пайыздық көрсеткіші мен абсолюттік санын ғана шығарып қоймай, сонымен бірге әр сөздіктің стилистикалық және статистикалық ерекшелігін, сөздіктердің материалын салыстырғандағы стилистикалық және статистикалық айырмашылықтарын көрсетті.

Зерттелген қазақ және ағылшын тілдері сөздіктерінде эмоционалды-экспрессивті стилистикалық бояуы бар етістік лексемалары сандық қатынаста функционалды-стильдік бояуы бар етістік лексемаларына қарағанда аз екендігі анықталды. Екі сөздікті салыстырғанда (1 томдық «Қазақ тілінің сөздігі» және ағылшын тілінің «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігі) эмоционалды-экспрессивті стилистикалық бояуы бар етістік лексемаларының салыстырмалы орта жиілігі 18%, ал функционалды-стильдік бояуы бар етістік лексемаларының салыстырмалы орта жиілігі 82%-ды құрайды.

Стилистикалық бояуы бар етістік лексемаларының осы екі түрі әр тілдің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты лексиканың негізгі үш қабатына (көтеріңкі, нейтралды және төмендетілген лексика) бөлінеді. Зерттелген сөздіктердің арасындағы тағы да бір үлкен ерекшелік – етістік лексемаларының осы үш стильдің біреуіне қатысы. Мысалы, 1 томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» эмоционалды-экспрессивті стилистикалық бояуы бар етістік лексемаларының көбісі 69%, (яғни 2/3 бөлігі) көтеріңкі стильге кіреді де, ал ағылшын тілінің «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігіндегі осы стильге кіретін етістіктердің басым көпшілігі (70%) керісінше, төмендетілген стильге кіреді, яғни бұл сөздікте етістік лексемаларының тек 1/3 ғана көтеріңкі стильге кіреді.

Функционалды-стильдік бояуы бар етістік лексемаларының сапалық-сандық көрсеткіштері де екі сөздіктің арасындағы айырмашылықтарды айқын көрсетеді. Осы стильге кіретін етістіктердің көбі 1 томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» көтеріңкі стильге кіреді (71%), ал ағылшын тілінің «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігінде етістіктердің жартысы төмендетілген стильге жатады (49,5%).

Сөздіктерде берілген стилистикалық белгілердің классификациясы қазіргі кездегі қазақ не ағылшын тілдерінің сөз бірліктерінің эмоционалды-экспрессивті немесе функционалды-стильдік бояуларын толық көрсетпейді.

Қазіргі қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де сөздердің эмоционалды-экспрессивті бояуы түсіндірме сөздіктерде толық түрде белгіленбейді. Біздің ойымызша, мұның себебі мұндай стилистикалық реңктердің, көбінесе, сөйлесім процесінде ғана кездесетіндігінде болса керек (интонация, дене қимылы, мимика т.б. арқылы.)

1 томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» стилистикалық бояуға арналған лексикографиялық белгілер көп жағдайда тек туыс, ұқсас сөздердің бастапқы зат есіміне ғана берілген, ал ағылшын тілінің «Oxford Advanced Learner's Dictionary» сөздігінде бірдей стилистикалық реңк керек жағдайларда туыс сөз таптарының бәріне де берілген. Бұл жағдай сөздіктердегі стилистикалық реңкпен таңбаланған лексемалардың статистикалық көрсеткіштерінің алшақтауына себеп болды десек болады.

Сонымен, қазақ және ағылшын тілдері сөздіктеріндегі етістіктердің стилистикалық бояуы, оның осы сөздіктердегі презентациясы бірдей емес. Сөздіктердегі стилистикалық бояуы бар етістік лексикасы түрлерінің жиілігінде маңызды айырмашылықтар бар. Яғни, сөз таптарының лексикасында (біздің зерттеуімізде етістік лексикасында) стилистикалық бояудың түрлері тілдік деңгейде бөлек құрылады және осы құрылыс сөздіктерде стилистикалық реңк арқылы көрінеді. Бұл көрініс әр кезде біркелкі болмайды, себебі ол жалпы сөз таптарының және жеке етістік лексемаларының стилистикалық бояуы тұрақты бола алмайтын ситуативті сөйлесім стилистикасы нақты көрінісін көп жағдайда ескере алмайды. Осыған байланысты бұл жерде нақты сөйлесімнің барлық стилистикалық өзгешеліктерін ескеріп, олардың статистикалық сипаттамалары мен сөйлесімдік ситуативті модельдерін шамамен көрсете алатын лексикографиялық стилистикалық реңктер жүйесін құру мәселесі маңызды болып тұр.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын тілдері түсіндірме сөздіктеріндегі етістік лексемаларының стилистикалық реңктерін салғастыруға талдау генетикалық жағынан туыс емес, типология жағынан әртүрлі құрылымға енетін екі тілдің ерекшеліктерін анықтауға үлкен үлес қосатыны сөзсіз.

Зерттелген қазақ және ағылшын тілдері сөздіктерінің лингвостатистикалық талдауының қорытындысы тіл бірліктерінің сапалық және сандық сипаттамаларының бір-бірімен тікелей байланысты екендігін дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Сыздыкова М.А. Сопоставительно-типологический анализ фразеологических единиц со значением глаголов речи (на материале русского и казахского языков): дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Алматы, 1995. – 137 с.

2 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 265 б.

3 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.

4 Сауранбаев Н.Т. Общие сведения о глаголах // Современный казахский язык: Фонетика и морфология. – Алматы, 1962. – С. 238-246.

5 Серғалиев М.С. Қазіргі қазақ әдеби тілінің грамматикалық құрылымы. – Алматы, 1983. – 41 б.

6 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1997. – 240 б.

7 Beard Adrian. Texts and Contexts: An Introduction to Literature and Language Study. – London: Routledge, 2001. – 176 p.

8 Bex Tony, Michael Burke and Peter Stockwell. Contextualized Stylistics. – Amsterdam:

**«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ТАРИХИ СӨЗДЕРДІ ОҚИТУ
ЖОЛДАРЫ (5-СЫНЫП ОҚУЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)**

*Қуандық Г. А.,
Алматы қаласы.*

Қоғамда мәдени, экономикалық, әлеуметтік өзгерістер болып тұрады: ғылым дамиды, жаңа технологиялар пайда болады, саяси өзгерістер де орын алады. Бұл сөздердің қолданылу үлесін өзгертеді, кейбір атаулар жанарса, кейбіреулері қолданылмайды. Қазақ тілінде осындай көптеген сөз топтары бар. Олар адамдарға белгілі бір нәрселер мен құбылыстарды егжей-тегжейлі сипаттауға көмектеседі. Осындай арнайы сөз топтарының бірі – тарихи сөздер.

Қазақ тілі басқа да тілдер сияқты үнемі дамып отырады. Қазіргі қазақ тілінің осыдан бес ғасыр бұрынғы қазақ тілінен айырмасы өте мол. Сөздік қорымыздағы кей сөздер пассивтенсе, актив сөздер қатарына жаңадан енген сөздер қосылды.

Әртүрлі тарихи кезеңдерге байланысты сөздердің айтылуы да әрқилы болды. Осыдан бірнеше ғасыр бұрынғы оқиғаларды сипаттайтын тарихи туындыларды оқысақ, түсініксіз сөздер өте көп, ол сөздердің мағыналарын түсіндірме сөздіктерді қарау арқылы ғана ажырата аламыз.

Сондай тарихи жырлардың бірі – «Қобыланды батыр». «Қобыланды батыр» жыры 5-сыныпта оқытылады. Жырда мектеп оқушысы түсіне бермейтін, лексикалық мағыналары күңгірттенген сөздер жетерлік. Осындай ұмыт бола бастаған сөз төркінін мектеп оқушысына оқыту негізгі міндетіміз. Егер оқып отырған эпостық жыр не ғашықтық жыр болсын, тарихи роман болсын, көмескі сөздердің мағынасын түсінбесек, эстетикалық әсері болмас еді. Сол себепті де тарихи сөздердің мағынасын аша білуіміз керек.

Тарихи сөздерді мектеп оқушысы түсінуі үшін ең әуелі халық тарихымен салыстыра айтуымыз қажет. Сонымен қатар, түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы сөздердің көнеру процесі кенет бірден бола қалатын құбылыс емес, әуелі қолданылу жиілігін бәсеңдеп, пассив сөзге ауысып, соңынан жаңа ұрпақтың біреуіне жеткенімен кейінгілерге емін-еркін жете алмай, түсініксіз болып ұмытыла бастайтындығын түсіндіру керек.

«Қобыланды батыр» жырындағы тарихи сөздерді оқушыға қалай оқытсақ болады? Ең әуелі, оқушыға мағынасы түсініксіз сөздерді жырды оқу барысында теріп жазғызу керек. (*Қазына, қамқа, сауыт, болат, садақ, қозыжауырын жебе, қосын, сүңгі, шығыршық, найза, бадана, қорамсақ*). Содан соң, мұғалім балаларға көне, қолданыста жоқ заттардың суретін көрнекілік ретінде пайдаланып түсіндірсе, оқушы санасында берік сақталады.

Мұғалім: «Қобыланды батыр» жырын оқу барысында сендер кей сөздердің мағынасын түсінбедіңдер. Қане, сол мағынасы көмескіленген тарихи сөздері бар жыр жолдарын оқиық?» деп оқушыларға сауал тастайды. Оқушылар әр үзіндіні оқып болған соң, мұғалім алдын ала дайындап әкелген суреттерін көрсетіп,

оқушыларға сол ұғым туралы танымын кеңейтетін , жас ерекшелігіне сай қосымша мәліметтермен бөліседі.

*Сөзімді тыңда , батырым,
Бурылға мін, - дейді,*

Қарыңа сүңгі іл, - дейді...[2,15]

«Қазақ тілінде бұрын **сүңгі** сөзі жиі қолданылған. Кейінірек найза сөзі сүңгі деген атауды ығыстырып шығарса керек. Қазіргі күнде найза әдбен сіңісіп, байырғы төл сөзіміздей қабылданады. Найза қару ретінде тас дәуірінде пайда болған. Қазақтар найзаны қару ретінде ХХ ғасырдың басына дейін қолданған».

...Үстіне сауыт кигізді.

Жанына байлап болатты,

Беліне садақ ілгізді...[2, 16].

«**Сауыт** – батырлардың жаугершілік кезеңде киетін, садақ оғынан, қылыш, найзадан қорғайтын киімі.

Сауыт жасау шеберлікті қажет етеді, сым темірден әуелі пішінін келтіріп шығыршық жасап, көлеміне қарай тоқылған. Сауыттың салмағы көлеміне қарай 5 кг-нан 10 кг-ға дейін жеткен. Темір шығыршықтар кем дегенде жиырма мың, ең көбі алпыс мыңға дейін жететін болған. Сонымен қатар, сауыт ешқашан бір қабатты етіп жасалмаған, себебі бір қабат сауытты жебе, найза, қылыш тез бұзатын болған».

«**Садақ** – сонау тас дәуірінен ХХ ғасырға дейін әлемнің барлық халықтары пайдаланған жебе атуға арналған қару түрі. Садақ қолданудағы алғашқы мақсат аң-құстарды аулау еді, кейіннен соғыс қаруы ретінде пайдаланылды. Садақ тобылғы, үйеңкі, қайың, қарағай

секілді ағаштардан жасалып, екі иініне сүйек бастырғылар қағылып, адырнасы сіңірден өрілетін қару».

«**Қозыжауырын** – батырлар жырында, тарихи көркем туындыларда жиі ұшырайтын аламан оқтың түрі. Көбіне сауытсыз қарсыласқа пайдаланған, пішіні қозының жауырынына ұқсайтын болғандықтан қазақ халқы осылай атап кеткен.

Қозыжауырын оқтың негізгі ерекшелігі – жауын аттан жаралап құлату үшін пайдаланылған. Яғни, негізгі мақсат жаудың көзін жою емес, оны жараланған күйінде ұстап, дұшпанның құпиясын ашуға тырысу екен».

Тағы бір тиімді әдістің бірі – сөздікпен жұмыс. Сөздікпен жұмыс оқушыға тіл дамытуға, сөздік қорды байытуға, мағынасын түсінбейтін сөздерді ұғынуға көмектеседі. Сонымен қатар, оқушыны дәл ойлауға үйретеді, шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталады. 5-сынып оқушысы «Қобыланды батыр» жырын толықтай қабылдау үшін, сөздікпен жұмыс жүргізбей, мақсатқа жету мүмкін емес. Сондықтан да, сабақ барысында бұл әдіс қолданылуы керек. Ол үшін оқушылар топқа бөлініп, жырдағы тарихи сөздерді теріп алуы керек. Мұғалім сөздерді барлық топқа теңдей бөліп, әр топқа қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігін таратады (егер мүмкін болса электронды оқулық қолдануға болады). Оқушылар

тарихи сөздерді сөздіктен тауып, дәптерлеріне мағыналарын жазады. Сөз семантикасын түсінгеннен кейін, сөйлем құрату қажет, бұл оқушының ойлау қабілетін ғана дамытып қоймайды, ойын жүйелі жазуға бейімдейді. Сонымен қатар, оқушының сөздік қоры дамып, сөйлеу тілінде қолдануға дағдыланады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен оқушылар мынадай мысалдар жинайды: **Қорамсақ** – жебе салып жүруге арналған арнайы қалта. **Қамқа** – зер талшықтары қосылып жасалған жібек мата. **Қозыжауырын** – масағы болаттан жасалған, жалпақ басты садақ оғы. **Сүңгі** – темірден болаттан қырлап жасалған ұшы үшкір найза. Осындай анықтамаларды іздеп, көріп, естіп, дәптерге түртіп, сөйлем құрағаннан кейін оқушы сөздерді қажет кезінде қолдана алады.

Сонымен қатар қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен, тұрақты теңеулер сөздігінен құрамында тарихи сөздер бар тұрақты тіркестер мен теңеулер таптырып, мағыналарын ішкі шеңбер әдісі арқылы бір топ келесі бір топқа, ал екінші топ үшінші топқа кесте арқылы түсіндіреді.

Жырдан үзінді	Теңеу/фразеологизм	Мағынасы
Бадана көзді ақ сауыт Денесіне киеді.	Бадана көз	Үлкен көз.
	Баданадай үлкен	Қой көзді, қарашығы үлкен.
Қараманның найзасын Денесіне тигізбей, Көбіктідей батырың Қолындағы шоқпармен Допша қағып тастайды.	Шоқпар саптайды	Айбат көрсету, қоқан-лоқы жасау.
	Шоқпарын басына ойнатты	Азаптады, зорлық көрсетті.
Артық туған Қобыланды Найзасын ырғап ендірді.	Найзаға жау міндірген ер	Жауын сүңгімен түйреген баһадүр.
	Найзаның ұшымен, білектің күшімен	Ерлікпен, күшпен.
	Найзасын жауға тіреді	Жауға қарсы шабуылға шықты.
	Найза ұстады	Қолына қару ұстайтын жасқа жетті, ер атанды
	найза ұшында отырғандай	қауіпті аймақта тұр, қауіпті жағдайға ұшырайтындай

Бұл әдісте бала ізденіп қана қоймай, оқушыларға түсіндіру үшін ойын жүйелеп, нақты, дәл сөйлеуге дағдыланады.

Сабақ соңында оқушы тарихи сөзді қаншалықты меңгергенін білу үшін «Сөйлемді толықтыр» әдісін қолданған ұтымды.

_____ оң қолымен ойнатып көтере бере, сол қолына оқыс аударды да, шыбықша қизағшай сілтеді. (Шоқпарын)

_____ шығыршықтары шықырлап, көйлекше созылды. (Сауытының)

көне атауларды, тарихтан сыр шертетін атауларды оқушыға оқыту негізгі міндетіміз. Ата-бабамыздың болмысынан, өмірінен, тұрмысынан сыр шертетін, мәдениетін, дүниетанымын көрсететін тарихи сөздер оқушының қазақ болмысы туралы түсінігін кеңейтуге едәуір көмегін тигізеді.

«Қобыланды батыр» 5-сыныпта, I тоқсанда берілетіндіктен, бастауыштан орта буынға өткен жасөспірімдердің жас ерекшелігін ескеру керек. Тапсырмалар оқушыларды қызықтырып, сөз тарихына үңілуіне алғышарт болуы қажет.

Тарихи лексикамен сөздік қорын байытқан оқушы қосымша білім жинақтайды. Ал ол адамды кеңінен ойлауға, рухани мықты болуға, ел тарихын сүйіп құрметтеуге баулиды. Сондықтан да, мұғалім тарихи сөздерді оқудың мәнін, құндылығын оқушыға баланың жанына жол тауып, шеберлігімен ұқтырып, ұлтын сүйетін, тілін сүйетін ұрпақ тәрбиелеуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ф.Ш.Оразбаева, Б.Қ.Қасым, Ж.Қ.Балтабаева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқулық. – Қарағанды: МГ, 2016

2. А.С.Ақтанова, А.Қ.Жүндібаева. Қазақ әдебиеті. Хрестоматия: жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған. – Алматы: «Атамұра», 2017.

ӘОЖ: 81-2 (574.1)

БАТЫС СӨЙЛЕНІСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ИЗОГЛОСЫ

*Ниязғалиева А.Ә., Шалғын А.Ж.,
Орал қаласы*

Жергілікті тіл ерекшеліктері – жалпыхалықтық тілдің бір аймаққа тән тілдік көрінісі. Аймақтың тілдік материалы жалпы халықтық тіл арнасымен жалғасып жатады да, кейбір лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері жағынан одан ажырап тұрады. Өзінің изоглостық (сөздердің таралу шегін картаға түсіру) шекарасы бар нақтылы территорияда өмір сүріп жатқан тілдік ерекшеліктер ру-тайпалық тілдің қалдықтарынан, сол жердің халқының шаруашалық кәсібіне байланысты қалыптасқан сөздерінен, қонысы, тұрмыс тіршілігі жағынан жақын көрші отырған елдер тілінің әсерінен кейбір грамматикалық формалар арқылы семантикалық өзгеріске түскен, жергілікті тілге ғана қатысты сөздер мен формалардан құралады. Ғылыми еңбектерде лингвистикалық географияны деп құбылыстардың таралу шегін, аймағын лингвистикалық карталар жасау арқылы анықтайтын диалектологияның бір саласын айтады [1.20]. Лингвистикалық география тіл білімінің бір саласы болса да, екінші жағынан география ғылымымен ұштасып жатады. Ол ұштастық тілдік ерекшеліктерді топтап, солардың таралу шегін кеңістікте көрсетіп, картаға түсіруінде. Тілдегі фонетикалық, грамматикалық, лексикалық құбылыстарды картаға түсіру – тіл ерекшеліктерінің тарихи қалыптасуын, пайда болу, даму

зандылықтарын халық тарихымен байланыстыра қарауға ғылыми бағыт сілтейді. Тіл ерекшеліктерінің таралу шегін картаға түсіру арқылы сол халықтың басынан өткен тарихи оқиғалары мен басқа халықтармен байланысын, қарым-қатынасын білуге болады. Диалектологиялық әдебиеттерде лингвистикалық географиямен бірге ареалдық лингвистика деген термин қолданылады. Ареал да, изоглосс та тілдік құбылыстардың таралу шегін білдіретін сөз болғандықтан, бұл терминдердің мағынасы бір-біріне сай келіп, кейде бірінің орнына бірі қолданылып жатады. Өйткені олардың зерттеу әдісі де, объектісі де ортақ. Лингвистикалық географияны зерттеу алғаш рет түркі тілдерінде қолға алынды. Қазақ диалектологиясында бұл мәселе түркі тілдерінің диалектологиялық атласын жасауға байланысты қолға алына бастады. Қазақ тілінің ұлттық диалектологиялық атласын түзу жөнінде «Советтік тюркология» журналында арнайы мақала басылып шықты [2.105]. Автор Қазақстан территориясының кеңдігін ескере отырып, атлас жасауда төрт объектіні негізге алуды ұсынды. Оның бірінші бөлімі көбірек зерттелген оңтүстік говорлар тобына арналған. 1965 – 1970 жылдары осы өңір территориясы бойынша зерттеу жұмыстары жүргізіліп, диалектологиялық атласты жасау үшін мәлімет жиюдың программасы құрастырылып, карталар жасалды. Екінші бөліміне батыс говорлар тобын қамтитын Ақтөбе, Орал, Атырау, Маңғыстау облыстарындағы қазақтар тілі енді. Үшінші бөлімінде орталық-солтүстік говорлар тобы болса, төртінші бөлімі шығыс говорлар тобын қамтыды [2. 86]. Тілдің ерекшеліктерін лингвистикалық география әдісімен зерттеп, картаға түсіргенде, диалектологияның осы саласына байланысты кейбір атауларға, сөздерге назар аударылып, көңіл бөлген жөн. Оның ішінде көбірек ұшырайтын сөздердің бірі – изоглосса. Изоглосса сөзі грек тілінен аударғанда *бірдей, тең* сөйлеу деген мағынаны береді. Ал изоглоссаға тоқталсақ, лингвогеографиялық картадағы белгілі бір тілдік құбылыстардың таралу шегін көрсететін сызықтарды айтады [3.175]. Изоглосса сөзі мағынасы жағынан ареал терминімен ұштасып, сабақтасып жатады. Изоглостық белгілер-тілдің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, семантикалық ерекшеліктерінің таралу шегін көрсететін белгілір. Осыған орай олар бірнеше түрге бөлінеді. Тіл білімі жайындағы еңбектерде лингвогеографиялық карталардағы тілдегі фонетикалық ерекшеліктердің таралу шегін көрсететін сызықты – изофона, морфологиялық ерекшеліктердің таралу шегіне байланысты сызықты – изоморфема, синтаксистік ерекшеліктердің таралу шегін белгілейтін сызықты – изосинтагма, лексикалық ерекшеліктердің шегін білдіретін сызықты – изолексама, ал сөз мағынасының таралу шегін білдіретін сызықты – изосема деп атайды. Ендеше изосемаға мысал ретінде « *ақа* » сөзін алуға болады. *Ақа* батыс облыстарында *ага* деген мағынаны берсе, Маңғыстау облыстарында *әке* кейде үлкен кісілерге қаратпа сөз ретінде қолданылған. Ал Алматы, Семей облыстарында *айыр* мағынасында қолданылған. Яғни ағаштан жасалған үш тармақты айырды *ақа* деп атаса, темірден жасалған айырды *аша* деп атаған. Батыс сөйленістеріне *ақа* сөзі түркі тілдерінен енген. Ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде *ақа, ага, ака, ага* тұлғалы сөздер – туыстардың үлкені *ага* деген мағыналарда қолданылған. Ал келесі « *там* » сөзін алатын болсақ, қазақ тілінде оның екі мағынасы бар. Бірінші мағынасы қазақ тілінің оңтүстік говорларында *үй* мағынасын берсе, екіншісі – солтүстік, батыс говорларында *мола, бейіт*. Там сөзі Алматы, Шымкент тұрғындар тілінде *үй* мағынасында қолданылып, Қызылордадан асып,

Аралға жақындай бергенде мағынасынан айырылып, мола, бейіт мағынасына ауысып кетеді. Осы екі мағынаның түйіскен жерін, шегін көрсететін картадағы сызықты изосема деп атайды. Батыс пен оңтүстік говорлар тобының түйісіп, араласатын Қызылорда говорында изогластар шоғыры жиі ұшырайды. Мысалы, батыс диалектісіне тән *шаттауық, әтішкір, шымшуыр* т.б. сөздердің батыс пен оңтүстік говорлар тобының аралығында қатар қолданылуы осыған дәлел бола алады [4. 162]. Тілдік құбылыстар әр түрлі варианттарда жарыса қатар айтылуы да мүмкін. Фонетикалық ерекшеліктер әдетте кейбір дыбыстардың өзара алмасуымен, сөздердің жуан-жіңішке айтылуымен немесе кейбір дыбыстардың түсіріліп не қосылып айтылуымен байланысты болады. Мысалы, солтүстік, шығыс говорларында *кигіз үй, суғару* сияқты сөздерде *г, з* дыбыстары сақталып айтылса, батыс сөйленісінде бұл дыбыстар сақталмай *киіз үй, суару*, болып әдеби тіліміздегідей қолданылады. Сонымен қатар оңтүстік диалектісіне тән *маңлай, таңлай* болып айтылатын фонетикалық варианттар Аралға жақындаған сайын бәсеңдеп, *маңлай – маңдай, таңлай – таңдай* сыңарлары қатар айтылып, Ақтөбе, Атырау т.б. батыс облыстарында *маңдай, таңдай* түрінде қолданылады. *Маңлай мен маңдай* варианттарының жарыса қатар айтылған жерін вибрациялық аймақ деп атайды. Кейбір жекелеген құбылыстардың вибрациялық аймақтары екі немесе үш диалектінің түйіскен жерінде болмай, басқа тілдермен шектескен жерде орналысуы мүмкін. Изогластар сипатына қарай үш түрге бөлінеді. Олар: диалектілік изоглосс, әдеби изоглосс және аралас изоглосс. Диалектілік изоглосс диалектілік ерекшеліктердің таралу шегін көрсетеді, ал әдеби сөздің таралуын көрсететін изогластар әдеби изоглосқа жатады. Жалпыхалықтық сипатта барлық жерде қолданылатын (ай, аспан, күн т.б.) сөздердің изогластары болмайды. Оңтүстік аймақтарда айтылатын *қолғап* сөзі Қызылорда облысынан батысқа қарай аса бергенде *биялай* болып өзгереді де, сол тұлғада бүкіл батыс, орталық-солтүстік аймақтарда тарап кетеді. Сонда оңтүстік аймақтардан тараған қолғап сөзінің әдеби изоглосы белгілі бір территорияда биялай сөзімен тоғысып, әрі қарай диалектілік изоглосқа ұласады. Ал аралас изогластар жоғарыда көрсетілген әдеби не диалектілік изогластардың түйіскен жерінде, аралығында орналасады. Аралас изогластарда бірнеше диалектілік құбылыстар қатар қолданылады және таралу аймағы, қамтитын аумағы бірдей болмайды. Ендеше батыс сөйленістерінде кездесетін бірқатар кірме сөздердің изоглостық шегін картаға түсіруді жөн санадық.

1. Керім – араб сөзінен шыққан. Мағыналық ауқымы өте кең. «Жақсы, тамаша, жомарт, мейірбан» мағынасында жұмсалады.

2. Азар – реніш, тынышсыз. Қазіргі қазақ тіліндегі азарда-безер деген қос сөздің бір компоненті ретінде ғана қолданылады. Сондай-ақ, «ағайынның азары болса да, безері болмайды» деген мақалда кездеседі. Мұндағы азар – реніш, өкпе мағынасында. Ол ешкімге азар бермейді. Татар тілінде *азар* – азғын, азушаң, аза тұрған деген мағыналарында қолданылады. Бір жағынан бұл сөз көнеленіп бара жатқан сөздердің қатарына да жатады.

3. Арқалық – түркі тілдерінен енген сөз. Мағынасы үй төбесіне салатын бел ағаш.

4. Өжіре – түркі тілдерінен енген сөз. Мағынасы үйдің бөлмесі.

5. Қызалақ – түркі тілдерінен енген сөз. Мағынасы 12-13 жасар қыз, қыз бала. Өзбекше *қызалақ*, қарақалпақ тілінде *қызалақ*, *дочурка*.

6. Жасау – түркі тілдерінен енген сөз. Мағынасы қызмет істеу, жұмыс жасау. Түрікменше *яшамак*, өзбекше *яшомақ*.

7. Әми – түркі тілінің сөзі. Мағынасы надан, қараңғы. Татарша *әмми* сауатсыз; өзбекше *оми* (*й*) сауатсыз, білімсіз надан, қарапайым, жұпыны. Бұл сөздің арғы төркіні *әммие* надан, сауатсыз деген сөзден шыққан.

8. Аскелді – түркі тілінен енген сөз. Бұл сөз ас және келді деген екі элементтен тұрады. Мұның алғашқысы асқабақ сөзінің бірінші бөліміндегі ас сөзі де, соңғысы – асқабақ ұғымында айтылатын түрікпен тіліндегі *кәди*, қарақалпақ тіліндегі *қәди*, тәжік тіліндегі *каду* сөзімен төркіндес жатыр. Тұрғындардың тілінде оның осы формада келді болып өзгеруі халықтың этимологияның нәтижесі ретінде түсіндірілуі тиіс.

9. Сақпан – түркі тілінен енген сөз. Егінге түскен құстарды шошытатын құрал. Өзбекше *соқпан*.

10. Үшем – түркі тілінен енген сөз. Мағынасы қой-ешкінің үш қозы, не үш лақ табуы. Түрікменше *үчем*.

11. Селебе – монғол тілінен енген сөз. Мағынасы қанжар. Монғолша *сәлэм қылыш* [5].

Осы жоғарыда келтірілген мысалдардан қазақ тілі говорларындағы лексикалық ерекшеліктердің тараған аймағын аңғаруға болады. Лексикалық құбылыстарды картография жолымен зерттегенде де олардың шағын аудан, облыс немесе бірнеше облыс территориясын қамтып жатқан өзгешеліктер екенін байқауға болады.

Қорыта айтқанда, лингвистикалық география әлі де зерттеуді қажет ететін саланың бірі. Осы уақытқа дейін қазақ диалектологиясында лингвистикалық география тұрғысынан жазылған еңбектер өте аз кездеседі. Алайда С. Омарбеков, Н. Жүнісов сынды ғалымдардың еңбектерін атап кету маңызды. Ал жоғарыда көрсетілген диалектілік ерекшеліктердің қолданылу өрісі, таралу шегі бірдей емес екенін картадан көруімізге болады. Бірқатар ерекшеліктердің таралу аймағы бір аудан немесе бір облыстай ғана шағын территорияны қамтыса, енді бірқатар ерекшеліктердің таралу аймағы, изоглостық шегі кең территорияны қамтып жатады. Осы мақалада сөз болып отырған ерекшеліктердің бәрі бірдей дәрежеде қолданылмай, біреулері жиі қолданылса, енді бірқатары өте сирек қолданылып, көп тарамай, тек егде адамдардың тілінде ғана ескінің сарқыншағы ретінде сақталып қалған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 218.
2. Сарыбаев Ш. Диалектологический атлас казахского языка. 1972.
3. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 192 бет.
4. Бектұров Б. Батыс говорлар тобына тән диалектизмдердің Қызылорда говорларындағы изоглостары. Алматы, 1973. 172 бет.
5. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 бет.

ӘОЖ: 371

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА – БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ

*Ақболатова Л. Т.,
Орал қаласы*

XXI ғасырдың жан-жақты, зерделі, дарынды, талантты адамдарды қалыптастыруда білім беру мәселесі, оның оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, жаңа талаптар қойылуда. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осы орайда, педагогтердің алдында тұрған басты міндет – құзырлы тұлғаны қалыптастыру десек, ең басты мәселе - оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқыту барысында сабақ арқылы жүзеге асырылатын оқу мақсаттарын таңдай отырып, сабақтың әрбір кезеңіне тиімді әдістерді үйлестіре қолдану – мұғалімнің жетістігі деп білемін. Сабақ барысында түрлі тапсырмаларға әдістерді таңдай отырып, саралап, даралап оқыта отырып, қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру, оқушының жеткен жетістігінің нәтижесін көру барысында кері байланыс орнату – барлығы да әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асатыны мәлім.

Ұзақмерзімді жоспардың тарауы: Қиял әлемі.	Мектеп: Орал қаласы №14 жалпы орта білім беретін мектебі
Күні: 18.04.2019ж.	Мұғалімнің аты-жөні: Ақбулатова Лунара Тулегеновна
Сынып: 5	Қатысқандар:
Сабақтың тақырыбы	Ғарыш әлемі
Осы сабақ арқылы жүзеге асатын оқу мақсаттары	5.2.6.1. оқылым стратегияларын қолдану: жалпы мазмұнын түсіну үшін оқу, нақты ақпаратты табу үшін оқу. 5.3.5.1. оқылым және тыңдалым материалдары бойынша негізгі ақпараттарды сақтай отырып, жинақы мәтін жазу.
Сабақтың мақсаттары	Барлық оқушылар орындай алады: мәтінді оқып мазмұнын түсінеді, нақты

	<p>ақпаратты анықтай алады. Анықталған негізгі ақпараттар бойынша жинақы мәтін жазады.</p> <p>Оқушылардың көпшілігі орындай алады: анықталған нақты ақпараттарды талқылап, маңыздылығына қарай жіктей отырып, жинақы мәтін жазады.</p> <p>Кейбір оқушылар орындай алады: анықталған нақты ақпараттарды сақтай отырып, жинақы мәтінді бастапқы мәтінмен салыстырып жазады.</p>
Бағалау критерийлері	<ul style="list-style-type: none"> - Мәтінді оқып, мазмұнын түсінеді; - Мәтіннен нақты ақпараттарды табады; - оқылым материалы бойынша негізгі ақпараттарды сақтай отырып, жинақы мәтін жазады;
Тілдік мақсат	<p>Оқушылар орындай алады: мәтіннен негізгі ақпараттарды анықтайды, түсіндіреді. Мәтін бойынша негізгі ақпараттарды сақтай отырып, жинақы мәтін жазады.</p> <p>Пәнге қатысты сөздік қор мен терминдер: ымырт, шым-шытырық, шидей, бір тұтам, ғарыш кеңістігі, тетікшелі қорап.</p> <p>Талқылауға арналған сұрақтар: «Ғарыш әлемі» деген не?</p>
Құндылықтарға баулу	Үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету.
Пәнаралық байланыс	Қазақ әдебиеті, жаратылыстану.
Тақырып бойынша алдыңғы білім	Ғарыш туралы біледі. Мәтіннен негізгі ақпаратты таба алады. Жинақы мәтін жаза алады.

Сабақ барысы

Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері
Сабақтың басы	<p>Ширату «Күн. Ай. Жұлдыз» Оқушылар шеңберде тұрып, күн, ай, жұлдыз суреттерін таңдап алып, осы суретке қатысты жағымды тілектер айтады, топқа бөлінеді.</p> <p>Өткен тақырыпқа шолу: «Шеңбердегі доп» әдісі. Мұғалім шеңбердегі оқушыларға доп лақтыру арқылы</p>

	<p>үй тапсырмасынан сұрақтар қояды.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.1957 жылы 3 қарашада ғарышқа ұшқан ит? 2.Лайкадан кейін мамандар ғарышқа нелерді ұшырды? 3.Ғарышқа ұшырылған II Альберт есімді маймыл қанша метр биіктікке жете алған? 4.Ғарышқа аман-есен барып келген нешінші Альберт болды? 5.Ғарышқа қазақ жерінен аттанып, сапары сәтті аяқталған иттер? 6.Ғарышқа сапар шеккен алғашқы адам? 7.Қазақтың тұңғыш ғарышкері кім? 8.Ғарышқа ұшқан екінші қазақстандық ғарышкер? 9.Айдын Айымбетов кім?
<p>Сабақтың ортасы</p>	<p>Оқылым алдындағы тапсырма 1-тапсырма. Әдісі - «Суреттер сыры». Ж. Интерактивті тақтадан суреттер көрсете отырып, тұжырымдарды дауыстап оқылады. Дұрыс жауапқа оқушылар қол соғады, қате жауап болса, аяқтарын жерге соғады.</p> <p>Мұғалім оқитын тұжырымдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1-суреттегі адамның мамандығы суретші • 2-суреттегі ғарышкер – Талғат Мұсабаев • 3-суреттегі ғаламшар • 4-суреттегі жер ғаламшары • 5-суреттегі адам ғарышкер • 6-суреттегі – ұшақ. <p>Дескриптор: -берілген тұжырымды суретпен байланыстырып, жауап беріңіз.</p> <p>ҚБ:«От шашу». -Балалар, суреттер қандай салаға байланысты деп ойлайсыңдар? -Ендеше, бүгінгі біздің тақырыбымыз – «Ғарыш әлемі» деп аталады.</p> <p>Оқу мақсаты және бағалау критерийлері хабарланады. Оқылым кезіндегі тапсырма 2-тапсырма. «Көз жүгіртіп оқу» әдісі Жұмыс түрі: Ж. Оқушыларға «Ғарыш әлемі» мәтіні беріледі. Мәтінді оқып, мазмұнын әңгімелейді.</p> <p>Дескриптор: 1. Мәтін мазмұнын түсінеді;</p>

2. Мәтін мазмұнын айта алады.

ҚБ «Жұлдызша».

Саралау: «Конверт» әдісі

Конверттегі жоспар арқылы мәтінді әңгімелейді.

Жоспар

- 1.Ерболдың ойнауы.
- 2.Ерболды анасының шақыруы.
- 3.Жат ғаламшарлықтармен кездесуі.
- 4.Ғарыш кеңістігіне сапар шегуі.
- 5.Жер серігі – Айға сапар шегуі.
- 6.Ерболға сыйлық сыйлауы.
- 7.Ерболдың ұйқыдан тұруы.

3-тапсырма. «Ақпаратты сүзу» әдісі

Жұмыс түрі - Ж. ЖЖ. ТЖ.

Мәтінді сөзбе-сөз мұқият оқып, негізгі ақпаратты анықтайды. Жұпта талқылайды, топта түсіндіреді.

Дескриптор:

- мәтінді мұқият оқиды;
- мәтіннен негізгі ақпаратты анықтайды;
- жұпта талқылап, топта түсіндіреді.

ҚБ: «Жұлдыз, Күн, Ай»

Саралау: «Көршіңе сыбырла» әдісі

Көршісінен сұрауға бағытталады.

«Сын есімдердің жасалу жолдары»

Сөз тудырушы жұрнақ арқылы жасалған сын есім туынды сын есім деп аталады.

Туынды сын есімдер төмендегі жұрнақтар арқылы жасалады.

-лы/лі, -ды/ді, -ты/ті	Су+лы, толқын+ды, бақыт+ты, өнер+лі
-сыз/-сіз	Пайда+сыз, сүт+сіз
-дай/дей, -тай/тей	Тас+тай, тау+дай, үй+дей, сүт+тей
-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік	Қала+лық, өлке+лік, аудан+дық, азамат+тық

Сергіту: «Эстафета» ойыны

Негізгі сын есім	Туынды сын есім	Сын есім тудырушы жұрнақтар
Қалалық, үлкен, қызық, жұлдыз, сары, таулы, тұзды, биік, жақсы, тәтті, мектеп, жарық, тіршілік	Тәртіпті, қысқа, ауылдық, жасыл, бақытсыз, қантсыз, әдепті, өнерлі, шыныдай, қараңғы	-ғыш, -лы, -сіз, -шы, -кіш, -ба, -тай, -дей, -лық, -сыз, -ты, -ғы, -қы

4-тапсырма. Жұмыс түрі - ТЖ.

Әдісі - «Хикая картасы»

«Хикая картасы» әдісі арқылы негізгі ақпараттарды пайдалана отырып, мәтіндегі сын есімдерді қатыстырып, жинақы мәтін жазыңдар.

Дескриптор:

1. Жинақы мәтін жазады;
2. Барлық негізгі ақпараттарды, сын есімдерді пайдаланады.

ҚБ: «2 жұлдыз, 1 тілек»

5-тапсырма. «Балмұздақ таяқшасы» әдісі. Ж.

1. Ербол қандай түс көрді?
2. Түсінде үйде анасының орнында кімдер жүрді?
3. Ербол жат ғаламшарлықтармен қайда сапар шекті?
4. Жат ғаламшарлықтар Ерболды бірінші қайда апарды?
5. Ең үлкен ғаламшар қандай?
6. Ерболға саяхат ұнады ма?
7. Ерболға қандай сыйлық ұсынды?
8. Тетікшенің қандай қасиеті бар?
9. Таңертең ұйқыдан тұрған Ерболдың қолында не болды?
10. Қалай ойлайсың? Сонда Ербол шынымен ғарышқа барған ба?
11. Ерболдың қайда барғысы келді?
12. Туынды сын есім дегеніміз не?
13. Туынды сын есім жасайтын жұрнақтарды ата.
14. Ғарыш әлемі дегенді қалай түсінесің?
15. Сенің ғарышқа сапар шеккің келе ме?

Дескриптор:

1. Мәтіннен алған ақпараттарына сүйене отырып жауап береді.

ҚБ: «Ғаламшарлар»

Сабақтың соңы

Оқу мақсаты мен бағалау критерийлеріне кері ораламын.

Рефлексия: «Жұлдыз. Күн. Ай»

Жұлдыз - бүгінгі сабақты мен толықтай түсіндім.

Күн - маған әлі де көмек керек.

Ай - маған қиын болды.

ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ – ҰЛТ ҚАСИЕТІНІҢ БЕЛІСІ

*Сафуллина Н.,
Алматы қаласы*

Қазіргі қазақ тілінің лингвоэкологиялық жағдайын зерделеп, тілдік орта мәселесін, оның өзгеру, даму динамикасын, тілдің дамуына, тілді қолдануға теріс әсер ететін себептерді айқындап және қазақ тілін – қазақ халқының мәдени жадын, тарихи жадын сақтаушы, оларды қайта жаңғыртушы, ұрпақ пен ұрпақтың рухани дүниесін сабақтастырушы ретінде қазақтілділердің экологиялық рухани ортасы болып келгенін ғылыми тұрғыдан қарастыру – лингвоэкологиялық зерттеудің негізгі мақсаты. Яғни сөз экологиясы, сөйлеу мәдениеті проблемалары әлемдегі барлық тіл жанашырлары үшін, соның ішінде қазақ тілі тәрізді қағажу көрген тілдің жанашырлары мен зерттеушілері үшін де ең өзекті мәселелердің бірі десек қателеспейміз.

Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәнінде мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, біз елімізді ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ деп атайтын боламыз» деп қадап айтқан болатын. «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге белгісі» деп Бауыржан Момыш-ұлы айтқандай, мемлекеттік тілді білу – әр қазақтың, елімізде тұратын әр ұлт өкілінің міндеті.

Қоршаған тілдік ортаның сөз тазалығына нұқсан келтіретін сөздің тағы бір түрі – жаргон сөздерге орынсыз әуестенушілік. Әсіресе өткен ғасырдың 90-ыншы жылдарынан бастап қазақ жастарының тілі жаргон сөздерге үйірсектене бастады.

Сөйтіп, сөз экологиясы тілдік ортаны бейпіл сөздерден, шеттілдік сөздерді уәжсіз қолданудан, жаргон сөздерден, құнтсыздықтан кететін қателерден таза ұстау үшін күреседі. «Бала тәрбиесі бесіктен» дегендей, бала есейіп, санасы дамығанша, оның тілі, сөйлеу мәнері отбасында қалыптасады, балабақшадан, мектептен, оқу орнынан ықпал, әсер алады. «Тәрбие басы – тіл» деп Махмұд Қашқари айтқандай, баланың өз ана тілін қажетті деңгейде меңгеруі аса маңызды. Баланың тілін дамытуда құралдарды қалай пайдалануымыз керек? Мысалы: Жапония елінде баланы 12 жасқа дейін тек жапон тілінде ғана білім беріп, өз ұлтының құндылықтарын үйретеді екен. Сондықтан өз елімізде ата-ана, тәрбиеші, мұғалім арасындағы сатылы ұлттық нақты бағдарлама жасау керек. Бала тілін дамытуда балабақша мен бастауыш сыныптарда халық ауыз әдебиетіне ерекше көңіл бөлу қажет. Ата-аналарымыз сөз тазалығын өздері үйретуді қолға алмаса болмайды. Ал өздері бас болып, «келеатырық» немесе «куасың ба?», «жындысың ба?» «басың ауыра ма?» Мына жақ дегенді «ми йақ», ол жақта дегенді «о йахта» деп сөйлей берсе, баласының да дәл солай сөйлеп кететініне, соны дұрыс деп білмесіне кім кепіл? Ауызекі тілде орыс сөздерін орынсыз қолдану тілімізді жұтандатып, төл сөздеріміздің қолдану аясын тарылта түседі. Бұрыннан еніп, сіңісті болып кеткен «сәпсем», «дәже» дегендер түгілі қазір қазақтың «етіп» деген етістігін қосып алып, орыс сөздерін «қазақыландыру» деген үрдіс бой алдырып жүр. Осы айтылғандарға

«домашка званить еткенде, подругаммен соткамен болтайттап жатқам», «волноватса етіп», «опаздат етіп» тәрізділерін және қосыңыз.

Лингвоэкологияда тіл басқыншылығы деген ұғым бар. Бөгде тіл басқындылығы ана тіліміздің тілдік ортасын тарылта бастайды. Тіл өз “үйінде”, өз “мекенінде” зардап шегеді. Бөгде тіл алдымен басқару, ақпарат, ғылым-білім саласында үстемдік етіп салтанат құрады. Мұның өзі ұлттық тілдің интеллектуалдық, танымдық, ақпараттық әлеуетін әлсірете бастайды. Ондай тілдің әлемдік қоғамдастықты былай қойғанда, өз ортасында, өз “үйінде” (“эко”-сында) абыройы да, беделі де төмен болады да өзге емес, өз ұлы ана тілін аяқ асты етеді. Сөйтіп, бөгде тіл басқыншылығы тілдік ортаны бұзып ірітіп-шірете бастайды. Сондықтан тілдік ортаға зардабын тигізетін тіл басқыншылығына қарсы күрес шараларын белгілеу лингвоэкологияның аса маңызды мәселелеріне жатады.

Тіл – адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдастықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Адамдардың да рухани дамуы ана тілі деп аталатын тілдік ортаның сау-саламаттылығына тікелей тәуелді. Тілдің толып жатқан мәселесін экологиялық тұрғыдан қарастырудың мәні айрықша. Тілді тұтынушының, яғни тілдік тұлғаның, тілдік субъектінің ана тіліне деген сүйіспеншілік сезімін, тілдің өткендегісі, бүгінгісі, болашағына деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеуде де лингвоэкологияның міндетіне жатады. Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісінде адамгершілік, ізгілік элементтері қоса жүреді. Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс. Лингвоэкология тілдің дамуының объективті бет-бейнесін көрсете білуге тиіс. Оған төніп отырған қауіп жөнінде қоғамға дабыл қағып, әдеби тілдің тағдырына адамдар, қоғам тіршілік етіп отырған тілдік орта қамқорлыққа алынып, қорғалуға тиіс. Лингвоэкологияның міндеті мен қарастыратын мәселелерінің құрамына қоршаған тілдік ортаны әртүрлі ластанудан сақтау, тазалау, сондай-ақ лингвистикалық нигилизммен күрес те енеді. Ана тілдің өмір сүру ортасы, сол ортада оны қызмет етуіне бөгет болатын нигилистік көзқараспен күресу тіл экологиясының негізгі міндеттерінің бір болмақ.

Сөз мәдениеті — әдеби тілдің ауызша түрлеріне тән нормаларын игеру, тілдік амал-тәсілдерді айтылатын ойдың мақсатына сай орнымен қолдана білу, сөйлеуде мәдениеттілік, әдептілік таныту. Сөз мәдениеті қазіргі әдеби тілдің жұртшылық таныған, үлгі тұтқан нормаларын жеке адамдардың сақтауын талап етеді. Сөйлеуде диалектизмдерді, қарапайым, дөрекі сөздерді, варваризмдерді қолдану, орынсыз көп сөйлеу, бір пікірді қайталау беру, өзіне өзі сілтеме жасау, асқақтап сөйлеу, дене қимылдарын араластыра беру сөз мәдениетіне жатпайды. Кірме сөздерді орынсыз жұмсай беру, сіреспе құрылымдарды қолдану сөз мәдениетіне нұқсан келтіреді. Сөз мәдениеті сөйлеу әдеби деген ұғыммен ұштасып жатыр. Сөз мәдениеті теориясының дамуында лексикография, әсіресе нормативті түсіндірме сөздіктер, орфоэпиялық, орфографиялық, синонимдік т. б. арнаулы сөздіктер маңызды орын алады. Қазақ тіліндегі сөз мәдениетінің дамуына ауыз әдебиетінің өкілдері және Абай, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, т.б. шығармаларының ықпалы зор болды. Қазақ тілі білімінде Сөз мәдениетінің мәселелерін А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, Р. Сыздықова т. б. ғалымдар зерттеді.

Еліміздегі басқа ұлт өкілдерінің бәрі де өз отбасыларында ана тілдерінде сөйлейді. Тек қазақтар ғана басқа тілдің сөздерін қосып шүлдірлесіп жатқаны. Қазақтарымыздың ана тіліне, ұлтына деген құрметтің жоқтығы. Бұл дегеніміз – өз ана тілімізді қорлау. Тек халқымызда ынта мен жігер жетіспейді. Тілімізді үйренем

деген адамға тілді үйренудің неше түрлі жолдары бар. Тілдің қолданыс аясын кеңейту бағытында елімізде түрлі шаралар жасалуда. Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбатында: «Мемлекеттік тілдің қолданылуы, оның өркендеуі үшін барлық жағдай жасалды. Конституцияға «Мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп тайға таңба басқандай етіп жазылды. Ешкімге қазақ тілінде сөйлеме деп, кедергі жасап отырған бір адам жоқ. Өзіміз қазақша сөйлеуіміз керек. Қандай мінбеден қазақша сөйлесең де, ешкім «тәйт, былай тұр» деп айтпайды. Қанша адам отырса да, соларға арналған аудармасын беріп, қазақ тілінде сөйлеуге болады. Біз тілімізді құрметтей білуіміз керек. Ешкімге анау сөйтпеді деп уәж айтудың жөні жоқ. Тіл туралы заңды қолданып, өзімізбен өзіміз қазақша сөйлесуіміз керек. Тілді қолданып, батыл сөйлеуіміз керек. Тілдің майын тамызып сөйлеп, басқа жұртқа үлгі көрсетуіміз керек».

Өттең, осы сөздер орыс тілді өз ұлтымыздың өкілдеріне жетіп жатқан жоқ. Жетсе де жете мән беріп жатқан олар жоқ. Қазақстанда тұратын барша қазақ ана тілінде сайрап тұрса, басқа ұлт өкілдері қайда барады үйренбей. Қайта оларға тілдік орта көбейіп, қазақ тілін үйрену процесі жеңілірек болар еді.

Астана және Алматы қалалары көрнекі ақпараттар мен жарнама мәселесін реттеу мен жетілдіру барысында басқаларға үлгі болуы тиіс. Кейінгі жылдары еліміздегі қарқынды экономикалық өзгерістер салдарынан көптеген жекеменшік кәсіпорындар, фирмалар, сауда орталықтары, дүкен жүйелері, халыққа тұрмыстық қызмет көрсету орталықтары мен қоғамдық тамақтану орындары, іскер бірлестіктер күн санап көбеюде. Олардың басым бөлігі осы екі қалада шоғырланғандықтан мұндағы жағдай жалпы елдегі ахуалға ықпал ететіндігі сөзсіз.

Тіл туралы заңның 4-бабында «Мемлекеттік тіл - мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі. Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру - Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар: Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға;

Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға; қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті» – деп жазылған.

Тіл туралы заңның 24-бабында «Қазақстан Республикасының тіл туралы заңдарының бұзылуына кінәлі мемлекеттік органдардың бірінші басшылары не жауапты хатшылары немесе Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын өзге де лауазымды адамдары, кез келген меншік нысанындағы ұйымдардың бірінші басшылары, сондай-ақ заңды және жеке тұлғалар Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады. Лауазымды адамның мемлекеттік тілді білмеу желеуімен азаматтардың өтініштерін қабылдаудан бас тартуы, сондай-ақ мемлекеттік тілде және басқа тілдерде қызмет атқарылатын салада олардың қолданылуына кез келген кедергі келтіру Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеліп соғады» - делінген.

Мекеме басшылары қызметкерлерді жұмыс қабылдағанда бірінші кезекте мемлекеттік тілді білу дәрежесіне қарау керек. Жұмыс барысында да есеп алып, қатаң талап қою керек. Белгілі дәрежеде орындамаған қызметкерге сөгіс жариялап,

жалақысын қысқартып немесе қызметте өсуін тоқтатып, болмаса қызметтен босату керек. Тілдің негізгі, қайнар бұлағы, тілдік бірліктерді жасаушы, қолданушы қара қазаны — халық тілінің тазалығын сақтау парыз. Соңдықтан қазіргі кездегі басты талап — сөйлеу тілінің дұрыстығын сақтау, тілдің тарихи қалыптасқан, жүйесін сақтау. Жалпы бүгінгі күні тіл мәселесі бойынша істеліп жатқан шаралар аз емес. Бірақ нәтиже жоқ. Себебін айқындауға тырысып, қолда бар мәліметтерді сараптап көргенімізде бар мәселе еліміздегі білім жүйесіне тірелетінін байқадық.

Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының алға қойылған мақсаттары қатарында тілдерді меңгертудің халықаралық стандарттары негізінде мемлекеттік тілді үздіксіз оқытудың «Балабақша – мектеп, кәсіптік лицей, колледж – жоғары оқу орны» жүйесін құру міндеті қойылған. Осы орайда тілді деңгейлеп меңгертудің еуропалық стандартты негізінде қазақ тілін 5 деңгейлеп оқу бағдарламалары әзірленіп, министрліктің арнайы бұйрығымен 2010-2011 оқу жылынан бастап қазақ тілінен басқа тілде оқытатын мектептердің 1-11- сыныптарының оқу процесіне ұсынылды. Ол нақты іске асқан жағдайда оң нәтиже беретіні сөзсіз. Бірақ неге тым кеш, яғни, Тәуелсіздік алғаннан кейін 20 жыл өткен соң ғана тіл мәселесін шешудің нақты бағыттары айқындалып, оң бағытқа бұрыла бастадық. Дегенмен қазақта «Ештен кеш жақсы» деген аталы сөз бар ғой. Соған жүгінсек, кеш болса да табылған бағдарымыз адастырмай, қабылданған бағдарламамыз нақты жүзеге асып, оң нәтиже беріп, тілдің көсегесі көгеріп, халқымыздың мерейі үстем болмай деген тілекте болғанымыз жөн. Егер тіл еңсесін түзеп, өз елінде шын мәніндегі мемлекеттік тіл ретінде бар салада қолданысқа енсе тіл айналасындағы бүгінгі проблемалар оның ішінде лингвоэкологиялық проблемалар да өз шешімін табатыны анық. Бірақ сол күнді барынша жақындатуға атсалысу тіл мәселесін зерттеумен кәсіби тұрғыда айналысатын ғалымдар мен мамандардың да, түрлі деңгейдегі тіл жанашырларының да, жалпы барша саналы азаматтың ең абыройлы міндеті мен қасиетті борышы болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Назарбаев Н.* «Қазақстан-2030» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа Жолдауы.
2. *Бауыржан Момышұлы.* Қазақ тілі туралы пікірлер.- Алматы: «Ана тілі» газеті, 1944.-156 .
3. *Уәлиев Н.* Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Алматы: 2007.- 24 - 256
4. Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет
5. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбаты. - 25.08.2014
6. Қазақстан Республикасының тіл туралы Заңы. 4, 24-баптары. 1997 ж. 11 шілдедегі № 151-І Қазақстан Республикасының Заңы 2008.21.11.
7. *Сарыбеков М.* Білім және ғылым вице-министрінің баяндамасынан мәлімет.

АБАЙ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНЫМ, ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

ӘОЖ: 82-1(574)

АҚЫН ТАЛАП ТАЙМАСҰЛЫНЫҢ «АҚ КЕПТЕР» ЖЫР ЖИНАҒЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

*Ақболатов А.,
Орал қаласы*

Қазақ атаулы бұл жарық дүниеде қанша жасаса, сол ұлтымыздың тарихымен бірге оның ұрпақ тәрбиесіне қатысты ауыз әдебиеті мен фольклорынан бастау алатын балалар әдебиеті де қазақ қоғамымен бірге туып, біте қайнасып келе жатқан үлкен рухани құндылығымыз. Бұл бағытта қазақ фольклорындағы балалар әдебиетінің жанрлық түрлері: санамақ, мазақтама, ертегі, жаңылтпаш, өтірік өлеңдер, аңыз әңгімелерден бастап, қазақ балалар әдебиетінің атасы, педагог-жазушы Б.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясынан» бермен қарай, кешегі кеңестік кезеңде балалар әдебиетінің ірі өкілдері ретінде тұрақты қалам тартқан С.Бегалин, С.Омаров, М.Әлімбаев, Б.Соқпақбаев, Қ.Мырзалиев, Қ.Баянбаев, С.Қалиев, Қ.Толыбаев, Қ.Омаров, Ә.Қалдыбаев т.б. еңбектерін санамалауымызға болады. Ал, осы жауапкершілігі мол әрі оқырмандарының жас ерекшелігі мен танымдық дүниесіне сай қаламгерлік шеберлікті қажет ететін салада қазақ көркем сөз өнеріне ХХІ жаңа ғасырда балалар мен жастарға арналған үздік шығармалар туыдырған ақындар-жазушылардың қатарымен жиі болмаса да, толығып келеді. Солардың ішінде Талап Таймасұлының да есімі құрметпен аталуы тиіс.

Өйткені, сөз өнерінің, оның ішінде, ең күрделі де жауапкершілігі мол саласы балалар әдебиетінің ғасырлар бойына келешек ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне адамгершілік ұлағат дәнін сеуіп, өсиет етудегі белсенді қызметін ескерсек, көрнекті ақын, ұстаз-ғалым Талап Таймасұлының «Ақ кептер» жинағы тәуелсіздік ғасырындағы осы салаға қосылған мамзұнды жинақ екенінде дауымыз жоқ.

Сөз өнерінде өзіндік орны мен қолтаңбасы қалыптасқан тәлімгер-ұстаз, ақын Талап Таймасұлының балалар әдебиетінің ауылына ерекше ден қойып, «Тіл тамыр», «Алшы» жинақтарымен қоса, «Ақ кептер» кітабын жас оқырмандарына ұсынып, бүгінгі ұрпақтың дүниетанымына лайықты тәлім-тәрбиеге толы сөз құдіретімен бабалар ұлағатын заманымызға сай дамытуы өте құптарлық іс.

Академик С.Қирабаев балалар әдебиетінің көркемдік-эстетикалық міндетінің өзі ұрпақ тәрбиесіне қызмет етуі қажеттігін ерекше айтай келіп: «Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың өрнектілігі, лириктік сезімталдық, характерлер мен оқиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы аса қажет. Бала ойы мен ұғымы абстракциядан гөрі

нақтылықты сүйеді», - деген қорытындыға келеді. Міне, балалар әдебиетінің негізгі өзіндік ерекшелігі мен табиғатына – оларды қоршаған ортасы айнала-әлем, адам мен табиғат арақатынасы, есте қалалар оқиғалар, ғалам ғажайыптары, адамдар қарым-қатынастары, аң-құстар әлемі, жер мен көктің аралығындағы әр алуан құбылыстар сыры, әсемдік әлеміне құштарлығы, қызығушылықтары, т.б. мәселелердің тікелей балалардың жас ерекшелік психологиясын ескерудің маңыздылығын автор «Ақ кептер» жинағында үнемі назарда ұстап, осы үрдістен шыға білгенімен қуантады.

«Ақ кептердің» алғашқы парақтарын «Әліпби әлемімен» таныстырудан бастаудағы ақынның негізгі мақсатты идеясы – ұлттық құндылық мұратта тәрбиелеу. Ол үшін балалардың өзіне етене таныс ұлттық дүниетанымдық құндылықтарымыз әже, ата, бесік, зерде, Отан, ұршық, т.б. ұғым-түсініктерді жеңіл ұйқастармен әрі жас ерекшеліктеріне сай ұсынады. Мысалы:

Айдың аппақ шапағы
Түнде жарық шашады.
Аспандағы жұлдыздар,
Күн шыққанда қашады.
Немесе:

Әжем менің – асылым,
Ертегімен тербеткен.
Сыйлап өмір асылын,
Ұл-қыздары ер жеткен.

Міне, ақын балалардың ұғым-түсініктерін қарапайым табиғат құбылыстары және қазақи туысқандық қатынастар атауы негізінде суреттей отырып, жас оқырмандарын білімге, өмір заңдылықтарын өзін қоршаған ортасынан тани білуге шақыру сынды ұстанымы айқын көрініс табады.

Ақын кітабында мысал өлеңдер, ертегі мысал, өтірік өлеңдер, табиғат құбылыстарына, туған өлке табиғатына арналған өлеңдері де ұсынылған. Балалар әдебиетіндегі қалыптасқан мысал жанрды дәстүр мен жаңашылдық тұрғысынан дамытқан ақын шағын сюжетті «Мақтаншақ қарға», «Бұлбұл мен қарға», «Айлакер түлкі», «Қарылғаш пен сауысқан», «Шаян мен адам», «Кене мен күшік», «Бидай мен гүл» т.б. мысалдарында сатиралық кейіпкерлері арқылы жақсы мен жаман іс-әрекетті, ой-өрісті, дос-жолдастық жөніндегі көзқарастарын қалыптастырып, адамгершілік мұраттарға үндейді.

Ақынның «Ақ кептер» кітабына енген өлең-жырлары танымдық, тәрбиелік маңызы зор сөз жауһарлары, бай қазына десе де болады. Жоғарыда аталған ақынның мысал өлеңдері, ертегі мысалдары құрғақ ақыл айтудан аулақ, кішкене оқырмандарына ой тастау, үлгі-өнеге ретінде келіп отырады. Мысал өлеңдерінде көбіне аң, хайуанат, кейде зат, құбылыс туралы жазылып, сол арқылы адам бойындағы мін, қоғамдық ортадағы кемшілік күлкіге, мазаққа айналдырылып сыналатыны белгілі. Талап Таймасұлының мысал өлеңдерінде де адам бойындағы мақтаншақтық, мен-мендік, орынсыз пысықтық секілді т.б. жағымсыз мінез-құлықтар сыналып, шымшыма шымыр келеді.

Кітап туралы ойымызды түйіндесек, Талап Таймасұлының ақындық жолында әбден тәжірибе жинақтаған шағында балалар әдебиетінің жүгін көтерудегі мақсатында ХХІ ғасырдағы ақпараттық технология тасқыны мол жаһандану заманында келешек ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие беруге өзіндік үлесімді қоссам деген ақындық, азаматтық парызынан туындап отырғаны ақиқат. Ендеше,

тағылымды дүниелердің легі жалғасын тапсын, бүгінгі «Ақ кептердің» қанаты талмай, Қадыр Мырза Әли, Мұзафар Әлімбаев сынды тағы басқа балалар әдебиетінің көрнекті өкілдерінің кітаптарындай ғасырларға жалғасқан ғұмыры ұзақ болатынына сенімдіміз. Себебі, «Ақ кептер» үлкен эстетикалық маңызға ие, тәуелсіздік ғасыры ұрпағын ұлттық құндылықтар негізінде игі адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеудегі бірден-бір құнды құрал көзі екені даусыз.

ӘОЖ: 82-1(574)

АҚҰШТАП БАҚТЫГЕРЕЕВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АҚ ЖАЙЫҚ БЕЙНЕСІ

*Мүтиев З.Ж., Салауатов Б.Д.
Орал қаласы*

Батыс өлкенің адуынды өзені қай заманда да өлең-сөзге қонақ болған. Жайықты жағалай қонған ел-жұрттың ортақ асыраушысына айналған өзеннің өлең объектесіне айналуы ауыз әдебиеті мұраларынан да көрініс табады. Жыраулар поэзиясының литмотивіне айналған құтты мекеннің ғұмыр тарихы бүгінгі әдебиетте прозада Х.Есенжановтың «Ақ Жайық» роман-трилогиясында сипат тапса, ал поэзияда А. Бақтыгереева шығармашылығында терең тамыр жайды. Өткен ғасырдың 80-жылдары «Жайық қызы» жыр жинағын берген ақынның аталған тақырыпты алғаш қаузауы сол кітапқа [1] енген «Жайыққа оралғанда», «Ақ Жайықтың айдыны», «Сағындым, Жайық», «Өзен», «Шағала» аталған өлеңдерден бастау алады.

Ермедім саясатқа алып қашқан,
Әділет жолы ауырыанық жастан
Жайықтың бір бағытқа ағатыны
Бойыма мінез болып қалыптасқан

- деп ақынның өзі жырлағандай Ақ Жайық қаламгердің бойтұмары, символдық әшекейі. Ақын мінез байлығын Жайықтан алады, Жайық – Ақұштап қостағаны - ақынның тұлғалық мазмұн байлығын құрайды. Содан да болса керек ақын Жайықты ауызға алмай тұрып, жыр жазбайды. Аталған тақырыпқа ақын ауық-ауық бір соғып, қайырылып отырады. Жыр жинақтарында Жайық тақырыбына тұтас өлеңдер мен толғаулар циклі арналады. Мәселен, «Ақ шағала» кітабына «Тасиды Жайық – көктемде» циклімен он тоғыз өлеңі енсе, «Қайран, қарлығаштар-ай» кітабында алдыңғы туындылар жаңа жырларымен толығып байи түскен. «Жайыққа сәлем де», Жайықтың суы лай-ау», «Жағдайың қалай, Жайығым!», «Зиялы арна», «Ақ Жайық, арнаға түс, арындама, «Сабыр, Жайық, сәл кідір, сабаңа түс», «Жайығың тасып жатыр, Жұбан аға» т.б. өлеңдерде ақын сөз басын Жайығына арнай отырып, қоғамның қым-қуыт тыныс-тіршілігінен сыр тартады. Әлеуметтік мәселелерді қозғайды. Ақын ел-жұртының атынан сөз алып, халықтың мұң-зарын қозғайды. Қай сарында жырласа да ақынның идеялық мұратының тін-өзегінде ой орамын Жайықпен салыстырып,

оның адуынды мінезімен байланыстыра отырып, ой тарқату үдерісі өлең-жырлар өрімінен жалт етіп байқалып, қылаң беріп отырады.

Жағдайың қалай, Жайығым,
Көбейіп кетті-ау, уайымың.
Алдыңда туған еліңнің
Жоқ еді-ау сенің айыбың,
Жағдайың қалай, Жайығым! [2, 376 б.]

немесе:

Жайыққа керек мөлдірлік,
Мөлдірге қатер төндірдік.
Бүрсендеп балық сатуға,
Аруларды да көндірдік,
Жайыққа керек мөлдірлік [3, 218 б.]

Жайықсыз – ақын шабыты кемшін соғады. Шығармашылық қайратын да, ынта-жігерін де жанитын шар қайрақ – сол Жайық. Жайықсыз – ақын көңілі алаң. Ендеше:

Мен саған барып қайтсам, ісім өніп,
Көрмесем бір құса дерт ішіме өліп,
Сағынсам, ұйқыдан да жиі оянам,
Құмы ыстық жағалауың түсіме еніп [4, 40 б.]

- деп жырлауы ақынға келер күндер жақсылығының үміті мен шуағын сыйлары анық.

Ақын Жайық тақырыбын тереңнен қозғап, түрленде жырлауға көп көңіл бөледі. Мәселен, «Ақ Жайықтың айдыны» өлеңінде тек қана аталған өзенді ғана жырламайды, ақын Ақ Жайық өлкесінің сұлу табиғатымен бірге сол өлкеден шыққан тарихи тұлғаларды да өлең төріне қондыра толғанады.

Ай, күні бар Жайықтың,
Ақ таңы бар арайлы
Айдыны бар Жайықтың,
Әлдилеген талайды [1, 37 б.]

-деп басталған сағыныш сезімі кәрі Жайықтың өткен күніне бет бұрады. «Даласы бар Жайықтың / Алуан түрлі гүл өскен / Жағасы бар Жайықтың, / Ғасырлармен тілдескен» - дей келе сол өңірден шыққан өнер тарландары . Құрманғазы мен Динаны еске ала жыр тиегін ағытады. «Толқынынан дауылда / Құрманғазыда жаралған» немесе «Дүниеге Динаны / Алып келді толқындар». Сұлулықтың символы ретінде Қыз Жібекті, сезім сыры ретінде Динаны мысалға алады:

Сұлулығын қайғылы
Қыз Жібекке сыйлаған,
Сезім, сырын айдыны
Аямаған Динадан

Ал Жайықпен параллель образдар жүйесі ерлік пен өрліктің параметрі ретінде Исатай мен Махамбетке барып тіреледі. Жайықтың асау толқынын, бас бермес ағысын да автор жас өренге тәрбие беретін құрал есебінде қарайды. Ақын пайымында Жайықтың жастарға жас сенімге беретін ұлағаты, шексіз. Сондықтан да «Жасынан әр жүректе / Күш жігерге билеткен, / Қыран бол деп түлекті / Әр мінезге үйреткен» - деп жырлайды. Ол өз ой-пайымның дұрыстығын, нәтижесін ұлт-азаттық күресінің батырларын еске ала дәлелдейді.

Жұлқып өмір есігін,
Исатайы ер жеткен,
Өжет толқын бесігін
Махамбеттің тербеткен

Барша тіршілік жаратылысын Жайығымен байланыстыра, Жайығымен жарыстыра жырлауға асық ақынның және бір өлеңі «Сағындым, Жайық» аталады. Мұнда лирикалық кейіпкердің сүйген өлкесіне сағынышы, сол сезімді бүкпесіз ашып айту дағдысы алдыңғы орынға шыққан. Сол сағыныш сазын өлең авторы әр шумақтың соңғы тармағында қайталай айтып еске салып отырады. Еспе қайталау туындыға екпін түсіріп, автордың айтар ойын дәлелді жеткізуге қызмет қылған. Ой екпіні арқылы лирикалық кейіпкердің ел – жұртына деген сағынышын ақын әдемі жеткізген.

Тыңдамай үнін ағынның
Құмары қанбас жанымның,
Жайығым менің – жарығым,
Сағындым сені, сағындым.

Сандуғаш шырқап жаңа әнді
Бөлейтін сазға далаңды
Бесігім болған, ақ айдын,
Сағындым сенің жағанды [1, 52 б.]

Кейіпкердің көз алдынан Жайықтың әсем табиғаты сырғып өтуде. Тұтасып жатқан көк пен жер, гүлге толы көк белдер, мұнара қонған беткейлер, даланың нөсер жауыны, бораны, айқай дауылы – «Бәрін де соның бұл күнде / Сағынып жүрмін, бауырым» – деп ой тұжырады лирикалық бейне.

Ақынның Жайыққа деген ілтифат-құрметі жалпы туған жер мен елге, мұқым қазақ даласына деген махаббатпен, сағынышпен ұласып жатады. «Туған жер» аталған өлеңінде ақын ыстық мекенге деген махаббатын, сүйіспеншілік сезімін сұрай арнау түрінде жырлайды. Айтар ойын сабақтай келе соңғы тармаққа салмақ салып, риторикалық сауалмен айшықтайды. Мысалы:

Күй болып тарап кеудеден
Жүрекке маза бермедің
Сезіммен бойды тербеген
Махаббат деген сен бе едің?
Қайнары, көзі ырыстың
Орманың, тауың, көлдерің,
Таңдағы нұры шығыстың,
Ақ арай деген сен бе едің?[1, 57 б.]

- деп келетін риторикалық сұрау желісі келесі кезектегі шумақтарда «Сағыныш деген сен бе едің?», «Қуаныш деген сен бе едің?» деген сынды тіркестермен қабысып, лирикалық сезім иесінің туған жер туралы толғанысын салмақтандыра түседі. Өлең сөзде көңіл-күйдің, терең тебіреністің, туған жерді құлай сүюдің ынтызар ықыластың ақ жарқын белгілері айқын көрінеді.

«Туған жермен» сабақтас туындының бірі – «Дала жыры». Бұл өлеңде де арнаудың - жырлау арнау түрі белсенді қызмет атқарып тұр. Қаратпа мәнді тіркес сөзді ілік еткен өлеңнің көркемдік әрі шумаққа шуағын сыйлап, құлпырта түседі. «Мен» жіктеу есімдігінің жартылай жасырын формасы «Сен» жіктеу

есімдігінің ашық формасы өлең құрылысына сына боп қағылып, туынды қуатын еселей түседі.

Алтын күнге шыққан аспаныңа
Кеудемде шаттық әнін бастады да
Ес білдім, ғашық болдым, туған далам,
Мен сенің қарапайым тастарыңа

Таңдармен қайта тудым жаңарса күн,
Сен болдың сағынарым, сан аңсарым,
Серуенге шыға қалсам сыр шертеді
Әр түбі қырыңда өскен балаусаның[1, 69 б.]

Дала жырының негізгі салдары мен себебі боп, көркем сурет тудырып тұрған пейзаждар: алқызыл гүл бүркенген жондар, қанаттары сусылдап көлге қонған аққу-қаздар, қойнауада елегізіп қашқан елік, сырын шашып еркелесі аққан бұлақ, т.т. көркем детальдар. Дала көркіне құмары қанбай, тамашалай қараған, сүйсіне сөз саптаған ақынның «Жанымды тербетеді ылғи менің / Мен сенен іздемеймін басқа көрік» деген тұжырымына еш күмәнсіз илана аласыз.

Ақұштап ақынның жанын жадыратар тақырып-Жайық десек, қаламгердің әр жылдарда жазылған өлең-жырларында сол дәуірдің сипатындағы өлке бейнесі өрнектеледі. Жылдың әр маусымына орай Жайықтың табиғаты өзгеріп, түлеп отырса, ақын назарынан бұл құбылыс та сырт қалмайды. Жайыққа қарап бой түзеу, өзеннің мінезіне қарап еліктеу - сол мекенді шын сүйгендердің ғана еншісіне бұйырған болмыс болса керек. «Жайыққа оралғанда» үш-ақ шумақтан тұратын шағын өлең. Осы көлемсіз дүниеге ақынның Отанына деген махаббаты толық сыйып кеткен. Жайығын анасына балаған ақынның ақ көңілінде селкеу жоқ.

Ақ бесік, анашым сен
Тербеткен менің
Ағынмен таласумен
Ержеткен едім

Ұқсау боп өзіңе арман
Уайымдап едім,
Бұл күнде мінезің қалған
Бойымда менің [1, 201 б.]

Көңілдің түкпірінде ұзақ уақыт сақаталатын сағыныш туған өлкеге тағзым ету дәстүрінен басталмақ. «Бұзылса көңілім кейде / Сағынушы едім / Мазасыз өмірім бейне / Ағының сенің» – деп жырлау үшін де Жайық сынды мекенді шын көңілден, таза сезіммен жақсы көру керек, сүйе білу керек. Жазғы салымғы, көктем кезіндегі Жайығын жырға қосқан ақынның қыс мезгіліндегі өзен көрінісін де назардан тыс қалдырмағанын байқауға болады. Мысалы, «Қысқы Жайық» өлеңінде қатал қыстың қойнауында қалған өзенге мінездеме береді.

Жайыққа қысқы қараймын,
Емеспін құмар тасқынға
Кешегі ерке ақ айдын
Көк мұздың жатыр астында

Жағада тұрмын қызыға

Көтерер ме екен шананы
Жылдан жыл оның мұзы да
Жұқалтақ тартып барады [5, 26 б.]

Жайықтың қысқы келбетін суреттеуде ақын көркемдегіш құралдарды өз орнымен қолданып, жансызға жан бітіріп, құбылтудың (кейіптеу мен теңеудің) күрделі түрін ұсынады. Шығармаға көркемдік шырай бітірген бұл амал-тәсіл сәтті шыққан.

Кемелер өткен ұран сап
Оларда бүгін не айып бар?
Жүзуді еркін тұр аңсап
Қаңтарған аттай қайықтар

Өлеңде ара-тұра «Сабыр тартқан ағының / Айтсаңшы неден шаршадың?» сынды риторикалық сұраулар да кездесіп қалады. Екі жағаны жалғап жатқан мұздағы жаяулар ізі де, жауды шанаға жегіп, Мұхит әнін шырқап арғы жаққа зу етіп өте шығуды армандаған кейіпкер шешімі де туындыға көркемдік мән үстеп, бейнелі сөздер қатарын байыта түседі.

Ақынның символдық бейнелеу құралына айналған Жайықтың қысқы, жазғы табиғатымен қоса көктемгі пейзажы да өлең-жырға арқау болған. «Жайыққа» аталған өлеңде лирикалық персонаж нысанаға алған объектісімен бетпе-бет кедескендей боп сырласады. Екеу ара ой бөліскендей боп көрінгенмен бұл жырды диалогтік қатынас кенже қалып, монологке орын берген. Оқылық:

Қуанышым ба, қайғым ба?
Сен десе өртені берем
Қашаннан мынау айдыңға
Бір аққу еркелемеген

Қашаннан сенің құлашың
Шат күлкі, наз көрмеген
Сағынып саған ұшамын
Бұрын да аз келмегем [5, 39 б.]

Сыры мен мұңы, назы мен қылығы қатар өрген кейіпкердің еркелігі, батылдығы Жайыққа қаратыла айтылғанмен өлең сөз астарында авторлық көзқарастың белгілері де нышан береді. «Жүректегі ойға көндірдік, / Дер едім іздеме мені / Алыстап кеткен мөлдірлік / Оралмас біздерге енді» – деп басталған ой ағыны бірте-бірте ұлғайып лирикалық бейненің қабылдаған шешімін жария етеді.

Көктемді сонау ғажайып
Есіңе салсам деп келдім
Кешір, сен мені, Ақ Жайық!
Өзіңде қалсам деп едім

Жайығын қимай жүрген жанның жоғарыдағы өлеңімен сабақтас және бір туындысы «Жайықта» аталыпты. «Ақ Жайық сенсің әркез сиынарым, / Сен десе жыр жолы боп құйыламын / Әзірше жыл өткізбей келіп тұрам, / Кім білсін неше келу бұйырарын - деп басталған толғаныс желісі ақынның атлаған өңірге –деген шексіз құрметін, ыстық ықыласын айғақтайды. «Жағанда жазылды алғаш ойлы өлеңім» – деп сыр ағытқан лирикалық кейіпкер ақ пейілмен ақтарыла жырлайды да қимас сөзін соңғы шумақтың тармағына іле салыпты.

Келерде жас балаша қуанам да,
Кетерде қимастықпен қиналамын[5, 75 б.]

Осы өлеңнің заңды жалғасындай оқылатын «Жайығым, не жыр бастадың» аталатын жырдың мазмұны кейіпкердің жастық шағын еске алуымен ерекшеленеді. «Жайығым, не жыр бастадың / Не дейді маған жас талың?! / Сыбдыры еске сала ма? Ол сегіз жастың дастанын». Жырдың желісінде қызығы мол жастық дәуреннің өткен күндердегі ұмытылмас кезеңі, белгілі бір белесі еске алынып, сағынышпен жырланады. Жаңарған өлкенің бүгінгі тынысына, көз жүгірткен лирикалық кейіпкер енді қайтып оралмас жастық кезеңнің көзбен бұлбұл ұшқан мезеттерін еске түсіріп, қамығып та қалады.

Жастықтың жалын шақтарын
Жағаңнан іздеп таппадым.
Алғашқы махаббатымның
Құмыңа көмдім аптабын

Не іздедім сенің жағаңнан
Бұл күнде тегіс жаңарған,
Мөлдір көз ағын тәрізді
Жолықпай кеткен бала арман[5, 77 б.]

Өткен өмірдің өзгертуге келмейтін бұлтартпас шақтарына шолу жүргізген жанның жүректе ізі қалған өлкеге, қол бұлғап тұрған бейнеге айналған Жайығына арналған аманаты мынада:

Шағалаң болып оралам
Дауылға қанат талдырған

Ақын-кейіпкер уәде-сөзінің беріктігін дәлелдеген қаламгер. Оның жарқын белгісі «Оралдым, саған Оралым» атты туындыға барып қонақтаған. Өмір өткелдерінен аман-есен өтіп, өлең сөзді өнер деп танығалы «Жайығым, Оралым –туған мекенім» деп жырлаған ақынның бұл туындысы аталған тақырыптағы шығармашылық өрісінің қорытындысы іспетті оқылады. Тыңдалық!

Өнерге қанат қақтырғаның үшін,
Өмірден орын таптырғаның үшін,
Өзіңе сүйеп арқамды әркез
Өткір шындықты айттырғаның үшін
Оралдым саған [6,7 б.]

Бұл толғаныс–жырында ақын ішкі сезім сырын ақтарумен бірге әлеуметтік мәселелерді де қоса жырлайды. Мәселен, «Жүректегі шерді айта қалайын деп, / Көңілдер сырын байқап алайын деп, / Жалған күлкіге шаршаған жанарымды / Мөлдірге айдынға шайқап алайын деп. / Оралдым саған» – деген жолдарда автордың азаматтық ұстанымы, өзін қоршаған ортаға қатысты көзқарасы, қоғам дамуының барысын барлаған таным көкжиегі аңғарылғандай. Елінің еркіндік алып, өзге дамыған елдермен терезесі тең болуын армандап, аңсаған лирикалық бейненің туған өлкесі, күндік қаны тамған жеріне «Жырақтау жүріп, жас дәурен кешіп / Жалған дүниені ойлаған кезде» оралуы көңілге қонымды көрінеді. Ақын қашанда елінің амандық-саулығын тілейді, көңіл құлазытар көріністерге қалай-солай көз жұма қарамайды, себеп-салдарын іздеп алаң болады. Елінің болашағынан үлкен үміт күтеді, бүгінгісін бүкпесіз жырлайды.

Хан Орда түгел тоналған кезде
Қарлығаш құстар жоғалған кезде,

Ертеңгі күннен күттіріп үміт
Айдынға аққу оралған кезде
Оралдым саған!

Ақынның қоғамдық-әлеуметтік көзқарастағы сыни ойларын бір мезет позитивтік ұстанымға негізделген, көңілді әуенге құрылған, нәзік лиризмге шомылған, болашағы айқын мәрт мінезді жырлар алмастырады. Тәуелсіз елдің нұрлы келешегінен күтер үміті мол, келер күннің бақытқа, шаттыққа толы жақсылығына үлкен сеніммен қарайтынын лирикалық кейіпкердің үні нақты һәм мығым естіледі.

Достарым келсе қарсы алу үшін,
Қосылып бірге ән салу үшін
Көгілдір туға, егемен елге,
Туған жерімде тамсану үшін
Оралдым саған!

Жалпы алғанда Жайық тақырыбы ақын А.Бактыгереваның суреткерлік келбетін айқындаушы символдық күш.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бактыгереева А. Жайық қызы. Өлеңдер. - Алматы: Жазушы, 1980. -286 б.
2. Бактыгереева А. Ақ шағала. – Алматы: Өлке, 2001. – 424 б.
3. Бактыгереева А. Қайран қарлығаштар-ай. Таңдамалы өлеңдер, аудармалар, ойтолғақ. RS; Халықаралық Абай клубы, 2014. – 324 б.
4. Бактыгереева А. Шығармалары. 1-том. Ақжайық айдыны. Өлеңдер. – Астана: Фолиант, 2014. – 376 б.
5. Бактыгереева А. Сүмбіле. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 120 б.
6. Бактыгереева А. Ақ айдын. Өлеңдер мен балладалар. – Алматы: Жазушы, 2011. – 144 б.

ӘОЖ: 82-3(574)

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МИКРОСЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ ЖАҢАШЫЛ ІЗДЕНІСТЕР: ЖАЗУШЫ МАДИНА ОМАРОВА ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГОТИКАЛЫҚ САРЫН

*Сагидуллиева С.С., Сұлтанғалиева Р.Б.
Орал қаласы*

Қазіргі қазақ прозасы осы кезеңге дейін жан жақты, кең көлемде қарастырылып келгенімен, тереңнен талданып үлгерген жоқ. Кейіпкерлердің ішкі әлемін сан қырынан ашуға ұмтылған, осы уақытқа дейін жазылған тақырыптардан бас тартқан, жаңалықтарға толы жаңа ғасыр туындылары жоғары деңгейде деп айтуға болады. Қазіргі қазақ прозасы адам әлемін тереңнен танумен қатар, тарихымыздың белгісіз болып келген тұстарын, өткеніміздің ақиқатын жазуға тырысты.

Көпшілік назарындарезонанс тудырған Мадина шығармашылығы жайында көптеген сын айтылды. Оның шығармашылығын, өзіне тән жазустилін бірі мақтап, бірі даттады. Мадина шығармашылығы турасында жазушы, сыншы Таласбек Әсемқұлов, әдебиеттанушы Гүлзия Пірәлі, сыншы, мәдениеттанушы Әлия Бөпежанова, журналист Сәруар Қасым, әдебиеттанушы, ақын Ардақ Нұрғазыұлы сынды еліміздің бетке ұстар әдебиеттанушы, ақын, жазушылары баспасөз бетінде өз ойларын білдіріп жатты. Десекте тыңнан жол салып, тәуелсіздікпен әдебиетімізге жаңа леп әкелген Мадина туындылары қалың оқырман тарапынан қолдау тауып, проза кеңістігінде кең қанат жайды.

Әдебиет сүйер қауым ортасында талас тудырған мәселенің бірі – жазушы шығармашығылындағы сөз жалаңдығы. Жазушының жазустилінде қарапайым сөз тіркесінен бастауалып, салаласа, сабақтаса келіп, құрмалассөйлемдерге ұласатын кеңестік әдебиетшілердің жазу үрдісінің сипаты мүлдем көрініс таппайды. Мысалы, «Махаббат» деген әңгімесінен үзіндіоқып көрелік:

Ол диванда телевизор көріп отыр. Футбол. Ешнәрсесі түсініксіз, мағынасыз футбол. Не деген ұзақ, бітпейтін нәрсе. Жайлап барып алдынаотырып алған. Есіл-дерті экранғаауған ол қолын тартқаны болмаса, мән бере қойған жоқ. Бетіне қарады. Кірпіктері ұзын. Қоп-қоңыр. Үлпілдек. Саусағын тигізді...[1, бб.]

Ақын, әдебиеттанушы Ардақ Нұрғазыұлы жазушының «Қадір түні» атты кітабына берген рецензиясында: «Кеңес әдебиетінің көзімен қарасаң, жоғарыдағы жолдарда көп кемістік бар. Тіпті, оны басы бүтін прозалық шығарманың басталуы деуге келмейді. Баспасөзде МадинаОмарованың атынаайтылатын сынның негізі де**жазушы шығармаларыныңқысқа, жалаң, тіпті, бірсөзбен аяқталатын сөйлемдердің барекені**, бұл тілді меңгереалмау, қала берді, прозаға дайындықсыз келген дегенге барып саяды. Мұнда шешен сөйлейтін Мұхтар мен Сәбит те, жазба тілмен сөйлейтін Қалихан мен Дулат та, тіптісөйлемдерді қамшының сабындай қысқаалатын Оралхан да көрінбейді. **Кеңес әдебиетінің өлшемі тұрғысынан айтқанда, бұл мүлде жат нәрсе.** Ықшам, жинақы түскен жоғарыдағы жолдардың табиғаты монологқа, уақыт пен кеңістіктің арасындағы қиысуды басасезінуге, содан туындайтын болмыстағы үнсіздік пен бостықты көрнектілендіруге бейім. Шығарма тіл тұрғысынан баяндаудан гөрісөздің поэзияға тән табиғатына жақындайды,» – деп тұжырымдайды[2, 7б.]

Жазушы шығармаларының қысқа, жалаң боп келуіне қатысты айтылған сындарғаавтордың өзі: «Қазақ – ғасырлар бойы ауыз әдебиетін жандандырған, көркем шығарманы құлақпен қабылдап дағдыланған халық. Гендік деңгейде тілдің әуезділігін, әдемілігін іздейтінісодан. Адам да, заман да өзгереді. Мен өз басым тілді пайдалануда минимализмді ұстанамын, **сөз – мен үшін мақсат емес, құрал**» – деген уәж айтады [1].

Одан бөлек, Мадина туындылары қысқалығымен ерекшеленеді. Автор шағын әңгімелеріндесан қилы өзекті проблемаларды көтереді. «Қадір түні» атты кітабына дені жарты беттен аспайтын қырыққа жуық әңгімесіенген. Әңгімелері қысқа, кейде мүлдем қып-қысқа – миниатюра, этюд, суреттемесекілді. Алайда көтерілетін мәселесінің тереңдігі мен өмірлік материалының ауқымдылығы жағынан өтесалмақты болып келеді. «Ең парасатты проза – дәл және қысқа жазылған проза» деген Пушкиннің сөзінесүйенсек, қаламгердің жеке көркемдік қолтаңбасы дараланып тұратын тұсыдаосы.

Қалай десек те, МадинаОмарованың шығармалары қазіргі қазақ прозасына тәуелсіздікпен қатар келген тың күш, жаңа бағыт болып тұр. Жазушы ойын түсіну үшін жай ғана оқып шығу жеткіліксіз, оны іштей түйсініп, сезіну қажет. Алоған шығармаларды талдау барысында мүлтіксіз көз жеткіземіз.

Жас қаламгердің бір әңгімесі «Жұмбақ» деп аталады. Оқиғаның ұзынырғасы: түнгісағат он екінің шамасында өз үйінде телевизор көріп отырған әлдебірадамғасырттан достары телефон шалып, өздерінің жол апатына ұшырағандарын айтады. Достарын құтқармақ болған кейіпкер жедел жәрдемді шақыртып, апат болған жерге өзі де таксимен жетеді. Жеткенде көргені – достары, таңертең, яғни жарты күн бұрын қайтыс болып кеткен екен. Кейіпкерге телефон шалған тірадам емес, досының аруағы екеніне көзіңіз жеткеннен кейін әңгіменің басына түсіп қайтадан оқисыз. Оқисыз да түршігесіз. Әрине, бәрі де адамның қабылдауына байланысты. Мысалы, бүгінгі оқырман немесе көрермен триллерді көргенде психологиялық депрессияға ұшырауы мүмкін, себебі қазіргі психология триллердің сананы езгігесалатынын дәлелдеп отыр.

«Қадір түні» (2012 ж.) прозалық жинағына енген МадинаОмарованың «Жол үстінде» деген шағын әңгімесіндегі адам табиғатына жат мінездер, аралдындағы бойжеткеннің күйзеліске түскен күйі оқырманды ойландырмай қоймайды. Бізге бұл әңгіменің етене жақындығы қазақы ұғымдағы елес, өлі мен тірінің арасындағы диалог, олардың бір-бірінен қаншалықты рухани алшақтағанын көрсету арқылы оқырманын біраз ойдың тереңіне сүңгітуі. Оқиға Алмабек қарттың марқұм болған баласымен ауылға жаяу келе жатқан қыздың әңгімесі арқылы дамиды:

«- Орталыққа жай барып па едіңіз?

- Мен бе?

Таңданғаны соншасуыт жүрісінен жаңылып, бетіме үңілген. Содан кейін сабасына түскендей, баяғы жылдамдығын қайта тапты. «Есі дұрыс емес пе?» деген ойдың басыма жаңа келгеніне қайран қалдым. Өзісақау, өзі жынды. Құдай, саған не жаздым.

- Келісінше, орталықтан келемін. Ауылда тығыз шалуа болып. Түкке тұлмайтын шалуа, білақ өзім келмесем бітпейтін болды.

- М-м-м, түсінікті» [1, 159б.].

Автор бұл әңгімеде қалтарыста жатқан көп сауалдарға жауап іздегендей. Бірінші жақтан сөйлеген жас қыздың сақау жігіттің алдында өзін тым жоғары қоюы адамгершілікке жата ма? Адамдар арасындағы теңсіздік, бір-бірінен үстемдігі, өмір көрмеген жас қыздың ойына әлгіндей мүсіркеушіліктің қайдан келгеніне таң қаласыз. Өзіміз байқамайтын көп қателік терімізді автор еске салғандай көрінеді. Абайдың: «Адамның тірісінде жақсысы жоқ, өлгеннен соң жаманы жоқ» идеясымен сабақтас келетіндей.

Жолда келе жатқан жас қыз сақау жігіттің өлген адам екенін білмейді.

Кейін апасы екеуінің арасындағы:

«- Жалғыз келген жоқпын. Алмабек шалдың баласы екеуіміз келдік, — деп шынымды айттым.

- Қай Алмабек?

- Иттері бар ше.

Апам ернін сылп еткізді.

- Оның баласы өліп қалмап па еді?!

- Өлмей-ақ тірі. Бірге келдік деп тұрмын зой.

Анам сандықтың үстінеотыра кетті.

– *Оның жалғыз сақау баласы авариядан кеткен... Он жыл болды, міне.*

– *Сақау дейісің?»* деген диалог-сөзден соң ғанаоқиғаның анық-қанығына көзі жетеді[1, 161б.].

«Жол үстінде» атты бұл әңгімеде кейіпкердің өкінуі, артық кеткен сөзі үшін өзін-өзі жегідей жеуі де, таусылуы да әңгіменің ішінде көрсетілмеген. Керісіншеоқырманғаой салады. Жас бойжеткеннің әңгімесыртындағы ишарасы оқырман көңіл-күйімен біте қайнасып кеткен. Шығармасын шешуін таппаған сауалдармен аяқталады.

«Ертеңіне ұлыған иттердің дауысы астында қалған ауыл Алмабек қарттың қайтыс болғанын естіді»[1, 161б.]деп бітетін әңгімеде негізгі күре тамырАлмабектің өлуіне байланысты емес тееді. Негізгіой-өзегіадамның тіршіліктегі бар бақытының қайда бара жатқанын бағамдаудаеді. Тағы да қайталаймыз. Мадинаның бұл әңгімесі кейіпкердің қалтарыстағы ойы арқылы жұмыр басты пенденің басында болатын рухани мүгедектіктің бетін ашу. Әңгіменің мына бір тұсын: *«Ең болмаса қолымды қалтасынасалсам ғой. Бірақ әйелі бар ма, жоқ па, соны біліп алса болареді. Дегенмен есінің дұрысеместігірас болса, бойдақ шығар. Күлкім келді»*[1, 161б.] дегенді көзіңізгеелестетіңіз. Қуыстанған кейіпкердің жанын жаралаған осыншамасұрқия ойлар дұрысындасаналы оқырманның өмірсауалдарымен күресуіне жол ашқандай. Мадина тылсым оқиғалар желісін алаотырып, адамдар психологиясында кездесіп жататын эгоистікті көрсетіп берген. Алмабектің баласының сақаулығы болмаса, есі дұрысемес дейтіндей ол қандай өрескел қылық жасады? Немесе жас қыздың одан артықшылығы неде? Аталған әңгімедеавтор, кейіпкер, оқырман үшеуі біртұтас шығармасыртындағы «өмір мәні» деген сұраққа бірлесіп жауап іздейді.

Бұл әңгіме турасында Таласбек Әсемқұлов *«Уақытында келіп жетпіс жыл кешіккен ажал туралы»* деп аталатын, заманында қазақ ішіне кең тараған аңыз-әфсананың оқиғасын елестететінін баяндайды [3, 153 б.].

Осы бір шағын сын мақаласында Таласбек Әсемқұлов: *«Мадина Омарованың шығармаларын қазақ әдебиетіндегі готикалық прозаның басы десем қателеспеседім»* – деп өз бағасын берді [3, 154 б.].

Жазушы Мадинаның осы әңгімелерін оқығанда Жак Казот, Шарль Нодье, Петрус Борель сияқты готикалық жанрда жазған жазушылардың шығармалары елестейтінін және бүгінде көршілесРесейде бұл жанрда Лариса Петрушевская қалам тартып жүргенін баяндайды.

«Готика», «готикалық» деген сөз ұлы Рим империясынаойсыратасоққы берген жауынгер тағы тайпа – готтардың атынан шыққан [4].

Қайта өрлеу дәуірінің алғашқы жылдарындаорта ғасыр тұсындағы өнер туындылары **соншалықты дөрекі, соншалықты ұсқынсыз** көрінді. Сондықтан да жұрт ол стильді басқыншы тағы тайпаның атымен «готика» деп атаған [4].

Соңғы жылдары қазақ прозасында кейіпкерлердің «дүниеден жерінуі», айналадан тазалықты іздеуі көбірек орын алуда. «Күзгі бір кеште», «Жол үстінде» әңгімелеріндегіАлмабектің баласы мен Жаннаесімді қыздың (өлгендер) бұ дүниедегі жекелеген адамдармен ғана кездесуі таң қалдырады. Алты жасар қыздың Асхат есімді бес жасар балаға ғашық болуы, басқа жандарды місе тұтпауы, көзгеілмеуіадамның тазалықты аңсауы, өмірден береке кетуінің бір белгісіндей. Автордың: *«Мен бір бөлмелі үйде жалғыз тұрамын. Үлкен қалада,*

миллионнан астам халық тұратын қалада жалғыз болған қандай үрейлі, адамға адам пана бола алмайтын болып тұр ғой сонда» дегенінен қоғамдағы жазылуы қиын дерттің өршіп бара жатқанын тану қиын емес. Айтпақшы, Жаннаесімді періште қыз Асхатты неге іздейді? Себебі, Асхат таза, ол пәк. Оның күйеуін өзгеден қызғанған немесе темекіні бұрқ-бұрқ будақтатқан жалғызбасты әйелде несі бар? Бірақ жалғызбасты әйеліміз Марияшқа қарағанда тәуір кейіпкер. Ол ойлана біледі. Періштенің (мүмкін өлген қыз) оған жақындағаны дасодан болса керек. *«Үлкен қаланың қай жерін мекен етудеол қазір? Әлі Асхатты жақсы көре ме? Неге келді, қайда кетті?»* деп бітетін шағын мистикалық әңгіменің айтары көп [1, 138 б.].

Мадина Омарова кейіпкерлерді қоғамның өзінен алып отыр, жасанды емес. Кейінгі толқынның әдебиетке жаңасерпін бергісі келіп, ізденістерге қадам басып жүргені адам жан дүниесіне төңкеріс керектігінен туып отыр. Қатыгездік пен мейірімділік, жақсылық пен жамандық, қатерлі нәпсі мен ынсапсыздық, көрсеқызарлық адам болмысымен қатар жаратылған ажырамас, жыры бітпесарна. Адамзат баласының көзі көріп, құлағы естімеген қайырымсыздықтың («Қатыгездік»), тасбауырлықтың («Қарға», «Ана ғұмыр»), азғындықтың («Коньяк қосылған кофе»), мейірімділіктің («Ақтабан», «Мысық») да жаңаша түрін «антипод» образдар әкеп жатыр. Қанша жерден кейіпкер болмысы, тағдыры автордың танымы, рухани қалауына бағынышты десек те, бұл кейіпкерлер қолдан жасалынған емес, қоғамда бар, болып келген және бола беретін қаһармандар. Бірақ қазақ прозасы босағасын алғаш аттап отыр.

Мадинаның қаламгерлік мақсаты – өз дәуірі, өз замандастары, олардың қилы тағдырлары мен көңіл-күйлері, қайғысы мен қуанышы т.б. туралы толғану. Адамзатқа берілген өмір мен өлім аралығындағы азапты жылдар барлық қайшылықтарымен шынайы бейнеленсеол қаламгердің өзіндік қолтаңбасын бедерлейді. Мадина да өз замандастарының жүрегін, жанын, сезім сергелдендерін, мінез қайшылықтарын, тағдыр талқысындағы психологиялық қақтығыстарын нанымды да шеберлік бейнелеуді басты мұрат тұтқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Омарова М. «Қадір түні». – Алматы: Жалын, 2012. – 320 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық.- Алматы, 2002.- 360 б.
3. Әсемқұлов Т. «Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары» // Таң-Шолпан. - 2004. - № 5. - Б. 144-155
4. Әбиханова Г. «Мистиканың үзілмей жеткен арқауы» // Түркістан. - 2016. - № 10. - Б. 14-17

ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЗАМАНЫНДАҒЫ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Сарбалина А.Б., Джамамбетова А.У.
Алматы қ., Қазақстан*

Жаһандану заманында қазақ әдебиеттану ғылымы, оның ішіндегі іргелі үш саласы әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны ерекше қарқынмен өсіп-өркендеп келеді. Осы үш саланың ішінде әдебиет теориясы мен сынына қарағанда әдебиет тарихының ілгерілеушілігі мол деп қарауға болады. Әдебиет тарихын жасау, түгендеу жаңа дәуірге лайықталып, жаңаша көзқараспен пайымдалып жасалуда. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы - әдебиет тарихының үлкен бір саласы - Абайтану. Абайтану ғылымына академик Зәки Ахметов былай деп баға береді: «Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтиды» [1.18].

Абайдың өмірі мен шығармашылық өнерін зерттеудің алғашқы өнімді кезеңі деп А.Байтұрсынов, К.Ысқақұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, І.Жансүгіров, Қ.Жұбанов, Ы.Мұстамбайұлы, Ғ.Тоғжанов секілді әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің зерттеу еңбектерін, мақалаларын атауға болады.

Абайтануды дербес ғылым саласы дәрежесіне көтерген М.Әуезов болды. Әуезов өзінің «Абай жолы» эпопеясымен ұлы ақын, ағартушының алып тұлғасын дүние жүзі оқырмандарына толық танытып, әдеби бейне қатарына жеткізсе, ғылымда да сондай күрделі еңбек етті. М.Әуезовтің Абай жөніндегі зерттеулері осы ғылымның мызғымас негізі болып табылады. М.Әуезов 1933 жылдан 1957 жылға дейін ақын шығармаларын жариялауда, олардың ғылыми басылымын жасауда орасан зор еңбек етті. Бұл басылымдар ақынның 1909 жылғы жинағы мен Мүрсейіттің бірнеше қолжазбасы негізінде жүзеге асырылды. Әсіресе, 1957 жылы «Ғылым» баспасынан жарық көрген, М.Әуезовтің басшылығымен және тікелей қатысуымен дайындалған Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының абайтану ғылымындағы елеулі табыс болғанын атап айту қажет. Алдағы уақытта осы ғылыми басылым үнемі негізге алынуға тиіс. М.Әуезов ұзақ жылдар бойы ізденіп, сан алуан деректерді зерттеп, жүйеге түсіріп, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазып шықты.

Кейінгі жылдарда абайтану ғылымы көптеген әдебиетшілер, тіл зерттеушілер, музыка мамандары және басқа ғылым салаларының өкілдерінің еңбектерімен толығына түсті. Абайтану ғылымына С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Т.Тәжібаев, Қ.Мұхамедханов, М.Сильченко, Ы.Дүйсенбаев, З.Ахметов, Б.Ерзакович, М.Мырзахметов, Ғ.Есімов, Ж.Ысмағұлов т.б. ғалымдар салмақты үлес қосты.

«Қазіргі жаңа ақпараттандыру заманында әдебиеттану және басқа қоғамдық ғылымдар идеологиялық қатаң қағидалардың тар шеңберінен шығып, кең құлаш жаюға мүмкіндік алған жағдайда абайтану ғылыми жаңа белеске көтеріліп жалғаса, толығы беруі керек. Абай шығармашылығының танымдық, көркемдік, тәрбиелік мәнін жаңа қырларынан қарап, терең ашып көрсететін еңбектер ғана абайтану ғылымын байыта түспек» [2.25].

Абайтану ғылымының тарихы бай, кемел, іргетасы мықты ғылым десе де болғандай. Осының бәрін ескере келгенде келесі бір жағдаяттарды толық аңғаруға болады. Осы ретте XIX ғасыр әдебиеті жайында оның ішінде Абай Құнанбаев шығармашылығына тереңдеп барған ғалым Қ.Мәдібай зерттеулерінен қысқаша үзінді келтіре кетсек.

«Қазақ әдебиеттану ғылымында болсын, абайтануда болсын ұзақ жылдар бойы Шығыс және қазақ әдебиеті мәселесі елеулі зерттеулерге айналмай, айнала алмай келгендігі белгілі. Оның түрлі себептері болды.

Абайдың ақындық әлеміне Шығыстың әдеби мектебі тигізген әсер, ықпал жөнінде зерттеулер болды. Оларда белгілі бір дәрежеде көптеген өзекті мәселелер қамтылып, қарастырылады. Күні бүгінге шейін Абайдың өлең өрнегіне, тіл кестесіне, дүние танымына Шығыс әдебиеті қаншалықты әсер етті деген мәселе бір шама қарастырылды» [3.193].

Абайтанушы ғалым М.Мырзахметов өзінің «М.Әуезов және абайтану проблемалары» (1982) монографиясындағы «Абай» мұрасының Шығысқа қатысы М.Әуезов зерттеуінде» деген тарауда былай дейді: «М.Әуезовтің Абай мұрасының Шығысқа қатысы жайлы зерттеулері, ондағы ғылыми ойының қорлану, жетілу, жаңа сапа тауып түрбірлі пікірлерге бет алу жолына ой жіберсек, әр кезеңде әр түрлі таным тұрғысынан айтылған ой толғаныстарын да көреміз».

Осы пікірді тек М.Әуезовке қатысты емес, жалпы абайтанудағы Абайдың Шығысының зерттелу тарихына да қатысты қолдануға болар еді.

Абайдың Шығысы туралы ой өрісінің тұтас шолып қарағанда, әр кезеңде, уақыт озған сайын бұл мәселенің түрлі ауқымда ашылып, қозғалып отырғанын көреміз. Назар аударарлық бір мәселе: не дегенде де қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында Абай және Шығыс әдебиеті жайлы мол, тың таныммен құнарлана түскен зерттеулердің қарасы басым.

Соған қарамастан, Абайдың Шығысы тереңнен қопарып зерттеуге әлі де зәру. Абай поэзиясындағы шығыстық үлгілерді тұтастай, өзіндік айырым-белгілерімен, атап айтқанда Абайға араб поэзиясының әсері, парсы поэзиясы және Абай өлеңі, ортағасырлық, түрік әдебиетінің, жазба тілдің Абай шығармашылығындағы көріністері, ақпарттындыру уақытына сай тілдің, шағатай тілінің Абай шығармашылығындағы көріністері, мәселелерінәлі де арнайы жаңа зерттеулермен толықтыру қажет. Абайдың дін тануы, дүниетанымы мәселесі, нақтылы исламиятқа қатысы, соның ішінде сопылық поэзия мен оның Абай поэзиясына қатысы жайлы нақтылы зерттеулер қажет. Абайдың ақындық айналасы, Абай ақындығының бастау бұлақтары мәселесінде сөзсіз елеулі орны бар Шығыс әдебиетінің Абай поэзиясымен сабақтастық желілерін арнайы зерттеу – абайтану арналарын ғылыми негіздеуді орнықтыруда елеулі мәселе.

Жалпы алғанда қазақ әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлғалар, кеменгерлер хақында жазу, зерттеулер жазу үрдісі де кеңінен қалыптасып қалды,

соның нәтижесінде бір ғана абайтану емес, сұлтанмахмұттану, шәкәрімтану, мағжантану, мұхтартану т.б. ғылымдардың өркендеп келе жатқаны қуантады. Әрине кемеңгерлігі, ойшылдығы, даналығы, ең бастысы ақындығы жөнінен тым биікте тұрған Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеу, тану, насихаттау, тағылым алу кезек күттірмейтін келелі мәселелердің бірі деуге болады. Осы жағдайлардың бәрін ескере келгенде абайтану ғылымының күрделі, қызықты болуы заңды құбылыс. Сонымен қазақ әдебиеттану ғылымындағы абайтану мәселелерінің тарихы және әдеби негіздерін, оның өзіндік ерекшелігін, дәстүр мен жаңашылдығын, тарихилығын және даралық стилін зерттей келгенде келесі бір қорытындылар жасауға болады.

Абайтану - әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихының үлкен бір саласы болып әбден қалыптасты. Абайтану дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуына XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген ұлы тұлғалар А.Байтұрсынов, Қ.Ысқақұлы, М.Дулатов, І.Жансүгіров, Қ.Жұбанов, Ғ.Тоғжанов т.б. хал-қадірінше үлес қосты, алайда XX ғасырдың ұлы жазушысы, кемеңгер Әуезовтің бұл саладағы еңбегі ұшан-теңіз. Біз өз зерттеуімізде осы мәселелерге ерекше назар аудардық. М.Әуезовтің 1930 жылдардан бастап өмірінің соңына дейін ұлы Абай шығармашылығымен жан-жақты айналысқанын, Абайдың ғылыми өмірбаянынан бастап шығармашылық мұраларының текстологиясына дейінгі аралықтағы зерттеулеріне көңіл қойып, өз кезегінде қажетті деген материалдарды тиісті жерінде пайдаланып отырдық. Әрине ұзақ жылғы зерттеулер нәтижесінде тек қана өмірбаян ғана емес басқа да көптеген жайттар мәлім болды, жүйеге түсті, Абайдың ақын шәкірттеріне дейінгі мәселелер де қамтылды. Сол себепті М.Әуезовтің абайтану ғылымындағы өшпес ізі, мызғымас беріктігі жайында өз зерттеуімізде дәлелдеуге күш жұмсадық. Ұлы Әуезовтен кейінгі кезеңде де бұл саламен шындап, ғылыми тұрғыдан араласқан ғалымдар аз емес. Солардың қатарында С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Қ.Мұхамедханов, З.Ахметов, М.Мырзахметов, Ғ.Есімов, Ж.Ысмағұлов т.б. көптеген ғалымдарды санағанда айтуға болады. Біз өз зерттеуімізде осы және басқа ғалымдардың Абай мұраларын танымдық, көркемдік, тәрбиелік қырларынан қараған еңбектеріне көбірек көңіл бөлдік. Сонымен қатар біз өзіміздің көптеген зерттеулерімізді Абай шығармашылығына деген жаңа көзқарас тұрғысынан қарастырдық. Кеңес дәуірі кезеңіндегі социалистік реализм тұрғысынан ғана тар шеңберге салып қарастырған мұраларды бүгінгі күнгі азат, тәуелсіз қазақ елінің өзіндік көзқарасымен бағалауға ұмтылдык. Абай мұраларының өміршеңдігіне, мәңгілігіне көзіміз жетті. Абайтану ғылымының тамыры тереңде, концепциясы күшті екеніне тәнті болдық, себебі ұлы ақын шығармашылығының рухани күш-қуаты мол, қайнар көзі мөлдір болуына байланысты бұл ғылымның да сондай болуы заңды.

Қорыта келгенде абайтану ғылымының мәні мен маңызы, қазақ әдебиеттану ғылымынан алар орны ерекше екеніне көзіміз жетті. Бұл ғылымның ұлы Абай мұрасын жан-жақты танытуға, әсіресе ғылыми сипатта дамытуға ерекше септігін тигізетіндігіне де баса назар аударып отырдық. Ұлы Әуезов негізін қалаған, бұл күндері З.Ахметов, Р.Бердібай, М.Мырзахметұлы, Ж.Ысмағұлов сынды көрнекті ғалымдардың әрқайсы-ақ өздерінің көптеген зерттеулері, монографиялары арқылы үлес қосып жүрген бұл ғылымның берер тағылымы, тәрбиелік мәні зор екені ешқандай талас тудырмайды. Ұлы Абайды тануға абайтану ғылымы үлес қоса берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. А., Білік, 1999, - 750.
2. Мәдібай Қ. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. А., Қазақ университеті, 2004, - 270.
3. Омаров Д. Абайтану. А., Мектед, 2002, -216.

ӘОЖ: 82-1(574)

ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖЫРЛАНУЫ: ДАЛА ТЫНЫСЫ, ТУҒАН ЖЕРГЕ МАХАББАТ

*Мүтиев З.Ж., Айтжанова Г.Т.
Орал қаласы*

Қазақтың ұлттық әдебиетінің тарихын әдеби өлке өкілдері құрайтыны анық. Сондай тұлғаның бірі және бірегейі, қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, ақын Жұбан Молдағалиев. Жұбан ақын шығармаларының негізгі өзегі – қазақтың ұлттық құндылықтарын жырлауымен тығыз байланысты. Қазақтың кең байтақ даласы мен оның жаратылыс-тынысын ақын әрдайым назарға алып, шабыттана жырға қосады. Ақынның туған жерге деген махаббаты қазақтың кең-байтақ даласын мекендеген қазақ деген ұлттың мәртебесін көтеруімен ерекшеленеді. Мысалы, ақынның «Туған жерде тағы да» өлеңінің кіндік қаны тамған өңірге арналғанмен, туындыда қазақы ұғымға негізделген идеялық тұтастық жатыр. Туған еліне кішірейіп, бала боп барған кейіпкердің перзенттік парызын өтемекке ұмтылысы, үлкен Отанның кішкене бөлшегі саналатын өскен өлкесіне құрметі аңғарылады.

Балдырғанын аға боп құшамын,
Шалдың бәрін бала боп құшамын.

Құрбыларға жүрегімді жаямын,
Қарлығаш боп аспанында ұшамын.

Жайығыңда жапырақ боп жүземін,
Жайлауыңда алысамын күземін [1, 37 б.].
(«Туған жерде тағы да»)

- деп толғанған ақынның ғана айтары емес, күллі жанның, туған жердің қадірін түсінетін әрбір адамның жүрегінен шығатын, ақтарыла төгілетін жыр алғысы екені кәміл анық. Туған жердің қадір-қасиетін терең ұғатын әр жанның аузынан шығар тілек бұл.

Ақынның туған жер тақырыбындағы туындыларын сөз еткенде оның өскен өңір жағырапиясын танытар үш өлеңі бар. Олар: «Жағанда тұрмын, Жайығым», «Тайпақ деген жер бар» және «Жымпитының жігіттері-ай» аталатын туындылары. Бұларды «заказной» өлеңдерге жатқыза алмайсыз, өйткені аталған туындылар ақынның өскен өңірінің тарихын, өсіп-өркендеу жолын бейнелейтін,

ондағы қарапайым қоғам мүшелерінің тіршілік-тынысын хабардар ететін шығармалардың қатарына еніп, оқырман жүрегінен орын тауып, орнығып алғаны да анық.

«Жағаңда тұрмын, Жайығым» - лирикалық сезімге бөккен туынды. Автордың туған жеріне деген адал ниеті, жүрек түкпіріне жиналып қалған сағынышы өлең өріміне тарап кеткен. Туған жердің қадір-қасиетін уақыт өткен сайын, есейіп, одан алыстаған сайын бұрынғыдан да терең сезіне түсетінін ақын жасырмай мұңлы қалыпта жырлады.

Жағаңда өстім, Жайығым,
Анау бір қайың жас талша,
Кешерсің көздің айыбын,
Еріксіз бірер жас тамса.

Мөлдіреп түскен сол шықта
Қаншама нала, сағыныш!
Мөлт еткен осы моншақта
Қанша жол, қанша сабылыс! [1, 37 б.].

(«Жағаңда тұрмын, Жайығым»)

- деп сезім толқынысына берілген ақын Жайыққа бас тіреу арқылы бүкіл өмірінің елеулі, атаулы шақтарын еске ала тебіренеді. Өзі көз көрген аймақтың уақыт еншісінің құрсағында қалып, бұл күнде өзгергеніне қуанып, таңданумен бірге қайта келмес өткен шақтың әдемі елестерін көз алдынан біртіндеп өткізе бастайды.

Анау ғой, сірә, Хан тоғай,
Жаңа атын, кешір, білмеймін
Өтті ғой менсіз таң талай,
Жас талға жатпен бірдеймін.

Ол түгіл жастық досы да,
Танымай өтті, бір қарап.
Тұратын күтіп осында
Шарқатын оттай бұлғалап.

Өткен уақыттың еншісінде кеткен, сырғып өткен күндердің көшімен жоғалған жастық шақтың қимас суреттерін еске ала отырып, қай кезде де ұдайы келіп бас тірейтін, мұң шағып сырласатын биік мінбер, ол - туған жер екенін туынды авторы естен шығармақ емес. Жайығына ынтыға сыр ақтарады. Үлкейген сайын сағынышты сәттердің арта түсетінін, өңі түгіл түсінде де туған жердің сағым құс боп самғайтынын, толқын боп шайқайтынын жырға қосқан ақын Жайығы алдында бас иіп тағзым етеді.

Жұбаным, деші, Жайығым,
Жасықсың деме, жас тамса
Туған жер қайдан жай ұғым,
Отан да содан басталса?!

-деп ой түйеді.

Жұбанның «Тайпақ деген жер бар» өлеңі де жоғарыда талданған өлеңмен өзектес, бауырлас туынды. Облыс орталығы Оралдан түстік жерде қоныс тепкен мекеннің ақынға тым ыстық, тым жақын екендігін аңғарамыз, оның тіпті өзен-көлі өз алдына гүлі мен шөбін де (атауларын) жақсы білетіндігі аңғарылады. Тайпақты жырлауға келгенде ақын еркін көсіледі, сол елдің тумасы, қожасындай

батыл-батыл сөйлеп, шабыттана, марқая, жосыла жөнеледі. Туынды мазмұнында аталған мекеннің барлық қыр-сырын білетін адамдай ашықтық мінезі көрінеді.

Түстік жол ғана Оралдан
Тайпақкөл деген жер де бар
Бел беу боп Жайық оралған
Ол жерде сел де, жел де бар
Еркек шөп, еркек гүл де бар,
Атайды солай, қызық-ай!
Ер болсаң, озып жүлде ал,
Қылыққа, назға қызы бай [1, 37 б.].
(«Тайпақ деген жер бар»)

Тайпақты жаппай қоныстанған ел адамдарының мінез-құлық, болмыс-бітімін ақын әдеби портретке айналдырып, жанама сипаттама беріп, таныстырып отырады.

Қазаққа біткен мінездің ішкі тініне бойлаған ақынның ел адамдарының дархан даладай қалыптасқан табиғи жаратылыс қалпын дәл һәм дөп басқаны көңілге қуаныш ұялатады. Ұлтқа тән, ұлт болымысына, оның менталитетіне тән бояуды автор оңды ұғынған. Сол себепті де оның туындыларында аталған құбылыс әр уақытта да өң алып, серпін алып оқырманын алға сүйреп, жетелеп отырады. Сонымен бірге өлең өзегіндегі жылы юмор да оқушысын бірде жымита, кейде күлдіре шуақты күйге бөлейді, жанды жадырата, нұрлы ойдың сәулесіне бөлейді, қуанышқа орайды. Ұлт жанына жақын, ұғымына лайық тіркестердің астарында қазақы пошымға сиятын пәлсапалық, халықтық педагогиканың тәлімі қылаң беріп, күлімсірей сығалайды.

Тайпағым, туған Тайпағым!
Жерлестер қандай дер еді
Дырдуға бар ау сайтаның,
Алқабың нендей жыр еді!

Тайпағым, менің Тайпағым!
Көліңнің кештім жайпағын,
Жеріңнің кездім байтағын,
Еліңнің көрдім май тағын.

Ж. Молдағалиевтің өскен өлке, туған жер тарихынан, оны қоныс еткен қоғам өкілдерінің өмір тіршілігінен сыр сабақтаған туындылары аз емес. Сол тақырыпты желкен етіп бірталай туындыларды жарыққа әкелді де. Ел өмірін, ауыл аймақ ахуалын сөз еткен өлеңдерінде сол нысанға алған мекеннің жағырапиялық картасына үніліп, жергілікті ерекшеліктерін атап өтіп, оны кең байтақ Отанымыздың өзге де өңірлерімен салыстырып, сабақтастырып жырға қосуда Жұбан ақын әрдайым шеберлік танытып отырады.

Ақынның «Жымпитының жігіттері-ай» өлеңі атауынан аңғарылғандай тек қана ер-азаматтарға арналған жыр екен десеніз, қате түсінесіз. Мұнда жігіттің туып-өскен мекені Тамдыға майданнан қайтқан сүйгеніне ере келген арудың аңғалдығы жырланады. Қарапайым ғана, алып бара жатқан әсемдігі жоқ, жазық далада пайда болған Жымпитыны өлең авторы жігіттерінің еңбектегі ерен қимылдарына қарап бағалайды. Дала төсінде, еңбек майданында пішен шауып, іскірт үйіп, қыстың қамын жазда ойлап жатқан еңбеккерлердің шалт қимыл, ерек істері ақын назарынан тыс қалмаған. Әу баста Жымпитыға сипаттама бере

жырлаған ақын аталған өлкенің жұпыны табиғатын көңілсіз жырлағандай көрінгенімен кейіннен оның тұрақты, тұрғылықты жер иелеріне келгенде шабытына мініп, мадақ жырдың жалауын желбіретеді.

Жымпиты - жалпақ жазық аудан ғана,
Бір шалғын, бірде сұрғылт қаудан дала
Сыңсыған, сыңғырлаған орманы жоқ,
Қыземшек, айыр өркеш таудан да ада

Жоқ және Ақ Жайығы, Сыр, Ертісі,
Жаңбырсыз жазда жердің жүдер түсі
Қураған суыртпақтай үзіледі
Өлеңті, Қалдығайты, Шідертісі [2, 121 б.]
(«Жымпитының жігіттері-ай»)

Аталған мекеннің табиғатының жаратылыс - игерілісінің пошымнан сыр суыртпақтап және оны әсем біткен өзге жер жұмақтарымен теңестіре алмай қиналған ақын Тамды атты жер атауына келгенде ел арасында тарап, халық аузында шырқалып, жиын-тойдың хитіне айналған (әрине сол дәуір үшін) әннің бір шумағын еске салады:

«Апайтөс айдын да бар Тамды деген,
Толқынында атқызады таңды кедем.
Сен аққу, мен қаршыға боп жүземіз,
Қолымды қайық қылсам, талды демен»

Қазақта есімдес, ныспылас елді мекен, ауыл-қыстақ, өзен-көлшік көп боп келеді. Жоғарыдағы кеме жүзетіндей, қайықта отырып ескек есіп, қол талатындай айдын көл бұл Жымпитыда жоқ, әрине. Ақынның айтпағы:

Солай деп бір жігіті ұзақ жерден,
Майданнан оралғанда қыз ап келген.
Келе сап «Тамды қайда?» демей ме ару
Жарына Тамды атымен тұзақ керген.

Осылайша қазақы әзілдің тууына себепші болған Тамдыны жырға қосқан ақын оқырманын одан әрі күлкіге кенелтіп, жылы юмор сыйлайды. Ұлттық ұғымға ғана сиятын әзіл тіркестер әлсіз шумақтарға күш беріп, туындының көркемдік әрін байыта түседі.

Жыра екен жатқан Тамды далада аулақ,
Өтетін тауық аттап, бала бойлап.
Өркімнің өз астауы - өзіне өзен,
«Тамдым!» деп талған жүрек салады ойнақ.

Әйтсе де өзен-көлдің әңгімесінде «Кермектеу, әттең, суы жер теріндей, / Немесе жер суарған ер теріндей» болғанымен Жымпитының жігіттері туралы толғанғанда ақын ризашылық сезімін танытады: «Бәрін айт, бірін айт та, жігіттерді айт, / Ерлік те, елдігі де ертегідей» дейді теңеулі сөздің сүйменін сыналап қағып. Жымпитының жігіттерінің мәртебесін көтере «Болса да қалшылдаған қысы қандай, / Отынан жүректердің ысығандай. / Болса да жалындаған жазы қандай, / Халықтың басады екен мысы қардай» деп жырлай келе, олардың еңбек етудегі, ел қазынасын игерудегі, ел байлығын арттырудағы қарбалас қимылдарын атап өтеді.

Жұбанның «Жайық сапары» топтамасына енген өлең-жырлары хақында Қазақстанның Халық жазушысы, ақын Ғ. Қайырбеков «Мұның бір өзгешелігі

нақ туған жер туралы жазылуында, солай боған соң да ыстық та шынайы жазылмақ керек. Өйткені жалпы туған жер емес, мұнда ақын білетін ескі, жаңа ауыл, ойдағы адамдар тағдыры бар» [3, 290 б.] деген екен.

Бұдан шығар түйін туған жер мен оның табиғатын қатар алып жырлау – Жұбан поэзиясының, ақындығының бір белесі. Алып Отанының қай бөлшегін алып жырласа да ақын табиғаттың жергілікті ерекшеліктерін көз қырынан таса қалдырмай, оны көзге түскен қалпында бейнелеп көрсетеді. Мәселен, «Торғай таңы» өлеңінде Сарыарқаның төсінде көсіле, жайыла орналасқан Торғай өлкесінің таңғы ғажайыптарын ешбір боямасыз, табиғатының жаратылыс құбылысына сызат түсірмей көз көрген кейпінде өлеңге айналдырған. Туындыға әр беріп тұрған әдеби құрал - кейіптеу. Әр шумағы кейіптеумен көмкерілген өлең көз алдымызға Торғай таңының керемет полотносын жайып салады.

Таң десе, таң қандай!

Есіңнен танғандай.

Күн жарып қауызын

Нұр болып тамғандай!

Кең дала тұрағы,

Көгінде қыраны.

Таң Торғай айнасын

Күнге ұстап тұрады.[2, 126 б.].

(«Торғай таңы»)

Тамырын тереңге жайған Торғайдың дүбірлі тарихқа толы даласының әсем табиғатын жырға қосқан ақынның сұлулық символы атанған сұлу Көкшетауға да мойын бұрмауы мүмкін еместей. «Көкшетау» атанған өлеңнің алғашқы шумағын ақын бірден ол жердің иесін анықтаудан бастайды. «Әкемнің көкшесі, / Бабамның Көкшесі, / Сәкеннің Көкшесі, / Баламның Көкшесі» деп қаратпа сөзді: «Пай, пай, пай, Көкшетау!» қолданады да:

Дүниенің жұмағы!

Бейне кіл көк Отау,

Тымақтай Оқжетпес,

Ұйқылы батыры.

Көлінде - қол жетпес

Көк аспан шатыры

- деп сұлу да нулы жердің әдемі табиғатын атап-атап, не бір көркемдеуіш құралдарды қолданып, туындыға жан бітіріп, көркем суретті галереяға айналдырып жібереді. Осы жерде ақынның қазақ лексиконында бар әдемі тіркестер мен жекелеген сөздердің мол қорына кезіземіз. Келісті кейіптеулермен қатар төрт аяғын тең басқан теңеулер шоғыры, мәтінге мән үстеген, бояуы қанық метафоралар, осылармен иықтасып, қатар қонған, күй таңдамас эпитеттер туындының мазмұнын байытып, қол ұстаса сап түзеген.

Олар – теңеулер: Тымақтай Оқжетпес, сұлудың көзіндей, кірпіктің өзіндей, су ішкен Бурадай; «Бурабай жәннәттай, / Кеңейген тыныстай, / Жазылған қанаттай, / Арылмас ырыстай», Жыландай бұрымдар;

Олар - метафоралар: Көкшетау - дүниенің жұмағы, бейне кіл көк отау, бейне жыр тымағы, секілді су қызы, «Адамның Көкшесі, / Алыптар Көкшесі; / Заманның Көкшесі, / Халықтар Көкшесі! Қарагер Жұмбақтас;

Олар - эпитеттер: Күміс көл Бурабай, шипалы ну, құзы, мас қылар шырын бал, саф ауа шарабы;

Олар жансызға жан бітірген келісті кейіптеулер: «Сұлудың көзіндей / Кірпіктің өзіндей / Мөлдірер көк аспан, / Кірпіктің өзіндей / Қара орман қоршаған», «Айнаны қайтесің / Айнакөл барында! / Жуады ай төсін / Қонақтап жарында», «Секілді су қызы / Жүзеді арулар / Жыландай бұрымдар / Иреңдеп барады / Мас қылар шырын бал / Саф ауа шарабы / Сіміріп жүр содан / Жасы бар, кәрі бар». Мұндай көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдар Жұбанның қай туындысында да молынан ұшырасады.

Жұбан поэзиясына назар аударушы ғалым М. Базарбаев «Жұбан шығармашылығынан Қазақтың нағыз ұлттық поэзиясын көреміз. Қазақ жері мен суынан, желі мен көгінен нәр алған, даладай тынысты, пәрменді поэзияны танимыз. Мұндай бояу, өрнегі болмайынша ұлттық поэзия өзіндік сипатынан айрылар еді» [4,126 б.]. -деген пікіріне сай ақын туындыларының идеялық мұратының беріктігін аңғарамыз.

Жинақтай айтқанда Жұбан ақынның өлең-жырларында ұлттық құндылықтар тақырыбы оның поэзиясының алтын арқауы боп желі тартқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Молдағалиев Ж. Мен қазақпын. - Алматы: Раритет, 2007. - 240 б.
2. Молдағалиев Ж. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – 320 б.
3. Қайырбеков Ғ. Ақынның ашық сөзі. Кітапта:Молдағалиев Ж. Шығармалар жинағы. - Алматы: Өлке, 2015. - 320 б.
- 4.Базарбаев М. Даладай тынысты поэзия. Кітапта: Молдағалиев Ж. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – 320 б.

ӘОЖ: 82.0(574)

БОТАГӨЗ БАЙМҰҚАНҚЫЗЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҒҰМЫРНАМАСЫ

*Мусина Ж.Ғ.,
Орал қаласы*

Ботагөз Баймұқанқызы поэзиясы туралы айту үшін, ең алдымен, өлке әдебиетін танудың маңыздылығын айтып өткеніміз абзал. Себебі, ақын поэзиясы - қазақ әдебиетінің аймақтық шеңберінде ғана танылып, көзі тірісінде кеңінен насихаттала қоймаған шығармашылық иесі. Осы тұрғыда, өңірлік әдебиет өкілдері, олардың шығармашылығының әдеби айналымға енуі, сарапталуы туралы ғалым Зинов-Ғабден Бисенғали: «Бүгінгі таңда кітап шығару біраз оңтайлады. Ақшаң болса, шамаға келетін жазбалардың бәрін шығаруға болады. Енді осыларды әдеби айналымға қосуға, былайша айтқанда зерттеуге, оқу процесінде қолдануға болар ма еді? Ғылыми жаңалықтарын өндіріске енгізу дегенде алдымен осы мәселелерге жолығамыз. Бүгінде қалтасында Қазақстан

жазушылар одағының мүшесі деген билеті бар қаламгерлер саны жеті жүзден астам болса керек. Олардың шығармаларын оқу процесіне енгізе алмайтынымыз осы сандардан-ақ түсінікті. Типтік оқу бағдарламаларына әдеби процеске белгілі дәрежеде ықпал еткен, артында дәстүрі бар мектеп қалыптастырған, тарихымызда орны барлары ғана енгізіледі. Алайда, тіпті олардың өзін де толық оқыта алмай, көбін шолуларға, тәжірибе сағаттарына, өзіндік жұмыстарға айналдыруға тура келіп отыр.

Дегенмен белгілі бір өңір, аймаққа байланысты мәні бар көркемдігі ойдағыдай шығармашылық ізденістері мол авторлардың шығармаларын жергілікті жерлерде оқытуға болады. Тек мына жайларды ескеру керек. Олардың шығармалары мен шығармашылығы әдеби процесс аясында қарастырылып, соған қосар үлесі мен саналы ізденістері анықталуы қажет. Әйтеуір осы өлкенің перзенті ғой деген тәрізді жасанды ұстанымнан аулақ болған жөн. Олай болған жағдайда әдебиет тарихын оқыту да әдеби процес заңдылығын ұғу да қиындайды»[23], - дейді.

Ғалымның пікіріне сүйенсек, шетімен шегі жоқ, үздіксіз қозғалыс үстіндегі әдеби процеске үнемі ескерусіз қалатын жергілікті өңірлік әдебиет өкілдерінің көрнектілерін, олардың көркемдік-идеялық, түрлік-стильдік жаңалықтарын, белгісіздеу қаламгерлердің де шығармашылығынан жарқ еткен тұстарын болатындығын, олардың насихаттауды жергілікті әдебиетші-ғалымдардың еншісінде екенін ескертеді. Бірақ сол өңірдің перзенті болғандықтан емес, шынайы көркемдік құндылығы маңызды екенін ескертеді. Осы тұрғыдан келсек, Ботагөз Баймұқанқызы республика көлеміне кеңінен таныс болмаса да, Ақжайық атырабына белгілі, бірнеше жыр-жинақтары шыққан жазба әрі айтыскер ақын. Оның мезгілсіз дүниеден озуы шығармашылық тұлғаның да елеусіз қалуына де бірден-бір себеп. Сыншы, зерттеушілер тарапынан толыққанды бағаланбауы, әсіресе, аймақтық әдебиет өкілдерінің әдеби процеске қалыс қалуы басты себеп болып отыр.

Ақынның ғұмырнамасына тоқталып өтсек, Ботагөз Баймұқанқызы 1956 жылы 2 қазанда Ақтөбе облысының Байғанин ауданында дүниеге келген. 1974-1978 жж. Оралдың А.С. Пушкин атындағы педагогика институтын тамамдаған. Облыстық телерадио компаниясы Қазақ редакциясында әдеби-көркем хабарлар бөлімінде қызмет атқарған, кейін бөлім меңгеруші болған.

Облыстық, республикалық басылымдарда өлеңдері жарияланып тұрды. «Бес қоңырау», «Мәңгілік көктем», «Наздәурен», «Ғұмыр Дария» атты жыр жинақтары жарық көрген[2,69].

Ботагөз Баймұқанқызының «Ғұмыр - дария» кітабына жазған алғы сөзінде филология ғылымдарының кандидаты, профессор Серікқали Ғабдешұлы Шарабасов: «Ботагөзді әу деп жазба өлеңінен білемін, мінезі тіке, өр, кейде әдіс-амалды білмейтін қалқам өз інісімен айтысып, жеңіліс айыбын тарта жаздады.

Ботагөзіміз осы кітаптың бірінші бетіндегі өлеңді «Өрлік» деп атайды. Сосын, жырналасын төгеді:

Найзағай басқан наласын ұқтым жауынның
Ызғарын жұтып, ашуын бастым жауынның
Қарбалас заман, қапыда қалар ма екенсің
Сапасын зерттеп түгескен күні қанымның
1999 ж. Орал

О, кітап, кітап! Бұл ғасырлар арманы. Ұлы Абай: «Өлді деуге бола ма, айтындаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған!?» - демеді ме... Расында, жазылған кітап – өмір-дария кемесі. Ешкім білмесе де ақын қыз «Жұмбақ кітап» жазған. Олар: «Парыз» - 1 бөлім, «Бар екен бөлек сыбағам» - 2 бөлім, «Дәуренім – бөлек тұғырым» - 3 бөлім, «Көктем көңіл» - 4 бөлім, «Әндер мен толғаулар» - 5 бөлім, тұнған натурализм – лирика жасапты. [3,2].

Ол ақындықтың бағасын да жақсы білді, өз орынын да түсінді. Сондықтан сөз өнерінің киесін ұғына білді. Сөз өнерінің қасиетін топырағынан, тегінен іздеді. Өз жырларындағы ақпа төкпе күй сарынын, өлең сазын Абыл, Нұрым, Ақтан сөздерінен ала отырып, ақындық құдіретті өзінше сезінді.

Жайықта менің тамырым,
Тереңнен тартар тағылым
Жайраңдап жүрген ортама
Жап-жаспын, әрі кәрімін.
Жоңышқа шеге жоқтайды,
Қайыңнан иген қалыбым!

Жел сөздің ілмен желегін
Көп сөздің үрлеп көбігін
Кептіріп желге көз жасын
Өксиді жетіп көңілім
Жалынан күзеп бал ішкен
Шыдамы шектеп талыспен
Бекеттің берік тегімін!
Абыл мен Нұрым, Ақтанның
Сүйсінткен елін лебімін![3,55]

деген жолдар Ботагөз ақынның жыр бастауын алған талантының куәсі тәрізді. Киелі мекенде туып ата-бабалардан дарыған талантты дамытқан Ботагөзде құр алақаны емес екенін әйгілейді.

Жалпы Жайық өңіріндегі қалам ұстаған ақындардың қай-қайсысы болмасын өзінің жыр бастауын Жайықпен байланыстырып, Жайықтан қуат алады. Жайықты бірі абызға, бірі сырласына, бірі ата-бабалар аманатын арқалаған кәрі, көнекөз қарияға теңесе, енді бірі ақындық шабытына шабыт қосатын асау толқындарын тілге тиек етеді. Ботагөзде өзге ақындар тәрізді жыр бұлағын Ақ жайықтан алған жыр батасымен байланыстырады.

Ұйқыда Ару атандың
Деп жүрдім онда өгейсің
Өзімнен бүгін бата алдың
Өлеңін енді көбейсін.

Деді деп айтқан ғайып-таң
Толқындар кезек сөйлейді.
Аманат алып, Жайықтан
Кеудемді шаттық биелейді[26,51].

Бұл өлең жолдар – Ботагөз ақынның жан сыры. Жайығынан батасын алып, қолына қалам ұстаған ақынның сезімтал жүрегінің сыры, қоңыр тіріліктегі өз бағасын біледі.

Ботагөз ақын пэзиясын саралай отырып, оның арнау өлеңдерге ден қойғанын аңғардық. Солардың үздіктерінің қатарында ақынның «Аманкелдіге арнау» өлеңі. Фольклорлық дәстүрге жоқтау дәстүрімен жазылған этно-фольклорлық негізде жазады. Мысалы:

Киелі өнер қонатын кемде-кемге
Сендік дауыс, әттең-ай, ұшты желге.
Орны толмас өкініш-тірілерде.
Сендік көмей бітеді енді кімге?!

Тірлігінде амалдап ептемедің,
Пайданды айтса және бар жек көрерің
Құдірет боп туылып қайталанбас
Қайран әнші білді ме текке өлерін!?[25,110-111]

Мұндай өлеңді жаны шырқыраған, өнерді де өнерпазды да сыйлай алған, жүрегі түршіккен, таланттың мұңын түсінген жан ғана жаза алады! Бұл жазықтағы биік – Ботагөздің журналистік қыры.

Ботагөз ақын лирикасының тақырыптық ерекшелігі туралы айтсақ, оның лирикасы ең алдымен жеке бастың дара мұңы мен өз заманының әлеуметтік тыныс-тіршілігі қатар өрілген синтиминталимз, интимдік өлеңдері басым. Бұған ақынның «Наздәурен» алғашқы өлеңдер жинағын қарай отырып, көз жеткіземіз. Одан кейінгі шыққан жинағы «Ғұмыр-дария» өлеңдер топтамасында саяси-әлеуметтік, махаббат лирикасы теңдей қоса жырланады.

Көркем әдебиеттің сыр-сипаты өзгеше жанрының бірі – лирика. Өйткені, кейіпкердің көңіл күйі, жан дүниесі көркем туынды да осы жанр арқылы ашылады. Адамның, кейіпкердің сезім серпілісі, мұң-намысы, қуаныш-қайғысы да осы жанр, лирика арқылы әр қырынан ашылады [4,241].

Лирикалық туындының бас кейіпкері – ақының өзі. Мұны әдетте лирикалық кейіпкер деп атайды. Өлеңінің әсерлілігі мен оқырманның сезім түйсігіне жасайтын ықпалы осы лирикалық кейіпкердің таным-сеніміне, көңіл ауанына байланысты [4,241].

Ботагөз Баймқанқызының «Наздәурен» кітабына еңген өлеңдерінің басым көпшілігі ақынның ішкі жан тазалығы мен лирикалық кейіпкерінің кіршіксіз сезімге құрылған өлеңдерінен ширығып шыққан өтімді тіл, әсерлі күйі сезіледі. «Сағыныш саздары», «Қобыз көңіл» циклдарға бөлінген шағын жинағында негізінен махаббат лирикасы, көңіл-күй лирикасы, сондай-ақ жеке бастың дара мұңын қоғамдық-әлеуметтік жағдайлармен тоқайластырған әлеуметтік нәзік лирикаға толы өлеңдері құрайды.

Тәуелсіздік кезеңдегі Ботагөздің азаматтық асқақ жырларында қозғалған мәселелердің, тақырыптардың сан алуандығын көреміз. Азаматтық ақынның сол тақырыптар ішіндегі тебірене жырлаған, ашына айтып, көтеріп жүрген тақырыптарының бір парасы – қоғамдағы қиыншылық, тоқырау жылдарының келбеті, адамдық, адалдық, өмір сүру қағидаттарының өзгерісі, жалпы айтқанда қазақ қоғамындағы орын алған жағдаяттардың адамдар санасына әсерін жырлау, соған азаматтық тұрғыдан көзқарасын білдіріп, нәзік лирикамен қоса өрген жырлары деуге болады. Оны ақынның «Шындығың не?» өлеңінен көреміз.

Шындығың не?
Жалғанның наласы ма?
Күншығыс пен Батыстың арасы ма?

Екеуі де бір жақта десе қазір
Таң қалмаймын адамның баласына!
Шындығым-ау
Шырайлым
Өкпелеме
Жерде десе жұлдызың
Көкте деме!
Қостай қоймас мені де
Шын айтты деп
Бірақ сені халім жоқ

Жек көрерге! [3,79-81] – деп жырлаған ақын қоғам келбетін, сыншыл көзқарасын қарпайым қоғам мүшесі әрі соны көрікті оймен жеткізген ақын ретінде көрінеді. Әсіресе, қоғам өзгерген алмағайып кезеңде, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тұралап жатқан елге алаяқ, обырлардың қарапайым халықтың үстінен күн көруі ашық айтылады. Қазіргі қоғамдағы тіл, адамдар психологиясындағы өзгерістер, қаталдық, экологиялық ахуал, әлемдік тыныштық, тепе-теңдік пен тұрақтылық сақталуын бейбіт өмір болуын азамат ақын тебірене жырлайды.

Ақын Ботагөз Баймұқанқызы Қазақстан туралы былай толғанады:

Туған ел,
Сенің атың – Қазақстан,
Мың сан ұлт
Мекен еткен,
Мерей құшқан!
Көз салып, көмілжісе қанша дұшпан,
Көре салып, көмілжісе қанша дұшпан,
Көре сап көңіліңді көбік шашқан,
Көре сап пейіліңді құшақ ашқан,
Өзді-өзін аң-таң етіп,
Пысың басқан!
Мысың басқан!
Туған ел,
Сенің атың – Қазақстан! [3]

Иә, қалай айтсақ та, тәуелсіздікке шүкіршілік етпеген қандасымыз қалған жоқ десек, солардың біріншісі болып, ақындардың жауынгерлік танытып, алғашқылардың бірі боп үн қатуы заңдылық. Осылардың бірі болған Ботагөз жоғарыда аталған өлеңінде «Туған ел, Сенің атың – Қазақстан!» деген тіркеске интонация түсіре отырып, асқан шабытпен жырға қосады.

Қалам ұстаған ақындардың қай-қайсысы болмасын, тіл мен ұлт мәселесіне соқпай өтпейді. Себебі, тіл мен ұлт ажырамас ұғым. Өмірге, ұлтына ғашық ақын ана сүтімен дарыған ана тілін де сүйеді. Сондықтан да, ақын Ботагөз Баймұқанқызы да «Ғұмыр - дария» өлеңдер жинағында ана тіліне жыр жолдарын арнамай өтпеген.

Жамбыл, Кенен сөзді қалай қақтаған,
Ол керуен бізде біраз тоқтаған
Түз желінде ыңырсыды Аруана,
Сөз ботасын, өз ботасын жоқтаған.

Тіл дегенің таусылмайтын даналық,
Тілге досым, дұрыс көзбен қаралық!
Қара сөзден қара көрік күрлетпей,
Нағып жүрміз қазақ болып жаралып!

Қазыбек би қаз дауысымен баураған,
Төле билер тура сөзден аумаған!
Шерін жазып тіліменен шерлінің
Тәтті тілмен дос көңілін аулаған!
Көтеріңдер бүгін елім еңесені
Нарық буып кеткендейсің теңселіп!
Тілмен турап жауын бір сәт қайтарған,
Сермелмей-ақ Махамбеттер семсері!

Таусылғандай болмасын тек амалың
Тілсіз өссем кімге тұғыр боламын!
Қара сөздің қарата алмай қабағын,
Қаһарына ұшырама даланың!

Несібемді кем етпеген Тәңірі-ай,
Қара сөздің бөлек қандай ағымы-ай!
Қазақ, қазақ бола ала ма өн бойда,
Күркіремей ұлттың күре тамыры [3,121-122]!

Ақын өлеңінде әр елдің, ұлттың тілдері сияқты ана тіліміз өмірдегі мәні, маңызын айтып, ғаламат құдірет күшке ие екендігін, ұлттық болмысымыз тұрғысынан жырлап, «жусан иісі бұрқырап», халқымыздың «ожданы мен ары» деп өрелі ойлар айтады.

Мақаламызды түйіндей келсек, Ботагөз Баймұқанқызы Ақтөбе өңірінде туылып, тамырын, поэзиялық шығармашылығын Ақ Жайық өңірінде түлеткен ақын. Оның поэзиясының өсіп өркендеуіне куә болған кәрі Жайық шабытына шабыт беріп, айтыс аламанына да, жазба поэзиясына да қанат бітіріді. Оның журналистік қыры, өзі поэзиясында жырлағанындай кербез паң табиғи жүріс-тұрысы, болмысы бәрі-бәрі Жайықпен үндесіп, бірге қалыптасты. Жайық ағысын тоқтатпады, бірақ ақын тағдыры кенеттен үзілді. Бірақ артында нәзік лирикасы мен азаматтық үні қалды, тосын тіркестерге, жаңаша сөйлеуге ұмтылыс жасаған қадамына толы мұрасы қалды. Оны тану, талғап таразылау, бүгіннің және болашақтың еншісі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бисенғали З-Ғ., Манкеева Ж. Қазақ филологиясы: егіз-негіз (Ғылыми мақалалар жинағы)/ - Алматы: «Арыс» баспасы, 2010.- 352 бет.
2. Қазақстан жазушылары: XX ғасыр. Анықтамалық. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖСШ. 2004 – 392 бет.
3. Ботагөз Адай. Ғұмыр – дария. Орал: «Дастан» баспасы. 2002 – 148 бет.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 352 б.

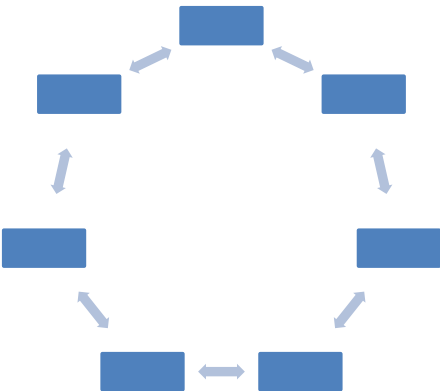
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҰЛЫҚТАУ

*Утегенова Н.Т.,
Орал қаласы*

Қысқа мерзімді жоспар

Ұзақ мерзімді жоспар бөлімі: Ұлттық және отбасылық құндылықтар		
Күні: Сынып: 6	Қатысқан оқушылар саны:	Қатыспағандар:
Сабақтың тақырыбы	Ұлттық құндылықтарды ұлықтау.	
Осы сабақ арқылы жүзеге асатын оқу мақсаттары	6.1.2.1 әлеуметтік-мәдени, ресми-іскери тақырыптарға байланысты диалог, монологтердегі көтерілген мәселені талдау	
Сабақтың мақсаттары	-Мәтінде көтерілген мәселені анықтайды; -Мәселе бойынша пікір білдіреді; -Мәтіндегі негізгі ойды тарқатып, жазады.	
Бағалау критерийлері	-Мәтінде көтерілген проблемалық мәселені анықтай алады. -Мәселенің туындау себебін айқындап, шешу жолдарын ұсынады. -Көтерілген мәселеге қатысты мәтін құрастырады.	
Тілдік мақсаттар	<p>Пәнге тән лексика мен терминология: <i>ұлт, қамқорлық, сүйіспеншілік, тарих</i></p> <p>Диалог пен жазу үшін пайдалы сөздер мен тіркестер: <i>Менің ойымша...</i> <i>Біздің пікірімізше...</i> <i>Мәтінде ... мәселесі көтерілген</i> <i>Туындау себептері...</i> <i>Мәселені шешудің оңтайлы жолдары.....ұсынамыз</i></p>	
Құндылықтарға баулу	-Мәтін мазмұны негізінде қамқорлық құндылығының маңыздылығын түсінеді. -Өзара бағалау кезінде әділ баға беруге дағдыланады.	
Пәнаралық байланыс	Әдебиет, тарих, өзін-өзі тану	
Тақырып бойынша алдыңғы оқу	Құндылық және олардың түрлері туралы біледі	
Сабақ барысы		
Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Әдістері

<p>Сабақтың басы</p> <p>8 минут</p>	<p>Топқа бөлу. Оқушылар сұрақтарға жауап бере отырып, өткен сабақты қорытындылайды. Және топта ұлттық құндылықтарды сұрыптап, кластерге түсіреді.</p> <p>Кластерлерін өз тұстарына, қабырғаға іліп қояды.</p>	<p>«Топтастыру»</p> <p>ФБ «Қол шапалақтау»</p>
<p>Сабақтың ортасы</p> <p>3 минут</p> <p>3 минут</p>	<p>Тыңдалымалды тапсырма. Оқушылар ұлттық құндылықтар туралы топта әңгімелеседі.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ұлттық құндылықтардың халқымыз үшін маңызы қандай? - Ұлттық құндылықтарды сақтап, қорғау не үшін қажет деп ойлайсыңдар? <p>Топ өкілі сұрақтардың жауабын сыныптастарына таныстырады.</p> <p>Тыңдалым тапсырмасы. Оқушылар тыңдалым мәтінін тыңдай отырып, көтерілген мәселесін анықтаймыз.</p>	<p>«Ой қозғау»</p> <p>ФБ «Мұғалім мадақтауы»</p>
	<p>Мәтін:</p> <p>Әр ұлттың өзінің ұлттық құндылықтары болады. Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, ертегілері, мақал-мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, менталитеті, мәдениеті, өнері, тағамдары, ұлттық қолөнері, тұрмыстық бұйымдары, ұлттық ойындары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтарға жатады.</p> <p>Ұлттық құндылықтарды ата-бабаларымыз өздерінің өмір сүру салтына байланысты шығарып, пайдаланып, дамытып кейінгі ұрпағына мұра етіп қалдырды. Сол себепті ұлттық құндылықтарымыз қазақ халқының меншігі болып есептеледі. Оны ұлтымыздың әр ұрпағы сақтап, заманына қарай дамытып отырулары керек. Егер халқымыз ата-бабадан мирас болып қалған ұлттық құндылықтарын жоғалтып алса, болашақта «ұлт» болып</p>	<p>Аудиома териал</p>

<p>7 минут</p>	<p>саналмаймыз. Сондықтан қазақ ұрпағының міндеті– ұлттық құндылықтарымызды сақтап, көздің қарашығындай қорғай білуі тиіс. Себебі, ұлттық құндылық – ұлттың тірегі !</p> <p>Осыған орай, тұңғыш елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы шығып, онда Н.Ә.Назарбаев: «Біртұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың ұлттық санасын жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі – Ұлттық бірегейлікті сақтау. Әр ұлттың өзінің дәстүрі, мәдениеті, тарихы, әдебиеті болатыны анық. Қазір өркениет дамыған заманда ұлттық рухымыздан арылып қалмауымыз керек. Ол үшін бүгін Қазақстанға рухани жаңғыру аса қажет», - деген болатын.</p> <p>Бұдан бөлек, тұңғыш елбасы «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды және қазақ тілінің әліпбиін өзгерту, сондай-ақ «Ұлы даланың 7 қыры» мақаласын жариялап, оны насихаттауға қатысты бірқатар міндеттерді алға қойды. Бұлардың бәрі ұлттық құндылықтарымызды ұлықтауға бағытталған құнды дүниелер екендігі даусыз.</p>	<p>«4 сөйлем» талдауы</p>
<p>3 минут</p>	<p>Көтерілген мәселені, туындау себептерін; оны шешу жолдарын анықтап, қорытынды ой шығарыңдар.</p> <p>1-сөйлем. «Біздің ойымызша.....» 2-сөйлем. «Оның туындау себептерін..... деп түсіндіреміз» 3-сөйлем. «Мәселені шешудің....осындай оңтайлы жолдарын ұсынамыз» 4-сөйлем. «Осыған байланысты біз.....деген шешімге келдік»</p> <p>Дескриптор:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Мәтінде көтерілген мәселені анықтайды. 2. Мәселенің туындау себептерін талқылайды. 3. Мәселені шешудің жолдарын табады. 4. Мәселені шешудің қоғам үшін пайдалы тұстарын көрсетеді. <p>Жетелеуші сұрақтар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ұлттық құндылықтың мәні неде? 2. Тұңғыш елбасы жариялаған мақалалардың мақсаты қандай? 3. Болашақ ұрпақтың міндеті не? 	<p>«Бірін-бірі бағалау»</p>
<p>5 минут</p>	<p>Топтар өз талдауларын сыныптың алдында қорғайды. Өзара бағалау жүргізеді.</p> <p style="text-align: center;">Бағалау парағы</p> <p>Бағаланатын топ: Бағалайтын топ:</p>	<p>«Мәтін құрау»</p>

№	Дескриптор	Комментарий
1	Мәтінде көтерілген мәселені анықтады.	
2	Мәселенің туындау себептерін анықтады.	
3	Мәселені шешудің жолдарын тапты.	
4	Мәселені шешудің қоғам үшін пайдалы тұстарын көрсетті.	

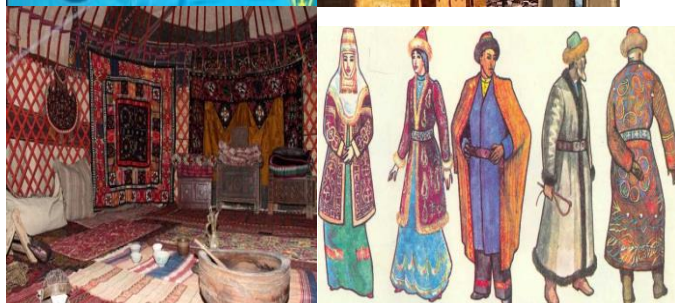
Тыңдалымнан кейінгі тапсырма.

Оқушыларға ұлттық құндылықтарға қатысты суреттер ұсынылады. Оқушылар бір суретті таңдап, мәтін құрастырады.

10

5 минут

Тапсырма:

Берілген суреттердің бірін таңдап, «Ұлттық құндылықтар – басты байлығымыз» тақырыбында мәтінін құрастыру.

«Өзара бағалау»

	<p>Дескриптор:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Суреттегі негізгі ойды анықтайды. 2. Негізгі ойға қатысты мәтінін жазады. 3. Мәтін құрылымын сақтайды. <p>Бағалау. Оқушылар жұптасып, өз мәтіндерін айтып береді. Үздігін топта талқылап, ұсынады. Өзара бағалау жүргізіледі.</p>	
<p>Сабақтың соңы 5 минут</p>	<p>Рефлексия Оқушылар «Білім қоржыны» арқылы өздерін бағалайды.</p> <p style="text-align: center;"><i>Білім қоржыны</i></p>	<p>«Өзін-өзі бағалау»</p>
<p>Үйге тапсырма 1 минут</p>	<p>11-тапсырма, 28-бет</p>	

ӘОЖ: 82.0(574)

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

*Козина Ш.Қ.,
Орал қаласы*

«Әдебиетімізде негізінен қаланған бірінші кірпіш - Абай сөзі, Абай аты оларға керек...Ең жоғары, ардақты орын – Абайдікі»

Міржақып Дулатов

Еліміз еңсесін көтеріп, ата-баба армандағаны осы егемендік еді деп ұрпаққа ұқтырмақ болған тұста, бүгінгі бізге керек сөз Абайдан табылады. Ол жаңа қоғам, жаңа адам тәрбиесі үшін керектіні шығармаларында жіктеп тұрып айтып кеткен. Ол өз халқының тірлігіне, оның келешегіне көп ой жіберіп, терең ойлауы мен қатты толғануынан баға жетпес асыл дүниелер тудырған. Бірде ол өкініп, бірде күйініп, бірде ұрсып айтса да онда оның өз елін озық елдер қатарында көргісі келгендік тілегі жатады. "Абай шығармасын мектепте оқыту өте орынды" деп қана қойсақ, ол жеткіліксіз.

Абай — әлемдік тұлға. Ол өзінің өлеңдерімен ғана оқырмандарға әсер етіп қана қоймай, ұшан-теңіз білімімен бүкіл адамзаттың санасына данышпандықтың дәнін сепкен ойшыл да кемеңгер ақын. Ол — нағыз ғұлама. Оның поэзиясының өне бойынан адамдарға деген сүйіспеншілік пен жанашырлық лебі есіп тұрады. Сонымен қатар ол адамның көкірек көзін тұмшалайтын қараңғылық пен надандыққа қарсы бітіспес күреске шақырады.

Абайдың жыл мезгіліне арналған өлеңдерінде жыл мезгілдеріне тән белгілерді суреттеп, табиғат көрінісін елестете отырып, әлеуметтік жағдайды көрсету, соны айқындау ниеті басым жатыр. Автордың қай сөзінің қатыңқы да, шытынап шығуы, қаһарлы қысқа, не суық күзге ызаланудан гөрі жыртық-тесік, кем-кетік, жұпыны өмірге, ондағы бейқамдыққа, қырсыздыққа ызалануы көбірек көрініп тұрады. Оған қоса ақынның ызалануында сол жыртық-тесік, жамау-жасқаумен жүргендер мен бүрсендеген балаларға жаны ашу, аяу белгісі де байқалады.

Күз туралы көңілсіздеу ой мен ақын суреттеуіндегі көрініс көз алдына екінші бір сиықсыз көріністі алып келеді. Ол – жыртық киім, жамау-жасқаумен жүрген ауыл әйелдері, бәрінің қабағы жабырқанқы, бүрсендеген бала, от жақпаған, суықтан құты қашқан үй.

Бұл көрініс біріншіден, автордың оларға деген аянышы мен жан ашуын туғызып, екіншіден, одан туған көңіл-күйдің кейіске айналғаны байқалады. Берілген эмпатиялық әңгіме-сұхбат арқылы ақынның осы көңіл-күйін оқушыға сезіндіру мақсаты көзделуі керек.

Олай болса, орта буын сыныптарда Абай шығармаларын оқытуда басшылыққа алар бірден-бір тиімді әдіс-тәсіл сабақты диалогтік оқытуға негіздей құру. Бұл тектес әдіс-тәсілді аталған 5-8 сыныптарға лайықтау да негізсіз емес.

Мысалы, Абайдың табиғат лирикасынан «Күз» өлеңін оқытқанда мына тектес сұрақтар беруге болады.

1. Күз сөзі көз алдымызға қандай көріністерді елестетеді?
2. Күз сендерге қандай сезім-күй туғызады?
3. Күз қандай түсті елестетеді?

Сұрақ, тапсырмаларға берілген жауаптарды жинақтап, оқушылардың дәптерлеріне немесе тақтаға еркін жазу, яғни оқушы жауаптары бойынша жүйесіз жазып шығу керек. Жинақталған «ым» – түсініктерден оқушы өз ассоциациясындағыларын бөлек теріп жинақтайды, оларды топтастырып шығуға болады.

«Күз» өлеңінде Абай бұлттың түсін неліктен басқаша қолданбай, (қара бұлт, ақ бұлт, ақша бұлт, т.б) «сұр бұлт тіркесімен берген? немесе «дымқыл тұманның ерекшелігі қандай?» деген сұрақтар табиғат ерекшеліктерін тереңдей ұғуға әрі жете түсінуге жетектейді.

Білмеймін, тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрыңғыдай,

Жастар күлмес, жүгірмес, бала шулай, – деген жолдарға назар аударта оқыту оқушы ойын, ассоциациялық қиялын күз көріністерімен толықтырады, жаңа ұғым, түсініктерге, сезімге ойыстырады. Өлеңнің келесі жолдары сол ұғымдардың бояуын қанықтырып, өлеңнің әлеуметтік мәнін түсініп қабылдауға жол ашады. Оқушы санасында Абай бейнелеген күздің тұтас суреті орнығады.

Абай өлеңдерінің терең мазмұнына бойлау үшін сабақты интеграциялық байланыста жүргізу бірден-бір тиімді әдіс болып табылады. Мәселен, «Интернатта оқып жүр» өлеңін оқытқанда оқушылардың 5 сыныпта оқыған «Интернат наны» (Ш. Мұртаза) мәтінімен байланыстыру арқылы кең ұғым беруге болады. Осы тұста тарихи жағдай ықпалын да сөз ету керек. Әсіресе, Абай өлеңдерін оқытқанда, тарихи жағдайға соқпай өтуге болмайды.

Ақын өлеңдері өз заманының шындығын бейнелейді. Оны жалаң күйде бүгінгі ұғым, түсінікпен айту өлеңнің ішкі мазмұнын жоғалтады. «Интерната оқып жүр» өлеңіндегі «Ойында жоқ олардың шарифатқа шаласы» – деген жолдар Абай заманындағы ел арасының бүліншілігінен хабар береді. Сол тұстағы білім алудағы тар ұғым, түсініктің қалыптасқанын аңғартады.

Оқудағы мақсат арыз, шағым жаздыру, сот ісінде бедел көтеру, біреуден есе қайтару дегендерге саяды. Мұның өзі отаршылдық алып келген саясат салдарынан қазақ елінің ішкі жағдайының өзгеруін көрсететінін ашып айту керек.

Қорыта айтқанда, ұлы Абайдың лирикалық шығармаларын 5-8 сынып оқушыларына үйрету барысында ең қажетті сыналған әдістемелерді пайдаланып, оларды әрбір сабақта жаңалап, жетілдіріп отыру, әрбір тақырыпты өтуге творчестволықпен қатынас жасау бүгінгі күннің ең зәру мәселесі болып табылады. Себебі жастарымыздың дүние танымына, дүниеге көзқарасын қалыптасыруда, олардың заман дәрежесіндегі азамат болып өсуінде, биік интеллектуальдылыққа, «толық, кәміл инсан» болып жетілісуінде, олардың бойындағы эстетикалық талғамының ұштала түсуінде ұлы Абайдың шығармалары бірден бір рухани азық болып табылады.

Абай - мәңгілік тақырып. Әр ұрпақ Абайды өзінше танып, өзінше оқып, өзінше танытады. Дәл қазіргі уақытта рухы мықты ұрпақ тәрбиесі үшін Абай құдіреті қажет болып отыр. Әр адам баласы Абай әлеміне үңіліп, Абайға бет бұрғаны дұрыс. Әрбір азамат Абай қарасөздерін өзінің дұрыс жолға салар бағдаршамындай көруі керек. Себебі дана Абайдың айтқан әрбір сөзі саналы адамның көкірегіне ой салып, адамшылық жолға тәрбиелейтін өсиеттен тұрады. Ұрпақты Абай үлгісінде тәрбиелеу – ізгілікке, имандылыққа, адамдыққа, биік адамгершілікке бастайтын жол деп түсінемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай энциклопедиясы. Алматы: Атамұра, 1995ж
2. Республикалық «Абай» журналы
3. «Абайтану» оқулығы сынып. Р.Зайкенова Арман ПВ
4. «Абай шығармаларын оқытудың тиімді әдістемелері» Есенжолова А. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы 1993ж

АБАЙТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

*Даулетова М.К.,
Орал қаласы*

Абайтану - Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылық өнері, философиясы, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерін қамтиды.

Абай шығармаларын жинап, қағазға түсіріп, реттеп баспаға дайындау ісі ақын қайтыс болған соң ұзамай-ақ қолға алынғанын дәлелдейтін нақтылы деректер жетерлік.

Абайдың өмірі мен шығармашылық мұрасын зерттеу шын мәнінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы мақалаларынан басталды деуге болады. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 ж. «Қазақ» газетінде басылған «Абай — қазақтың бас ақыны» атты мақаласында «Одан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» — деп Абайды аса жоғары бағалады.

Жарық көруінен бірнеше жыл бұрын құрастырылып, 1909 ж. Санкт-Петербургте басылған Абай өлеңдерінің жинағында ақынның жүз қырықтай өлеңі (аударма өлеңдерін қосып санағанда) мен «Ескендір», «Масғұт» поэмалары басылғаны, яғни осы күнгі белгілі поэзиялық шығармаларының көрнектілері түгелге жуық қамтылды. Бұл тұңғыш жинақты дайындаған, бастырып шығарған Кәкітай Ысқақұлы мен Абайдың баласы Тұрағұл болатын. Абайдың бастамасы, алғашқы деректік арнасы ретінде осы 1909 ж. жарық көрген Абай шығармаларының тұңғыш жинағын, оған кірген Кәкітай жазған ақынның тұңғыш өмірбаянын айтуға болады. Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармалары бірлі-екілі ғана екенін және ақынның өз қолжазбалары сақталмай, шығармалары түгелдей дерлік Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбалары арқылы жеткені ескерілсе, бұл тұңғыш жинақтың мәні зор екені анық. Басқа жекелеген қолжазбалардың көлемі шағын, оларда Мүрсейіт қолжазбасында жоқ өлеңдердің орны көп толыға қоймаған. Сондықтан олар қосымша деректер ретінде бағалануы орынды. 20-жылдарда, одан кейінгі кездерде айтыс-тартыс көп болды. Осыған орай Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» атты 1913 ж. жарияланған мақаласындағы Абайға берген бағасы, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орнын анықтауы, өнерпаздық өзгешелігін, асқан шеберлігін тануы шынайы ғұлама ғалымға тән айрықша көрегендіктің, білгірліктің, өлең сөздің қадірін терең бағалай алатын ақындық сезімталдықтың, талғампаздықтың үлгісі деуге лайық.

Абай шығармашылығына қайтадан жүйелі, дәйекті түрде дұрыс көзқарастың қалыптаса бастағанын 1933 ж. Мұхтар Омарханұлы Әуезов бастырған жинақтан (мұнда Әуезов жазған ақынның өмірбаяны берілген) және 1934 ж. жарық көрген Илияс Жансүгіров, Ахмет Жұбанов секілді белгілі әдебиет,

ғылым қайраткерлерінің мақалаларынан байқауға болады. Әуезов Абайтануды дербес ғылым саласы дәрежесіне көтерді. Ол «Абай жолы» эпопеясымен ұлы ақын, ағартушының алып тұлғасын дүние жүзі оқырмандарына танымал әдеби бейне қатарына жеткізсе, ғылымда да сондай күрделі еңбек атқарды. Оның Абай жөніндегі зерттеулері осы ғылымның мызғымас негізі болып табылады. Әсіресе, 1957 ж. «Ғылым» баспасынан жарық көрген, Әуезовтің басшылығымен және тікелей қатысуымен дайындалған Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының Абайтану ғылымындағы елеулі табыс болғанын атау қажет. Әуезов ұзақ жылдар бойы ізденіп, сан алуан деректерді зерттеп, жүйеге түсіріп, Абайдың ғылыми өмірбаянын жазып шықты. [1]

Тәуелсіздік алғаннан бері Абайдың өмірі мен еңбектерін зерттеп келе жатқан ғалымдарымыз аз емес. Егемендік алғаннан кейінгі жылдары Абай шығармашылығының кеңес үкіметі кезінде тыйым салынған тұстары жаңа көзқараспен зерделенді.

Тұрсынбек Кәкішевтің жарияланған «Абай өнері – өсер сынға өрелі өрнек» атты мақаласында Абай шығармашылығы төңкеріске дейін де біраз жазылғанына баса назар аударады. Ғалым Абай өлеңдерінің шет тілінде жарық көрген кітаптарда аталып, орыс зерттеушілерінің назарын аударғаны туралы көптеген мәліметтерді келтіре отырып дәйектейді. Т. Кәкішев келтірген деректерге сүйенсек Абайдың ақындығы туралы 1889 жылы Лондонда шыққан Джордж Кеннанның «Сібір және жер аудару» деген кітапта аталса, А.Алекторов «Дала уалаяты» газетінде Абайдың «Күлембайға» деген өлеңін талдайды. 1903 жылы «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» деген еңбекте А.Н.Седельников Абайдың Пушкиннің «Евгений Онегинін», «Татьянаның хатын» және Лермонтовтың шығармаларын аударғанына айрықша тоқталады. Т.Кәкішев А.Н.Седельниковке сол кезде Ә.Бөкейхановтың кеңесі болғанын айтады. Абай атының кеңінен таралуы мен даңқының асқақтауы оның қайтыс болғанына он жыл болған 1914 жыл болғаны айтылады. Сонымен қатар Абай шығармашылығы «Шора» журналында, «Айқап» журналында, башқұрт ақыны Шахизада Бабичтің, татардың классик жазушысы Ибраһим Ғалимжановтың, қазақтың тұңғыш журналисі Нәзипа Құлжанованың, Нух Рамазановтың, Ахмет Байтұрсыновтың мақалаларында кеңінен сөз болғанын түрлі деректермен дәлелдеп көрсетеді.

Абай өлеңдерімен қоса қара сөздері де көптеген зерттеу еңбектерге өзек болғаны белгілі. Ақын қара сөздерін кезінде М.Әуезов жазылу кезеңін шамалап, жіктеп көрсетсе, Б.Кенжебаев қара сөз жанрлары туралы біршама пайымдаулар жасап, ақынның қай қара сөзінде ғибрат, ғақлия, қай сөзінде нақыл сөздер бар екенін айта келіп, Абай қара сөздерін: «сын, сықақ, сюжетсіз жазылған көркем әңгіме, басқаша айтқанда, көркем проза, көркем публицистика, эссе-жазба», — дейді [2].

Абай шығармалары шет мемлекеттеріне де белгілі. Ақынның жеке өлеңдері 100-ге жуық елдердің тілдеріне аударылып, сан мәрте жеке кітап болып басылды. Абайдың бүгінге жеткен 176-78 өлеңі үш поэмасы, 50-ге жуық аудармасы, 45 қара сөзі, 27-ге тарта өлеңіне ән жазған сазгерлігі белгілі. Қазақ тәуелсіздігін әлем таныған бүгінгі заманда Түркия, Германия, Ресей, Қытай, Корея, т.б. мемлекеттерде Абай ескерткіштері, мен Абай атындағы көшелер, Абай орталықтары бар.Әлемдік деңгейде өткізілетін ЭКСПО-17

бағдарламасында бірден-бір шет елдерге көрсетілетін Қазақтың бренді Абай екені анық. [3]

Болашағы зор «Абайтану» ғылыми-танымдық орталығының ауқымын кеңейтіп, Абайтану ғылыми-зерттеу институты мен ғылыми кітапханасын қалыптастырудың қажеттілігі туып отыр. Ғылыми-зерттеу және мәдени-ағарту бағыты бойынша жұмыс атқаратын болашағы зор Абайтану ғылыми-зерттеу институты алдағы уақытта елімізде абайтанушы ғалымдар қалыптастыратыны сөзсіз.

Қалай десек те, Абайтану саласында мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде атқарылатын жұмыстардың маңыздылығы мен көлемі жағынан жыл сайын ұлғайып жатқаны, өз алдына жеке Абайтану институтының ашылу қажеттігін туғызып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уикипедия ғаламтор желісі
2. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері.– Алматы, 1986. – 400 б.
3. Абайтану және Абайтанудың бүгінгі мәселелері, 2015

УДК82-1 (574)

ПОЭТИКА ЛИРИКИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

*Умарова Г.С, Жумагулова А.,
Орал қаласы*

Поэтика понимается нами как универсальные свойства словесно-художественных произведений в согласии с взглядами Б.В.Томашевского. [1, с. 25-26]. Совокупность художественно-эстетических и стилистических качеств произведения, включаемая в значение термина «поэтика», [2, с. 12] используется также в контексте данной статьи.

Проблему поэтического языка, выделяя такие аспекты, как образность, психологический параллелизм, лирические повторы исследовал основатель исторической поэтики А.Н.Веселовский [3, с. 113].

Язык как аналог или прообраз всякой творческой деятельности понимал основатель теоретической поэтики А.А.Потебня. [4, с. 188]. Поэтический образ литературы воспринимается как средство и результат обобщения. Сравнимая художественное произведение со словом, первое Потебня истолковывает как результат более сложной духовной деятельности.

Роль поэзии и человеческой жизни есть роль синтетическая, она способствует читателю добывать обобщения. Поэзия (искусство), как и наука, есть толкование действительности, ее переработка для новых, более сложных, высших целей жизни. [5, с. 67]. Феномен внутренней формы или поэтической образности – это поэтическое видение мира, поэтическая мысль.

Таким образом, при исследовании поэтики лирики, мы исходим из восприятия ее универсальных свойств, совокупности художественно-эстетических и стилистических качеств, строения, образного строя, организации внутреннего образного мира.

Проблемы поэтики современной казахской лирики исследованы Б.Карибаевой в научном труде «Современная казахская лирика (проблемы поэтики)». [6]. Автором научного труда упоминаются исследования Е.Исмаилова [7], К.Жумалиева [8] и З.Кабдолова [9, с.302-348], В.Уахатова [10], З.Ахметова [11], С.Негимова [12], К.Омиралиева [13] и др.

Современная казахская лирика сконцентрирована на мельчайших движениях человеческой души, на нюансах отношений, оттенках эмоций. По Карибаевой, лирика эта отмечена своеобразной медитативностью, озаренностью, избранностью. Исследовательницей отмечается, что художественный стиль казахских поэтов строится на легких, «сладкозвучных» оборотах, они виртуозы рифмы, передающей настроение, динамичный и неповторимый момент человеческого общения. Одной из особенностей национальной поэтики, по мысли автора исследования, является ее живая связь с фольклорным наследием: многие жанры, поэтические формы, художественно-стилевые приемы зародились и оформились в стихии устно-народного творчества; поэтому проблемы исторической поэтики в казахском литературоведении неразрывно переплетены с содержанием поэтики теоретической.

Вследствие этого актуальной проблемой казахской поэзии в 20-30-х годах стал вопрос о народном поэтическом наследии. Под лозунгом классовости была предпринята попытка дискредитировать и отказаться от творческого наследия основоположника письменной казахской литературы Абая Кунанбаева, которое сохранилось благодаря смелости казахских литературоведов, осмелившиеся «объективно классифицировать поэзию Абая как вершину национальной поэтики, поставив ее в одном ряду с гигантами художественной мысли Гете, Пушкиным, Байроном».

В это же историческое время остро обсуждается вопрос о самом предмете казахской поэзии, который с позиций общетеоретических дискуссий о взаимоотношенности формы и содержания, рассматривался с содержательной стороны в аспекте идейно-тематической основы художественного творчества. Поэтому автоматически переходил в плоскость идеологических и политических конфронтаций. По этой причине из орбиты казахского литературоведения выпало творчество крупнейшего лирика казахской поэзии М.Жумабаева, которому дали высокую оценку его современники А.Байтурсынов, Ж.Аймауытов, М. Ауэзов и др.. Ренессансом художественного искусства считает творчество М.Жумабаева автор монографии Б.Карибаева. В доказательство своих выводов исследователем приводятся рассуждения Ж.Аймауытова: «...никто..не сравнится с М.Жумабаевым в искусстве воссоздания художественной картины посредством звучащих, магических слов, в изысканности внешних поэтических форм». [14]. По Б.Карибаевой М.Жумабаев создал неповторимый, индивидуальный поэтический стиль. Исследования этого стиля позже обогатят казахскую литературоведческую науку постижением глубинных законов природы художественного искусства.

Только на основе вытеснения, забвения творческого наследия М.Жумабаева, по Карибаевой, был утерян огромный эстетико-художественный пласт казахской национальной культуры.

Стремление постичь секреты поэтики художественного слова не нашло продолжения в казахском литературоведении из-за диктата идеологических установок, приведшего к резко негативным явлениям.

Среди репрессированных деятелей национальной культуры особое место принадлежит теоретику литературы и лингвисту А.Байтурсынову, сумевшему научным трудом встать на уровень мировой литературоведческой науки, создать свою теорию поэтики, основанную на национальной почве.

Оба направления науки, касающиеся проблемы поэтики в казахском литературоведении, как историческая, так и теоретическая поэтика, развивались синхронно, взаимно обогащая, и дополняя друг друга. В частности, долго шла дискуссия по периодизации истории казахской литературы, по вопросу начала отчета фольклора и литературы как таковой. Причиной полемики был вопрос начала становления литературы. Одни полагали, что нужно начинать с IX, вторые – с XVIII века. В IX веке получила расцвет поэзия Асан Кайгы, XVIII век знаменателен ярким творчеством Бухар-жырау.

Вопрос о критериях деления на устную литературу и письменную, а также проблемы их взаимообусловленности в истории казахской литературы стал одним из принципиальных вопросов национальной поэтики.

Теория эпоса берет начало с трудов Ч.Валиханова, записавшего впервые национальный шедевр киргизской культуры «Манас». основополагающие характеристики образцов устного народного творчества как живых документов исторического прошлого казахского народа, его эстетико-художественного мышления отразила научная статья М.Ауэзова и Л. Соболева «Эпос и фольклор казахского народа».

Впервые в казахской поэзии был введен жанр *назира* как поэтическая импровизация на темы известных восточных легенд Абаем, что является одним из ярких стилевых компонентов художественных особенностей казахского классика.

Таким образом, по Б.Карибаевой, понятие «национальной поэтики» не есть нечто однородное, раз и навсегда данное. Национальная поэтика есть отражение поступательного движения истории, она динамична и многослойна, ибо вбирает в себя все новые эстетико-художественные веяния.

Теоретические основы казахского поэтиковедения были заложены в трудах А.Байтурсынова. В 30-е годы вносит свой вклад в развитие теории литературы составленный на основе теоретических достижений мировой науки учебник К.Жумалиева «Теория литературы», который обогащался как эмпирическими фактами, так и теоретическими идеями. [8]. Жанровые и стилевые особенности казахской литературы, образно-языковая система национальной поэтики осветила монография Е.Исмаилова «Проблема теории литературы» [7]. Основные закономерности национальной поэтики, поэтикоформирующие художественные компоненты выявлены и детально описаны система тропов, особенности рифмы и ритма крупным теоретиком национальной литературы З.Ахметовым [11].

Субстанция новой национальной поэтики впервые предстала в творчестве Абая, в которой причудливо переплетались фольклорные традиции и

собственное видение мира, мир классической восточной литературы и русская культура. З.Кабдолов же доказывает свое видение гения Абая, утверждая, что «оригинальная метрика стихов Абая имеет безусловные аналоги в таких образцах казахского фольклора, как поговорки-пословицы, загадки и ораторские речи, эпосы и причитания-плачи». [9].

Психологизм в казахской лирике, прежде всего в фольклоре, исследовал М.Муқанов [15, с. 129-135].

В монографии Б.Карибаевой наш интерес вызывают результаты исследования автора по поэтике лирических произведений современных поэтов: разностилевые направления, художественные течения, масштабность мысли индивидуально-поэтических исканий авторов, широта кругозора, творческое отношение к поэтическому наследию народа, новаторский дух исследования и отражения действительности.

Одним из признанных лидеров поколения поэтов 60-х годов, считает Карибаева, был Т.Айбергенов, выступивший новатором в лирике, истоки которой традиционной лиричности как константы художественного жанра казахской поэзии. Все же новаторство Т.Айбергенова, по мнению исследовательницы, не столько в новизне поэтических идей (хотя этого у него не отнимешь), сколько в *стилистике исповедания их*. Т.Айбергенов – поэт интима для многих, громогласный бунтарь, Данко казахской поэзии – для других.

От поэзии антипода Т.Айбергенова К.Мырзалиева веет, по Карибаевой, ледниковым порогом мудрости, не признающего ничего легкомысленного, порывистого, бездумного. Во многих своих произведениях К.Мырзалиев беззащитно лиричен, и его скупая, лаконичная манера письма лишь усугубляет эту лиричность. Особенно это проявляется в отношении поэта к своей юной читательской публике – никто из современных поэтов не пишет так много и так увлеченно для детей, как Мырзалиев.

С начала 70-х годов одно из ведущих мест за М.Шахановым. Он ввел в казахскую поэзию жанр *баллады*, раздвинул границы традиционного жанра поэмы, в стихотворения внёс развернутое, драматически выстроенное, эпическое содержание, часто использует свободный стих, который не мешает поэту быть филигранным мастером рифмы. Ему подвластны и *чувствительная лирика, и актуальная публицистика, и резкая сатира, и мягкий юмор*. Многие стихи М.Шаханова – суть нереализованные поэтические пьесы.

Индивидуальна поэзия Ж.Нажмиденова, сосредоточенно замкнутого, порой даже застенчивого, – полагает Б.Карибаева. – Ж.Нажмиденов – поэт мысли. Язык его иносказаний не расшифрован, поэтика не разгадана.

Стиль М.Макатаева *открыто философичен*, поэт много видит и чувствует, и *умеет хаос впечатлений свести в логический комплекс*. Поэзия Макатаева является одним из наивысших достижений современной казахской лирики и, безусловно, представляет собой совершенно необходимое звено в золотой цепи национальной поэтики.

К нашему сожалению, автором исследования не рассмотрена поэтика лирики Ф.Онгарсыновой, А.Бахтыгереевой. Ведь в стихах настоящих поэтов, и женщин, и мужчин, освещаются онтологические тайны жизни и смерти, как и у философов, только не в понятиях, а в образах. По нашим исследованиям, лирике Ф.Онгарсыновой свойственен психологизм. Лирике Ф.Онгарсыновой, А.Бахтыгереевой присущи не только национальное видение мира, но и глубокая

индивидуальность, свой неповторимый художественный стиль. Только один цикл стихотворений А.Бахтыгереевой «Письма матери», ушедшей в мир иной, представляет как жанр исповеди лирической героини, так и образ трагедии 90-х годов не только казахской женщины, а всех людей постсоветского пространства.

Таким образом, поэтика лирики казахской литературы богата универсальными свойствами, внутренним образным миром, отражающим прообраз творческой личности, ее поэтического видения мира, восприятия действительности.

Литература

1. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М., 1999.
2. Т.Л.Рыбальченко. Образный мир художественного произведения и аспекты его анализа. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2012. – 130 с.
3. Веселовский А.Н. Заметки и сомнения о сравнительном изучении эпоса// //Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. – Л.: Наука, 1979.
4. Потебня А.А. Мысль и язык //Полн.собр.соч. – Т.1. – Одесса, 1922.
5. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.
6. Карибаева Б. Современная казахская лирика (проблемы поэтики), 1988//proza.ru/2017/03/03/283
7. Исмаилов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – А., 1941.
8. Жұмалиев К. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1964.
9. Кабдолов З. Сөз онері. Әдебиет теориянын негиздері. – Алматы: Мектеп, 1976.
10. Уахатов В. Қазақтың халық олеңі. – Алматы: Ғылым, 1974.
11. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы: Мектеп, 1973.
12. Негимов С. Өлең өмірі. – Алматы: Ғылым, 1983.
13. Омиралиев К. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. – А.: Ғылым, 1983.
14. Аймауытов Ж., 1923. / Қазақ әдебиеті, 1989.
15. Муканов М. Ақын-ой өрісі. Алматы: Казакстан. – 1980.

ӘОЖ: 82-3(574)

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ЖЕТІНШІ ҚАРАСӨЗІ

*Муханғалиев Н.Г.,
Орал қаласы*

Сынып: 6 Т1	Қатысқан оқушылар саны:	Қатыспағандар:
Сабақ мақсаты	Шығарма композициясындағы белгілі бір эпизодтың алатын маңызына негіздеме жасау.	
Құндылықтарды игерту:	<ul style="list-style-type: none"> • адамгершілік • сыйластық • құрмет 	
Бағалау критерийлері:	<ul style="list-style-type: none"> • Шығарма композициясын біледі • Эпизодтарды талдайды • Маңызын сараптайды 	

Тілдік мақсаттар:	Тірек сөздер Ойға жию, балалықты қию, сәнқой, даңғой									
Осыған дейін меңгерілген білім	Абай Құнанбайұлының бірінші қарасөзі									
Жоспар										
Жоспарланатын уақыт	Жоспар бойынша орындалуы тиіс іс-әрекеттер	Дереккөздер								
Сабақтың басы 5 минут	<p style="text-align: center;">Қызығушылықты ояту кезеңі</p> <p>«Карусель» әдісі Ішкі және сыртқы шеңбер құрып, бірінші ішкі, содан кейін сыртқы шеңберде тұрғандар бір-бірімен сөйлеседі, сыртқы шеңбердегілер жылжып, сөйлесушісін ауыстырады.</p> <p>Талқыланатын сұрақтар: ✓ Абай «Бірінші қарасөзінде» не туралы айтады? ✓ Абай атамыздың осы қарасөздерін жазудағы мақсаты не? ✓ Абай атамыз айтқан естіген нәрсені ұмытпастыққа қажет төрт түрлі себеп туралы сіз не ойлайсыз? ✓ Қарасөздердің басқа шығармадан айырмашылығы?</p>									
Сабақтың ортасы 5 минут	<p style="text-align: center;">Мағынаны тану кезеңі</p> <p>1-тапсырма Тәттің (дененің) тамағы не? Жаннның тамағы не? Берілген жауапты тақтаға немесе флипчартқа жазып тұрады</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="padding: 5px;">Ас ішу</td> <td style="padding: 5px;">Кітап оқу</td> </tr> <tr> <td style="padding: 5px;">Кино көру</td> <td style="padding: 5px;">Өзіңді дамыту</td> </tr> <tr> <td style="padding: 5px;">Ойнау</td> <td style="padding: 5px;">Музыка тыңдау</td> </tr> <tr> <td style="padding: 5px;">Қыдыру</td> <td style="padding: 5px;">Жаңа нәрсені үйрену</td> </tr> </table> <p>- Осы жазғандарымызды бір-біріне ауыстыруға бола ма? Кино көру неге жан тамағы бола алмайды? деген пікірталастық сұрақтарға қарай бағыттап, оқушылардың пікірін тыңдаған соң: - Қандай қортындыға келдің? (жан мен тәнді бөлек қарастыруға болмайды)</p>	Ас ішу	Кітап оқу	Кино көру	Өзіңді дамыту	Ойнау	Музыка тыңдау	Қыдыру	Жаңа нәрсені үйрену	https://www.youtube.com/watch?v=KSjN1XEDgXI
Ас ішу	Кітап оқу									
Кино көру	Өзіңді дамыту									
Ойнау	Музыка тыңдау									
Қыдыру	Жаңа нәрсені үйрену									
7 минут Ауызша кері байланыс 3 минут	<p>2-тапсырма Қарасөз мәтіні бойынша сұрақ құрастыр. Топта, жұпта талқыла. Оқушылар төмендегі тәртіп бойынша жұмыс істейді: 1. Қарасөзде көтерілген маңызды мәселелерге қатысты кемінде 5 проблемалық сұрақ ойлап жазады. 2. Құрастырған сұрақтарды жұпқа қойып, қарасөзде айтылған ойға баға беріп, өз</p>	http://abai.kz/post/6 презентация								

<p>10 минут</p>	<p>көзқарасыңызды басқаның пікірімен салыстырып талқылайды.</p> <p>3. Топта ең үздік деген екі сұрақты таңдап алып, өзге топқа қойып, талқылайды.</p> <p>Өзге топтардың сұрақтарынан ең үздік деген сұрақтарды жазып алады.</p> <p>3- тапсырма</p> <p>Ақынның бірінші қарасөзіндегі «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?» деген пікірін қазіргі кездегі діни экстремизммен байланыстыруға бола ма?</p> <p>Оқушылар пікірлерін жұпта, топта айтады. Ортаға әр топтан екі оқушы шақырып, әр түрлі позицияда дәлел сөйлеп келтіруге дағдыландыру. Оқушылар көбінесе қате, келіспеймін деп айта алғанымен, пікірін қорғайтын позицияны ұстай алмауы мүмкін. Оқушының мәселені екі жақты қарастыра алуы маңызды, сондықтан тапсырманы жұпта орындатқан кезде, төмендегі тәсілді қолданудың берері мол.</p> <p>Төмендегі схемада көрсетілгендей, 1-оқушы өз пікірін мәлімдеп айтады. Мысалы: <i>Дінмен айналысуға білімің жетпесе, айналыспау керек. Өзің білмеген нәрсе елдің тынышын кетіреді.</i></p> <p>2-оқушы жұбына сұрақ қояды. Мысалы: <i>Неліктен олай ойлайсың?</i> 1-оқушы ойын дәлелдеп айтады. 2-оқушы 1-оқушының пікіріне қарсы шығады. Мысалы: <i>Дінмен айналысу арқылы елді тазалыққа, имандылыққа тәрбиелеуге болады</i></p> <p>1-оқушы өз пікіріне өмірден мысал келтіріп, қазіргі діни экстремистер бейбіт елдің тынышын алып, адам көп жиналған жерлерді жарып жіберіп жатқанын тілге тиек етеді.</p> <p>2- оқушы қарасөзге сүйене отырып немесе өзінің жеке қорытындысына сүйене отырып, 1-оқушы пікірін жоққа шығарады. Екеуі де ұстанған позициясы бойынша қорытынды жасайды.</p> <p>Бұндай талдау оқушының ойын жүйелейді, пікірін дәлелді айтуға бағыттайды.</p>	
-----------------	--	--

<p>Ауызша кері байланыс беру 2-минут</p>	<pre> graph LR A[Мәлімдеме жасау] --> B[Сұрақ қою] A --> C[Қарсы аргумент келтіру] D[Аргумент келтіру] --> B D --> C E[Негіздеме жасау] --> B E --> C E --> F[Жоққа шығару] B --> G[Ойларын қорытындылау] C --> G F --> G </pre>							
<p>Саралау тапсырмасы</p>	<p>Бағалау дескрипторы</p> <table border="1"> <tr> <td>Қарасөз құрылымын біледі</td> <td>✓</td> </tr> <tr> <td>Эпизодтарды талдайды</td> <td>✓</td> </tr> <tr> <td>Маңызын сараптайды</td> <td>✓</td> </tr> </table> <p>Бұл тапсырма жұппен/топпен/сыныппен орындалады. Мұғалім қолдауын қажет ететін оқушыларға арналған тапсырма: Қарасөзде қанша абзац бар? Абзацтардағы ойларды өз сөзіңмен, бір сөйлеммен жаз.</p> <hr/> <hr/> <hr/>	Қарасөз құрылымын біледі	✓	Эпизодтарды талдайды	✓	Маңызын сараптайды	✓	
Қарасөз құрылымын біледі	✓							
Эпизодтарды талдайды	✓							
Маңызын сараптайды	✓							
<p>Сабақтың соңы 3 минут</p>	<p>Сабақ рефлексиясы</p> <ul style="list-style-type: none"> - Бүгінгі сабақтан алған әсерің қандай? - Не ұнады, не ұнамады? - Неліктен? • - Қандай ұсынысың бар? 							

ӘОЖ: 82(574)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСМОДЕРНИЗМ

*Қуанышев А.,
Алматы қаласы*

Қазақ әдебиеті тарихын рухтың тарихы етіп жазған дұрыс . Қазақтың сан ғасырлық тарихы бірнеше кезенді басып өтті . Олардың бірнешеуін: эпостар кезеңі , отарлану дәуірі және бүгінгі — аласапыран кезең деп бөлуге болады.

Санамызда бұлыңғырлана бастаған «Едіге батыр жыры», «Оғызнама», «Қорқыт ата кітабы», одан соңғы «Ер Тарғын », «Алпамыс », «Қобыланды», берідегі «Қабанбай батыр», «Бөгенбай батыр», «Кенесары-Наурызбай жырына» жалғасып отыратын сан ғасырлық өркениеттің жемісі біздің эпостық дәуіріміздің тұтас желісін қалыптастырды. Бұл деген көк аспаннан – Жаратушыдан қуат алып, әпсана мен пәлсапалық қиялдарға иек артқан қыран қиялдың тұсы болатын.

Біздің отарлану дәуіріміздегі әдебиет Абаймен басталды. Аспанды қара бұлт торлап келе жатқан еді . Жау іргеден алған уақытта, әдебиеттің заман ауқымынан шетке шықпайтыны белгілі. Абай шығармашылығында реализмнің негізгі орын алып, тұтас отарлану кезеңінде реализмнің үстемдік алатын себебі де, міне, осында . Біздің отарлану дәуіріндегі әдебиетті тағы да бір тұрғыдан «қарсылық көрсету кезеңіндегі қазақ әдебиеті» деп атауымызға болатын секілді. Жаугершілікте өжет те батыл батыр бабаларымыз қан майданда өледі . Біреулер қорқып қаруын тастайды, бірақ өмірінің соңына дейін намыстың отына күйіп өтеді. Енді біреулер жаудың дегенін істей бастайды. Жылап сықтағандар да, құр уайымға салынғандар да болады. Тағы бір тобыры бойсынғанымен қоймайды, сатқын деген атақ алып, жауынан бетер өз жұртына өршелене шабады. Бұл – өмірде ғана емес , әдебиеттегі майданда да кездесетін комплекс. Байқасаңыз, XX ғасырдағы қазақ әдебиетін жоғарыда айтылған әңгіменің қай-қайсысынан да кезіктіре аламыз.

Бүгінгі күнгі әдебиетімізге келер болсақ, аласапыран кезеңнің әдебиеті деп айтуға тұрарлық деңгейге жетті. Бұл – алдымызда келетін жана эпостық әдебиетке жол салатын дәуір. Сондай кезеңдер эпостар дәуірінің соңғы сатысында да болған. Сыртқы шапқыншылыққа қарсы ту көтеріп, ереуіл атқа ер салған жыраулардың эпостан жырға көшіп, Абай дәуіріне иек артқан поэзиясы дәл бүгінгідей өтпелі кезеңді қалыптастырған еді. Өтпелі дәуірдің айырмашылығы — алғашқы жүйеде сетінеген әдебиет жаңа жүйе орнықтыруға ұмтылады. Өнер дегеніміз қожыраған ой мен шашыраған сезімнің жаңа үндестігін табуға талпынады.

Қазіргі қоғамдағы болып жатқан аласапыран кезеңнің есігін қазақ поэзиясы да қағып тұр. Мен өзім поэзияның тарихын күллі ақындардың рухани тарихы етіп жазғым келеді. Әдебиеттің дәстүр желісі сонда ғана он көрініс табады деп ойлаймын. Эпостар дәуірінен біздің бойымызда не қалды, неден айрылдық ойлаймын кейде. Отарлану саясаты кезеңінде қандай күйкештік, қандай қасиетімізді бере алдық, шыққан биігіміз қай деңгейде? Ендігі алдағы заманымыздағы мүмкіндігіміз неде? – деген сұрақтарға жауап іздегім келді .

Модернизм дегеніміз жинақылық, нақтылық және ой кеңістігінің кеңдігін бір басына жинаған сөз мәйегі. Ұлы рухтың тылсым ғаламшарына бастар тілдің эстетикалық құдыретін меңзейтін терминдік жүйе. Жерге емес, көк аспанға қараған рухты халықтар ғана шабытты модернистік әдебиеттің образын жасай алған. Қазақ әдебиетінің тарихының отарлану кезеңінде өзінің аты затына сай, төрт аяғынан тік тұрған модернистік шығармасы болған жоқ десе де болады. Бірақ модернизмнің белгілері ғана нақты сақталды. Реализмнің шеңберінен шығып, ұлт басындағы қасіретті қарапайым қоғамдық қарама-қарсылық деңгейінде ғана түсінбей, қайта оған адамзаттың жалпы тарихынан ойып орын беріп, өнер атаулыны даналық деңгейінде меңгеруге талпынған ақын-жазушылар кездеседі емес пе? Қазақ әдебиетінің өткенінен модернизмнің

тіректерін қарастыра отырып, енді ғана бой көтеріп келе жатқан жаңашылдау поэзиямызға тың кеңістік іздейд .

Түр жайындағы мәселе ескі мәселе. Дүниедегі не нәрсе болса да белгілі бір формаға келтірілген, келтіріліп те отыр. Философиялық идеализмнің негізін салушы, бізден талай ғасыр бұрын өмір сүрген Платон қарт та бұған ерекше көңіл бөлген. Жұртқа мәлім, оның айтуынша, форма дегеніміз бірден-бір уытты күш, шындықта тек форма ғана бар, ал барлық шын нәрселер — табиғаттың құбылыстары да , адам еңбегімен жасалған заттар да — жалпы алғанда, бүкіл материя форманы толықтыру үшін ғана керек. Платонша форма дегеніміз барлық заттардың кемеліне келген идеясы , ал форма идеясы болмаса, ешнәрсе де болмаған болар еді, онда жалпы әлемде көзге көрінбес, білінбес планета, күн, қарлығаш, бұлт, бүркіттердің идеясы ғана ұшып жүрген болар еді. Қандала, тарақан және басқа арамтамақ жәндік атаулы болмаған болар еді, өйткені олардың салақ баулушысы — адамның өзі де — көзге көрінбей , білінбей өмір сүрмекші ғой. Бір әдебиетші бар дейік, ал оны саусақ пен түртіп көру ешбір мүмкін емес. Бұл, әрине, әдебиетші үшін өте қолайлы. Дүниені идеалистік тұрғыдан түсіну дегенді жұрттың бәрі бірдей оңай ұғына бермейді.

Әдебиетте форма мәселесі — эстетика мәселесі, әсемдік мәселесі. Платон сияқты, Гегель үшін де әсемдік — идеяның көрінісі. Эстетикада — әсемдік жөніндегі ілімде — формалистердің айтуынша, әсемдік дегеніміз үннің, бояудың, сызықтардың дәлме дәл үйлесуі; бұлар сол қалпында көруге де, тыңдауға да өте сүйкімді келеді-міс, ал осылар арқылы не көрсетіліп отырғандығы есеп емес деседі. Архитектурадағы сызықтардың дәл үйлесуі, кестедегі сызықтардың сан құбылуы, біздің киіміміздегі бояулардың жарасымды келуі, ыдыс-аяқ формаларының, үй мүлік-заттары формаларының сымбатты, әсем, ыңғайлы келуі кейде музыканың мелодиясы қаншалықты тамаша болса, олар да соншалықты тамаша болып шығады. Әдебиетте өрнекке, ұсақ-түйекке ден қоюшылық басым болса, оның өзі фактілер мен образдар мәнін көмескілегендік болады.

Формализм «өрнек», «әдебиеттік тәсіл» ретінде көбінесе ішкі сезімнің мазмұнсыздығын немесе құнарсыздығын бүркеу үшін қолданылады. Біреудің басқалармен сөйлескіс келеді, бірақ айтуға ешнәрсе таба алмайды, содан ол кісіні жалықтыра, тым көп сөйлейді, кейде әдемі айтылған, шебер құрастырылған сөздері де болады, бірақ көргенінің бәрін әңгіме етеді, ал оны өзі түсіне білмейді, түсінгісі кемедейді немесе түсінуден қорқады. Қарапайым, айқын, кейде тұрпайылау келетін сөздерден қорқып, сол сөзді қолданудың жауаптылығынан қорқып, формализмге ұрынатында да бар. Кейде кейбір авторлар формализмді қолданғанда өмір шындығы жөніндегі өзінің қаскүнемдік - жауыздық көзқарасын бірден білдіртпеу үшін, фактілер мен құбылыстарға мәнін бұрмалап жатады.

Еліміздің сан ғасырлық әдебиетін сөз еткен шақта осы күнгі әдебиет бейнесін және оның даму кезеңін, шығармашылықпен айналысатын ортаның ендігі ізденісі мен осы күнгі әдебиеттің формасына арналып келген шығармалардың көркемдік таным деңгейін, образдық ерекшеліктерін оқырман ретінде де, автор ретінде де анықтап отыруымыз тиіс. Жазба әдебиеттің қалыптасу дәуірінен бергі шығармаларды қарастыра болсақ, классикалық үлгідегі туындылармен бірге культтық ерекшеліктерге сай түрлі бағыттар мен ағымдар негізінде шығармалар дүниеге келген болатын. Қазақ әдебиеті әр

кезеңнің қоғамдық мәселелерін, әлеуметтік топтың өзіндік болмысын жазушының жекелей зертханасына сүйене отырып, ізденіске толы көркем шығармаларды өмірге әкелді.

Әдебиетті дәуірге бөліп қарастырған тұста, тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ әдебиеті жаңашылдыққа толы. Сол жаңашылдықтың детальдары бүгінгі кезеңдегі ақындарымыздың шығармаларында молынан кездеседі. Қоғамдық ұлттық болмысты әдебиеттен ажыратқан тұста кей тенденцияларға зерттеуші ғалымдар оң пікір танытса, кейбірі қолдамайтындарын ашық жеткізді. Қазіргі әдебиеттегі осындай тенденциялардың ең күрделі мәселелі, сан алуан пікір мен түрлі толғамдарға толысы постмодернизм сарынындағы шығармалар екені белгілі.

Шындығында, постмодернизмдік шығармалар-классикалық шығармалардың желісіндегі жеке субъектінің өмір сүруі немесе жеке мүдделері емес, ол адамның ішкі түйсігі, былайша айтқанда, қалыптасқан қасаң қағидаларға қарсы шығуы, өзіне дейінгі әдебиеттің детальдарын жоққа шығару. Қазақ әдебиетінде постмодернизм жазушының зертханалық аумағында ғана қарастырылады. Әдебиетке арнайы заңдылықпен енген термині немесе нақты түсіндірмесі әзірге жоқ. Десе де, болжамдар мен толғамдардың нәтижесінде, біздің әдебиетке де жаңашылдықтың керек екенін аңғаруға болады.

Постмодернизм терминін айтқан кезде екі жақты дау туып, бірі әдебиеттен алыс санап, менталитеттік ерекшеліктің талаптарына сыйғызбай жатса, екінші топ керісінше, оның зерттелу өрісінің шетел әдебиеттерінде әлдеқашан қолданыс тапқанын ескере отырып, біздің әдебиетке де оның керек екенін, жаңашылдығын, көркемдік таным деңгейін саралап беріп отыр. Қазіргі таңда таза модернистік және постмодернистік бағытты ұстана отырып, толыққанды түрде жазылған шығарма қазақ әдебиетінде жоқтың қасы. Десе де, кейбір шығарманың бөліктерінде оның өзіндік штрихтарының көрініс беріп жүргенін байқап жүрміз. Мысалы, Д.Амантайдың шығармаларында, А.Алтайдың шығармаларында, Т.Әбдікәкімұлының «Ақпан прозасында» және т.б. бірқатар өлеңдерінде, А.Елгезек шығармаларында т.б. ақын-жазушылардың шығармаларынан көреміз.

Шетел әдебиетіндегі бірқатар ғалымдар постмодернизмді модернизмнің жалғасы дейді. Жазушы, философ Д.Амантайдың: «Постмодернизм – моденизмнің ажалы» деген пікіріне де қосылмасқа болмас. Ол туралы негізгі бөлімдердің бірінде баяндалады. Әдебиетте әр терминнің ғылымға енген өзіндік хронологиясы бар. Ал постмодернизмнің үзік-үзік белгілерін Тыныштықбек Әбдікәкімұлының жырларынан да аңғаруға болады. Демек ол белгілі шектеулерден, уақыттың еншісіндегі кезеңнен тұрмайды. Жазушы санасының еркіндігі қай жерге дейін жетіп, шарықтау шегін тапса, сонымен қатар, жанның ұғымындағы түйсіктің тоғысуымен өрбісе, белгілі бір сюжетке емес ойдың нәтижелерін ғана құраса, ол шығарма осы бағыттың жемісі болып санала береді.

Постмодернизмді сөз еткенде әдебиеттің эстетикасы мен әдебиет қай ұлттың тілінде жазылса, сол ұлттың ішкі болмысы мен таным түйсігін қарастырып алған жөн. Постмодернизм де, эстетика да күрделі, көпмағыналы, концепциялық ұғымдар екені рас. Таным деңгейінде елес қуу, моральды нормалардың шегінен шығу, қоғамдық мәселені түрлі ішкі монологтар арқылы беру, психологиялық ерекшеліктерді, ежелгі мифтік сарындарды бүгінгі тылсыммен байланыстыра отырып суреттеу, нақты емес дүниелердің шешімін

оқырманға қалдыру, ойыншыл қағиданы ұстану, бейтарап оқырман мен бейтарап автор арасындағы байланыс сынды көріністер постмодернизмнің төңірегінде қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Постмодернизм және мәдениет» Он томдық. 7-том
2. «Постмодернизм және мәдениет» Он томдық. 8-том
3. Б.Майтанов «Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар»
4. Б.Майтанов «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм»
5. А.Ісімақова «Бүгінгі постмодернизм»
6. Ж.Жарылғапов «Постмодернизм қандай құбылыс»
7. А.Ісімақова «Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының мәселелері» Алматы, 2020 жыл

ӘОЖ: 82-1(574)

ЖҰБАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ

*Қадырқұлов Н., Ақболатов А.,
Орал қаласы*

Тарихтың қан қатқан беттерін парақтасақ, қазақ небір зұлмат, небір қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткеріп келгенін көреміз. Ашаршылық.., қуғын-сүргін.., қан майдан... Қарға тамырлы қазақтың бір бөлігін Ұлы Отан соғысы да жалмады. Ресми деректерге сүйенсек, қазақ даласынан жүзге тарта қаламгер, қаламына қаруын қоса асынып, елін қорғауға аттанған. Ежелден ата-бабаларымыз :

«Батыр ақын болмаса,

Ол бойына мін емес!

Ақын батыр болмаса,

Көрген күні-күн емес», - деп жырлап кеткен. Бұл өлең жолдарының ақиқат екендігіне айқын дәлел болатын ақын-жазушылар қазақта қай заманда да аз боған жоқ. Солардың бірі – Жұбан Молдағалиев. Бұл есім аталғанда қазақтың көкірегі ояу әр перзентінің жүрегінде «Мен – қазақын! » деген киелі ұран ойнап тұратыны хақ. Жұбан әлемінен туған өлкеге, елге, Отанға деген асқан сүйіспеншілігін аңғартатын өлеңдерді де, «қанмен жазылған» жалынды майдан жырларын да, нәзік, мөлдір махаббат лирикасын да және мәңгілік өлмес тақырып – Ана жайындағы жүрек тебіреністерін де табуға болады. Ғауһартас сынды сан қырлы ақынның ой тұңғышына бойлап, әр қырынан қарап талдау арқылы ғана ақын болмысын тани аламыз.

"Ақын Жұбан бүгінгі күннің ең актуалды мәселелеріне жедел үн қосып отыратын. Соның өзінде де шығармаларынан асығыстық, ақауы кездеспейтін талант." деп пікір білдіреді Ғабит Мүсірепов. Және бұл пікірді жандандыра түсетін, расында Жұбанның айту керек сөзді дер шағында айтып, көтерілуі

керек ұранды дәл уақытында тұғырына қондыра білгенін, ел басына түскен сындарлы, қиын-қыстау шақта қорқасоқтап үнсіз қалмай, өзінің һәм ұлтының еңсесін жырымен көтергені турасында қазақ әдебиетінің абызы, ақын Әбділда Тәжібаев: *«Осы заманның сөзін сөйлеп жүрген, сөйлеп кеткен қаншама ақын бармыз. Соншамыздың аузымыздан басқа емес, бір ғана «қазақ» деген сөз шығып кетсе болды, «мынау нағыз ұлтшыл» деп қайсыбірімізді түрмеге жауып, қайсыбірімізді енді ауыз ашпастай етіп жазалап жатқанда, мына Жұбан ініміздің «Мен – қазақыны!» деп айқайлаған үні өзінің рухани ажарын жоғалтпай, аспанымызда тұрып қалды. Бұған не дерсің! Құдды бір өртенген өлкенің ортасында жанбай жалаулап қалған бір уыс жасыл шөптей желбіреп, жан-жағындағы тіршілікті қайта жандандырғандай болды. Бұл – Жұбан інімнің ырыс-бағы, ар-намысы болар. Қала берді, ол бүкіл қазақтың ырыс-бағы мен ар-намысын сақтап қалғандай болды. Алланың мұнысына да шүкір»* деп тебіренісін жектізіпті.

1986 жылы азаттықты аңсап алаңға шыққан жастар жанайқайын жеткізе алмай, жанышталып жатқанда, яғни, Желтоқсан оқиғасы кезінде де жалғыз ғана Жұбан жастарды қорғап, Г.В.Колбиннің зиялыларды жинап, бөтен ниетпен жасаған жиналысында *«...көзімен көргендердің айтқанындай, 17-18 жастағы қыздардың шашынан сүйреп сабаған солар емес пе екен? Ақырында, сонан кейінгі күндері қалалық транспортта, көшелерде және басқа да қоғамдық орындарда тіл тигізу мен қоқан-лоққы жасау солардан шығып отырған жоқ па... Мен сондай ұят оқиғаға және артынша не болғанын естігенде, жасырып қайтейін, осы күнге дейін өмір сүргеніме өкіндім. Иә, мен кез келген қоғамға қарсы бой көрсетулерді түбірінен қиып отыруды толық жақтаймын, өйткені демократия – анархия емес! Солай болғанмен де, тіпті кінәлілерді де оған деген сенімінен айырмау керек. Біз олардың жасағанына ғана емес, сондай-ақ, олардың азаматтық болашағы үшін жауаптымыз»,* - деп шамырқана, жиналған жұтты тебіреніс сөз сөйлегені елге мәлім. Осы оқиғадан кейін де Жұбан ақынның даңқы асқақтай түсті. Оның жүректіліне тағы бір мәрте ел куә болды.

«...Мен Жұбан болып,

Қазақтың жүрегі болып бұлқындым,

Мінбелерден намысын жырттым ұлтымның.

Көлгірсіген жоқпын

Келімсек Колбин алдында,

Көзін шұқып аштым ,

Көр соқыр болған шіркіннің...», - деп өрілген белгілі ақын, жазушы

Бақтыбай Айнабековтың «Желтоқсан – жалау» атты өлеңінде Жұбан есімі анық жазылып, оны қазақтың ұлтым деп бұлқынған жүрегіне теңей келе, ерлігін насихаттайды.

Жұбан ақынның ерлікке, жауынгерлікке, майданға тартқан жүрегінен нәзік жауһар жырлар да төгілді. Анасы Зеріптің өзі тандап әперген жары София Молдағалиеваның 2010 жылы «Ана тілі» газетіне «Жұлдызымыз жарасқан құтты шақырақ болдық» деген тақырыппен мақаласы жарық көрді. Онда ақынның анаға деген шексіз құрметін, соншама қарапайым үйдегі болмысын, ақкөңілділігін, талапшыл, еңбекқор екендігін сүйсіне, сағына жазады. Сөзіме айғақ болуы үшін, сол бір жарының естелік жазбасынан үзінділер ұсынғым келеді:

«...Жұбақаңның шешесі Зеріп тезірек баласын аяқтандырмақ болады. Сөйтіп, Жұбақаңның бір жүрген қызын үйге алдыртып көреді, бірақ ол қыз шешесінің ойынан шықпай, Жұбақаңа «Мұныңды қой, қызды өзім таңдаймын» деп бір-ақ айтады. Жалпы, Жұбақаң шешесінің айтқанын екі етпейтін адам еді...» ;

«...досы Сағынғалидің (Сейітов) айтаныны: «Мүмкіндігінше Жұбақаңның анасының көңіліңнен шығуға тырыс, сол кісінің бабан тапсаң болды, басқа ештеңенің қажеті жоқ», - деумен болатын...» және осыған ақынның әйел құдіретімен киесін жырлаған «Жер мен әйел» өлеңінен үзінді шумақтарды қоса кетейін:

*«Мен әйелге тәңірімдей табынам,
Гүл ұсынам поэзия бағынан.
Хауа-анаға қара жер де қарыздар,
Содан туса адам атты бағыбан.*

*... Жер – құдірет, жер – алдияр, жер – дана,
Теңеу болса, әйелге тек жер гана.
Жер де – әйел, тіршіліктің құрсағы,
Өлерде де дейміз оны жер-ана.*

*Мен әйелге сондықтанда табынам,
Гүл ұсынам поэзия бағынан.
Табиғаттың таңғажайып перзенті,*

Жердің көркі солар ұлы бағыбан.» Иә, Әйел затын тәңір тұтып табынуы ұлылықтың ең айқын айшықтарының бірі, мейірім мен махаббаттың мәңгілік символы!

«...Мәскеуге жетпей, өзі баратын бір тоғайдың арасында керемет жері бар, сол жерде шығармашылықпен айналысатын. Ондай кездерде екі айға кететін. Бір нәрсе жазатын болса, өте көп толғанатын. Көңіл күйін сыртқа көрсетпейтін, білдірмейтін-ді...» ;

«...Біздің махаббатымыз қызық болды... Ол ешқашан хат жазған кісі емес. Моңғолияда жүріп хат жазыпты. Бірақ оны поштамен жіберудің орнына өзімен ала келіпті...» Бұдан оның бала көңіл , ақ ниеттілігін аңғарамыз. Өзі де ақын туралы:

*«...Ақыннан жас болса тек келешек жас,
Ақыннан жердің гана жасы үлкен...»* деп жазады ғой...

«...Ол өте талапшыл болды. Жұмыс тоғызда басталса, қызмектерлері де уақытында орындарында отыруға тиіс еді. Не жоспарласа, соны істемей қоймайтын-ды.»

Жұбан Молдағалиев туралы Зейнолла Қабдолов "Жұбан - қазақ поэзиясындағы, әдебиетіміздегі ірі құбылыс. Ол Оралдың гана емес, қазақтың Жұбаны." Орал топырағында ел мақтанар тұлғалар аз емес. Топырақ деген, жер деген – қазақ үшін қашанда киелі ұғым. Жұбандай ақынның өз жерімен болғанына бір мақтансам, оның үстіне, менің арғы атама – «Бутин Мәжікен мырзаға» деп арнаған өлеңін көріп, жүрегім жарылардай қуанғаным есімде. Ақынмен біршама рухани жақындай түскендей болдым.

Жұбан поэзиясында Отан, туған жер тақырыптары молынан кездеседі. Ол елін, жерін шексіз сүйе білген ақын. Отаны үшін от кешті, елімен бірге қайғырды, бірге қуанды, жерімен бірге жабықты, бірге шаттанды. Ұлтымен шексіз мақтанды. Оған дәлел болатын жан аямай жасаған ерлік істері мен аяулы жыралы.

*«Ғажапсың, Қазақстаным!»
«Бейтаныс маған тұл заман,
Білмеймін өткен ғасырды.
Онда мен, елім, тумағам,
Көргем жоқ төккен жасыңды.*

*Сені мен сол бір кезде де
Сүйер ем қайран шешем деп,
Шешеден бала безді ме,
Шерменде, жарлы екем деп...»*

«Білмеймін өткен ғасырды» дейді... Біледі ғой...Білгенде не істемек? Ғарасатты тарихты қалай нұрландырмақ? Егер сол заманда туғанында Отанының қасіретінен аққан қанына малынып, көзінен жазықсыз төгілген жасына жуынуға әзір екендігін, елі үшін ерлігі аз болмаса да, өкінішпен жазады. Отанға өзінің аяулы шешесіндей қарап, Анаға балаудан асқан теңеу табылмас, сірә...

*«Ақын туралы»
«...Бәйек боп шығамын деп қай жағынан,
Ақынға хан жағынан, бай жағынан.
Ақынға қылмаңдап жер қызғалдағы,
Аспанда күн күлімдеп, ай жалынған.*

*...Аз қидық тіріде оған ұлылықты,
Өлеңнен жоқ болса да жылу мықты.
Адамды әдеміге ынтық қылып,
Жасады ол табиғатша сұлулықты.*

*...Ал кейде сәбиіңдей бола қалып,
Несі бар еркелесе анаға алып?
Ол бақи, азат кетсе, шапалаққа,
Оған да әмір-тәңір, ана – халық.»*

*...Мұңайтшы мықты болсаң, ей, келімсек!
Қуантшы, көңіл берші кел, келіншек!
Жаһанды түңілтеміз біз жерінсек,
Өлгенше берілеміз біз берілсек!*

Ол ұлтын өле сүйді, ұлт мүддесі үшін өле берілді.

Қорыта айтсақ, «Өзің үшін емес, ұлтың үшін қызмет қыл» - бұл Жұбан Молдағалиевтің өмірлік ұстанымы болды! «Жұбан» мен «Қазақ» бірдей сөз сияқты, бірге естілетін сынды...

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.Молдағалиев. «Жыр күнделігі» өлеңдер жинағы. Алматы «Жалын» 1981 ж.
2. .София Молдағалиева. «Жұлдызымыз жарасқан құтты шаңырақ болдық» деген мақаласы.
«Ана тілі» газеті №49 саны. 2010 ж.
3. Әділбек Ыбырайымұлы.«Жалындап өткен Жұбан аға» деген мақаласы.https://adebiportal.kz/kz/news/view/zhalindap_otken_zhuban_aga__20229

ӘОЖ: 82.31(574)

Р.ОТАРБАЕВТЫҢ «БАС» РОМАНЫНДАҒЫ МИСТИКАЛЫҚ БЕЙНЕЛЕРДІҢ МИССИЯСЫ («Бас»-тың айтары көп)

*Нұржанова Р. Қ.,
Атырау қаласы.*

*Жазушы айтқысы келетінін, жазуы керек.
Эрнест Хемингуэй*

Ауылдың құрт-қаймағына қанып, етекке оратылып, көрісуге, той –топырға жағаласа жүгіретін алаңсыз балаң кезімізде әкем Ылғи мола қасынан өтер тұста: «түс ауғанға дейін беттеріңді сипап өтіндер, одан кейін іштей дұға бағыштаңдар», - дейтін. Себебін сұрайтынымыз да: «аруақтар: мен де сендей болғанмын, сен де мендей боларсың , деседі» деп жауап қайыратын.

Алдымен Орал шахарында Рақымжан Отарбаев білім алған БҚМУ-дың филология факультетінде оқып жүрген шағымда жазушымен кездесу бақыты бұйырған еді. Зор дауысты, қатқыл үнді, шашын ерекше қайыратын, майын тамызып, адамды ойға еріксіз қалдыратын ойлы жүзді не айтар екен-ай, басқа кездесулер секілді сүреңдеу өтпей, бір пайдалы ақпарат жазып алайықшы деп блакнотым мен қаламымды қоса алып бардым. «Бас» туралы өз аузынан сонда естідім. Менің өлкемдегі Қарой, мен кіндік қаным тамған жерде ағарып тұрған Мұрат Мөңкеұлы мазары... Әдебиеттің, тілдің қадір –қасиетін әлі де меңгермеген қара халық екенбіз ғой дедім. «Бас»-ты оқу үшін Түркияға аттанып, таңмен таласып оқығым келген-тін...

Толқындай тулаған асау өмір, күніге бір тағдырмен бізді тоғыстырып, бір тағдырды ортамыздан алып кетіп жатады. Рақымжан Отарбаевтың өшпес мұрасы бізді жазушымен қайта қауыштырғандай күйге бөлейді. Оның бар болмысын, халықына деген жанашырлық сипатын, біртұтас өрлігін көрсетеді. «Қазақ бассыз қалмасын!» деген астарлы философиялық ойы, көкейде көп сұрақтың тууына себепкердей. Сынды жақсы көретін жазушы: «әр сөзімді өзімнен қызғанып жазатынға айналдым. «Бас» романын жазып бітірдім. 10-12 жыл жанымды қинап жазған шығарма. Онда Махамбет жоқ, басы бар қазып

алған көрден», - деген-тін. «Баста» бәрі де бар тарих, қызғаныш, қым-қиғаш сюжет, қырқысу мен жаға жыртысу, талас, өтірік, мансапқұмарлық, адами қасиеттер, тіпті, махаббат та, бірақ ең шығарманың шырайы тылсым күште, яғни мистикасында: «- Оқиғаның жалғасын өзгеден емес, өзімнен тында,- деді жақ сүйек сақ-сақ қозғалысқа еніп...» [1,78 б.]. («Мистика – санадан тыс ғажайып әлемнің болуына сену және сол әлеммен байланысқа түсу мүмкіндігі».[2]). Бұл басты кейіпкер Ноэльге бұйырған ерекше қабілет пе дерсіз?! Жоқ, аруақ көретін-бақсылық қасиеті дегенге еш негіз жоқ. Түп –тура сүйектің тіл қатуы. Себебі бұл құбылыс романдағы ілтипатты қос ғашық, адал аманат арқалаушы шәкірттерге де (Дәурен мен Айым) бейтаныс емес: «... Жертөле ішін бозғылт мұнар кептеді. Есік ашылып, әлдекім кіргендей болды Сасқандарынан дір-дір етіп отыра қалысқан. Келген Жәңгір хан еді. Жәңгір зерлі шапанды, айыр қалпақты, қара сұр, қыран қабақты, селдір сақалды екен. Махамбетке таяп барды.

Ғылымда дәлелденген жайт, қазір екеуі де елес-бейнеге айналады. Тірісіндегі айтыс-тартысты, өкпе-назды тағы қайталар, - деп Айым қалшылдап қорқып, Дәуреннің құшағына кіре түсті.» [1,89 б.].

Осы тұста оқырманның аса қиялы, ойының ұшқыр әрі тартымды суреттеу қабілеті әсте қажет деп түйдім. Сонда ғана Ноэльге қонған бақсылық қасиет немесе жындылық емес, бастың құдіреті сол тұстағы шынайы текетірестерді, шын диалогтарды көрсету үшін қоюландырылған жазушы әдісі екенін аңғарамыз. Әдебиетте бар, бірақ толық зерделене қоймаған мистиканың сарыны қазіргі тағда Қойшыбек Мұбарак шығармаларынан да көрініс табады. Суреткердің кез келген шығармасын алғаш оқығанда, классикалық әдебиеттен қалыптасқан түсінігіңізге нұқсан келуі немесе автор санасында бір ауытқушылық бар ма деген ойда қалуыңыз әсте мүмкін. Бірақ бұл өзіндік стиль. Рақымжан Отарбаевтың өзі стилі ерекше, патриоттық жанашырлығы кемдеу деп танытқан Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятында да бұл сарын (мистика) орын тапқан. Автор «Бас» романында Махамбетті сөйлету үшін оны түске де енгізеді (Ноэль Шаяхметовпен мен қоса сол кездегі Алматы әкімі Иманғали Тасмағанбетовтың), оның елесін де көрсетеді. Ал оқиғаны таныту үшін елестерді еселендіреді. Мысалға: Жәңгір, Ықылас, Баймағамбеттердің елестері. Тағы бірі бар. Ол – апачи тайпасының көсемі, 25 жыл бойы АҚШ әскерімен өз мекені үшін жан аямай күрескен атақты Джеронимо. Жазушы бұл тұста үндістер мен қазақтардың түбі ортақ екендігін танытқысы келген: «- Атам маған да келіп кетті. Біз бұл жердің түпкілікті тұрғыны емеспіз. Атам сені туысқанымыз деді. Бас-көз боп жүр, деп маған аманаттады. Ол біздің жебеушіміз» [1,94 б.]. Осы Харлин мен Ноэль диалогының қысқа қайырылған үзіндісінде үлкен тарихтың астары жатыр. Әлі де тереңдей түскенде дерсің... Берер ақпардың көптігінен романның бір бөлігі үзіктерге айналған. Ары қарай зерттейтіндер бар деді ме?! Мүмкін... Басты жау қолында қалдырудың орайы қасірет екендігін ұғындырады. «Аттылы екі үндіс бұларға жете бере ат басын сәл ірікті де, садақтарын шірей тартысқан. Қос қарағайдың бұтағына ілінген екі бас допша домалап түсті. Еңкейе берді де көз ілеспес шапшаңдықпен ілді де кетті... Қайран жоғын көрді. Көрді де үстінде тұрып жолдасының басын кесіп алған...» [1,104 б.]. Бас жауда қалмауы керек. Ажал құшар досының басын қалдырмай, кесіп өзімен алып кетуі. Бұл тегін емес. Біте қайнасқан бір туыстық. Қазаққа қайтарылмаған Кеңесары ханның басын жоқтайды. Бұнда бір күштің

бары анық дегендей: «...- Эрмитаждың қоймаларының бірінде Кеңесарының басысақтаулы. Мен жолай алмаймын. Құйрығымда қоңырауым бар. Сенің жөнің бөлек. Әзірге өмірбаяның таза. Қырағы көзге ілінбегенсің.

-Сонда...

- Сол басты алуымыз керек. Сақтап қоямыз. Қазақтар түбінде оны да іздейді. Сол кезде сауда қызады. Қымбатқа өткіземіз [1,106 б.]. Ашынған автор жүрегі, халықтың қамы, қинаған жүйе өзегін өртегені көрініп –ақ тұр. Рухтары биік Махамбет, Кеңесары, Джеронимо елінің ұландары, ұрпағының ұрандары. Тылсымның бары анық. Бастарын түгендесе - қазақ бастайды демек. Айтпағы осы деп түйдік. Біз даттап келген Жәңгірдің елге сіңірген елеулі еңбегін, Махамбеттің өшпес адуыны мен ерлігін қатар ұсынады. Оқырманды бір жақты еткен жоқ, жан-жақты ете білді. «Абай-көреген» дейміз, (қазақтың маңдайына біткен ұлы ақынын даттауға негізім жоқ)бірақ, қазіргі «өсекші, өтірікші, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақтар», Абай дәуірінде де болған. Сол секілді қаламгер ғасырлар мен әлеумет алмасқанымен, адамдардың көрсоқырлығы, байлық, даңқ, мансап үшін түлкі тірлігі өзгермейтініне оқырман назарын аударады. Ақынның алмас мінезі, өрлігі, айбалтадай өткір тілі ол өлген соң да шенділерді сескендірді. Әлі күнге дейін солай. «Бас»-та тарихтың бұрмалануы мен қатар біз қадірлеп, сүйсініп жүрген «ұлылар ғой!» деп қарайтын мүсін мен суреттер нақ айқын олар еместігін, қазақ құр бояу мен біреудің қиялына, салған қыр мұрыны мен оймақ аузына таңдана жүргенін түсінесің де, «әттеген –ай» деп қаласың! Қалың оқырманына Рақымжан Отарбаев шыншылдығымен ұнаған. Шимайы өзіне ғана тән ерекшелігі бұл романда ап-айқын көрініп тұр. Жоғарыда айтылғандай көпті айтқысы бар, бірақ асыққандай. Еліне аманат арқалатқандай. Баста қасиет бар. Аманат тиісті түкпірлерге жетсе екен. Түкпірдің де түсінігі көп. Олар ұлы бабаларындай болды, ал біз бола алып жүрміз бе?! Түбінде сына күміске қашалған сынадай екеніміз хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Ұлт болмысы» республикалық-патриоттық, әдеби-танымдық журнал. №3 (68). 2019 ж.
2. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/proza/11328>

ӘОЖ: 82-1 (574)

АСҚАР СҰЛТАНОВ АҚЫНДЫҒЫ: ТАҚЫРЫП АЯСЫ, ӨЛЕҢ КӨКЖИЕГІ

*Мүтиев З.Ж., Сарсенғалиева Г.С.,
Орал қаласы*

Асқар Сұлтанов Мүтиұлы - адам боп туып, ақын боп өмірден өткен елеусіз жан. Жастайынан сөз өнеріне құмартып өлең-жырды жанына серік етіп өскен Асқардың артында мол туындылары қалды. А. Сұлтанов ел-жұртқа жазба жанрдың ғана емес, айтыс ақын ретінде де таныс.

Өткен ғасырдың 70-90 жылдарындағы облыстық, аудандық айтыстарда өзіндік ізі, орны бар ақын есебінде танылды. А. Сұлтанов – облыс ақыны атағын да иеленді. Жазба жанрда Асекеңнің құлай сүйіп жырлаған тақырыбы - туған жер, өскен өлке өңірінің жай-күйі. Ақынның алғашқы және соңғы кітабы – «Жазира» жыр жинағына Алғы сөз жазған ақын-журналист Базарғали Қуатов: «Ең бастысы ақынның туған жер мен өскен ортасына деген шексіз сүйіспеншілігін сезініп, жерлестерінің қуаныш-қайғысына ортақтасып өткеніне көз жеткізеріңіз анық. Ақын бір өлеңінде:

Мен өзім қырда тудым, қырды ұнатам,
Қалықтап қырдағы ұшқан жырды ұнатам.
Қаламы төселмеген десеңіз де,
Жүректен қырға арнап жыр құлатам

- деп жазған екен. Демек, ол туған жер табиғатына да ерекше мейіріммен қараған болса керек. Сондықтан кітаптың атын «Жазира» деп қойғанды жөн көрдік» [1, 3 б.] - деп жазады алғы сөз иесі.

Иә, ақын шығармашылығында туған жер тақырыбы өзекті орын алады. «Отан туралы ода», «Қазақстан - Отаным», «Тәуелсіздіктің он жылдығына», «Сырым баба тойына», «Қасиетіңнен, аруағыңнан айналдым», «Қызыл ту» колхозына», «Туған жер», «Туған жер туралы ойлар», «Елім менің», «Елімменен сырласу», т.б. өлең-жырларының өрімінде Асқар ақынның ел-жұртқа, туған халқына құрметі мен сүйіспеншілігі көрінеді. Кеңестік дәуірде жазылған өлеңдерінде көп ұлтты қоғамның бірлігі, тыныштығы, «Бінтымақ, теңдік, достық, туысқандық, / Бейбітшілік, ізгілік ұранымыз», «Жол жоқ дейміз соғыстың өртіне біз, / Бейбіт күн деп ән салып серпілеміз» - деп жырласа, еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі туындыларында: «Қазағым, көтеріліп көңілдерің, / Артқандай өз-өзіңе сенімдерің. / Екі жыл шаңырағыңды көтергелі / Тәуелсіз Қазақстан елім менің!» - деп қуанышпен толғанады.

Ақынның сөз саптасы қарапайым, әсем тіркестерді теріп, әшекейлеп жатпайды, көз алдына, ой- сезіміне қалай елестетсе, соны сол қалпында қағаз бетіне түсіреді. Бояма, жылтыр сөздерден бойын аулақ ұстайды, сабырлы, салқын қанды леппен желіп отырады. Туған өлкесінің тарихи тұлғалары Сырым Датұлы, Исатай мен Махамбет, ән-күй өнерінің дүлдүлдері Құрманғазы мен Дина, Мұхит пен Ғарифолла, ақын-абыздар Жұбан мен Қадыр т.б.- ақын өзіне үлгі тұта сөйлейді. Олардың есімдерін қастерлеп өлең-жырларының мазмұнына қосып, кейінгі ұрпаққа уағыздап, насихаттаудан танбайды. Қазақтың қасиетті тілі мен сөйлеу шешендігін, салт-дәстүрін жырлауда ақын өз өлкесінен, туған аймағынан шығып, Отандық ұлт зиялыларының, абыздарының аруағына сыйынады. Қорқыт баба, Қожа Ахмет Яссауи, Төле би мен Қазыбек, Әйтеке би-шешендермен қатар, «Жыр бұлағын ағызған, / Бұқар жырау, Шал ақын» деп термелей келе:

Осы тілде ұрандап,
Жауға шапқан Абылай.
Қара керей Қабанбай
Қанжығалы Бөгенбай
Қайтпас батыр Ағыбай [2, 25 б.]

(«Қазақ тілім – ақ тілім»)

- деп жыр төгеді. Ақын туған ел-жұртының маңдайға біткен бір туар, марғасқаларының есімдерін пір тұтады, кейінгі ұрпаққа үлгі ете мадаққа қосады.

Туған тіл - ана тілдің құдіретін «Тілісің сен ұлы Абай атаның, / Осы тілде жазды жырын Шәкәрім, / Түркі тектес ұлттар түгел ұғады, / Қазағымның сөз мәйегі-мақалын» - деп құлашты кеңге сермейді. Ана тілінің қадыр-қасиетін, «Қазақ тілім, ұлттық тілім, ардағым. / Басқа тілмен бірдей қадір салмағың, / Өгейлікті жетпіс жылдай көрсең де, / Жоғалмадың өміріңді жалғадың» деп тебірене жырға қосады. Ақын ұғымында ана тілі- елдікті білдіретін таным-түсінік айбының. Өр ұлт өзінің тілінің алдында бас июі керек, өйткені тіл азаттықтың, тәуелсіздіктің кепілі. Қазақтың тіл байлығы оның ой байлығын, шешендігін, философиясын, қара сөздің мықтылығын айғақтайтын бірден-бір құрал деп толғанады ақын. Туған тіл мен туған жер - ең басты рухани және материалдық байлығымыз деп қарастырады ақын.

Туған жері-өлкесін аялай жырлаған Асқар ақынның назар тігіп көңіл аударған тұсы- өзін қоршаған орта мен табиғат тылсымы. Адамзаттың ортақ планетасы- жерді сақтап, күтудің амал-шартын қарастырған әлем халқының ортақ мәселесіне араласуды ақын өз өлкесінен бастауды ұйғарыпты. «Табиғатты аяла» өлеңі соның белгісіндей:

Ауа, жер, су- өмірдің мәні дерлік,
Адамзатқа бағынған бәрі дерлік.
Құдіретін түсінбей жүрміз әлі,
Көп қой мынау, адамда әбігерлік [2, 57 б.]
(«Табиғатты аяла»)

- деп толғанған ақын көпшілік қауымға, мұқым адамзатқа ой салып өтеді. «Табиғатсыз өмір жоқ, біле тұрып, / Өзімізге өзіміз қас қыламыз» - деп келетін жанайқайды бірдің ғана емес, мыңның мұң-зары деп ұғынған абзал. Шағын шумақтарға үлкен мәселені сыйғыза білген ақын толғанысында ластанған ауа, тартылған өзен суы, бүлініп, зардап тартқан жер беті былықтары, бәрі-бәрі сыйып кеткен. Ақын Асқардың табиғат тамашасын дәріптеген өлеңдерінің қатарын «Туған жер әуендері», «Көктем», «Көктем жырлары», «Көктем таңы» т.б. туындылары толықтыра түседі. Жылдың өзге мезгілінен гөрі көктемді өзіне жақын тартқан ақын бұл маусымды шабыттана жырлайды.

Жасыл көктем, ерке көктем, өр көктем,
Сағынып-ақ күткен сені ел көптен.
Жылғалардансылдыр-сылдырсуағып.
Жұпар иіс аңқып кетті-ау жер-көктем[2, 61 б.]
(«Көктем»)

Көктемкұбылыстарынжырлаудаақынкейіптеулердіәдеміқолданады.

Жансызға жан бітіріп, келбет-көрік сыйлаған бейнелеуіш құралдары туындының көркемдік шырайын арттыра түседі. «Ақ шарбы бұлт аспан жүзін көмкеріп, / Тұрғандай ол шатыр жерге төңкеріп, / Жер дегенің жасыл желек жамылған / Жан-жануар тіршілікке өң беріп» - бейнелі сөздер тізбесін «Аспанда бұлт алушы ма еді тұрақтай, / Ару күнің қояды ма жылжытпай, / Ақ ұлпа бұлт жиналды да кенеттен, / Жерге қарай құйды-ау келіп бұлақтай» сынды тіркестер жалғай түседі. Көктемге қатысты метафоралық эпитеттер шоғыры бай көрінеді. Олар: ерке көктем, жасыл көктем, өр көктем, нәзік көктем, сел көктем, асқақ көктем т.б.

Өскен өлкесінің табиғатымен қатар сол жердегі елді мекенді тұрақ еткен жандардың еңбектегі ерліктері мен қоғамдық құрылысты дамытудағы іс-әрекеттерін ақын жырлаудан жалыққан емес. Қыр қызықтары, жайлаудағы

жазғы еңбек дүрмектері ақынға шабыт сыйлар суреттер. Малға толы, егінге бай атырапты, жайқалған алтын дәнді даласын, ауыл еңбеккерлерінің қоғам байлығын молайтудағы ерен еңбектерін, яки қоршаған орта тіршіліктерін ақын елеусіз қалдырмайды, дәуір үні мен оның тынысын кеңейте жеткізеді. Мәселен, ақынның тұрақты мекені болған бұрынғы «Қызыл ту» колхозының (қазіргі Алғабас ауылы) өзі өмір сүрген дәуірдегі болмысын былайша суреттейді:

Еңбек деп еңбеккерлер жан қияды,
Жылма- жыл келеді асып әр қияны.
Қалайша жырламаймын колхозымды,
Даласын дүбірлеткен мал тұяғы [2, 19 б.]

(«Қызыл ту» колхозына)

«Советтік шындықты жырламаған ақын - ақын емес» (С. Мұқанов) атты теңгермешілік заманда өмір сүрген ақын А. Сұлтановтың жоғарыдағыдай сарында жырлауы - ол дәуір, сол қоғам үшін қалыпты жағдай болатын. Әдетте көркем әдебиеттегі жұмысшылар бейнесі, еңбекшілер келбеті делінетін тақырыптар барлық жанрда да өзінің шығар биігіне дейін шарықтады. Мәселен, кеңестік құрылыстың көпке мәшһүр туындылары: «Қарағанды», «Өскен өлке», «Жер қазғандар», «Ұшқын», «Жалын», «Менің құрдастарым», «Миллионер», «Жолдар мен шақырымдар», «Қыран дала», т.б. өткен дәуірдің еңбек ұранын дуылдатқан шығармалар боп әдебиет тарихына енді. Міне осы сынды аса күрделі тақырыптар болмаса да, Асқар ақын да шағын жанрда кеңестік құрылыстың қол жеткізген еңбек тасқынын шабыттана жырлай алды.

А. Сұлтановтың «Елім менің», «Тәуелсіздіктің он жылдығына» т.б. туындыларында қазақ халқы жүріп өткен еңбек жолының өткен тарихы, дала еңбеккерлерінің көркейген қоғам құруға талпынысы, қарапайым кәсіп иесінің болашақ «гүлденген заманға» жетуге асық көңілдері сол уақыттың көзқарас пайымында суреттеледі. Дала дихандарының егін орағы кезіндегі еңбек қимылын бейнелеуде ақын қаламынан, ой-қиялынан туған: «Жайқалған алтын дәнді космос десе, / Комбайн төсінде ұшқан корабльдер», «Кешегі ел бақытын қорғаушылар, / Солдаты бүгін еңбек майданының», «Еңбекпен, ерлігімен көркемдейді ел, / Ерлерін елін сүйген «серкем» дер ел» -деп келетін кестелі сөз өрнектері А. Сұлтанов туындыларының көркемдігіне болыса түседі.

Әлемді шарлаған соғыс тақырыбы қанша жылдар өтсе де, сандағын ұрпақ буыны ауысса да әлі де күн тәртібінен түспей келеді. Тұтас бір буынның қанатын қиған сұм соғыстың әл әзір зардаптары жойылмақ та емес. Ата-бабалар қанымен келген Жеңіс күні даңқын, отты соғыс жылдарының қасіретін жырлап өткен ақындар сапында Асқар Сұлтанов та бар. Ақынның «Жазира» кітабының бір тарауы соғыс тақырыбына арналған. «Отты жылдар елесі», «Ардагерлерге арнау», «Әкем туралы», «Жеңіс күніне», «Ерлігімен әлемді таңырқатқан», «Сақ болындар, адамзат», «Елу бес жыл Жеңіске», «Ерлігімен өзін елге танытқан», «Тілек», т.б. туындыларында қанды майданды бастан кешкен жандар - Соғыс ардагерлерін құрметтеу, олардың тағдырына бей-жай қарамау сынды адами-имани мәселелер сөз болады. Көкірегінде иманы бар адамдар сіздердің жолдарыңызды кеспеуі тиіс, қартайсаңыздар да кейінгі ұрпақ сіздерді әлпештеп өтуге міндетті деген идеялық мақсат, ақындық мұрат бой көрсетеді. Асқар өлеңдерінде майдан даласынан оралмаған боздақтарды ұмытпау, оларды әрдайым еске алып отыру да - бүгінгі қоғам иелерінің абзал борышы болмақ деген ой түйеді автор. Соғыс ардагерлеріне құрметті жаһандық масштабта

көрсету керек дегенде ой-идея тастайды ақын: «Артық емес арналса да сіздерге, / Барлық елдің ақынының жыр әні» деп толғанады. Ақын соғыста ерлік көрсеткен ерлермен қатар жылда еңбек еткен жандарды назардан тыс қалдырмайды.

Жеңіс мынау ардагерлер еңбегі,
Жеңіс бірақ оңайлықпен келмеді.
Жеңіс деген майдангерлер қаны мен
Еңбеккердің тылдағы ащы терлері [2, 39 б.]

(Жеңіс күніне)

Ақын «Сақ болындар, адамзат!» өлеңінде саяси-әлеуметтік мәселелерді қозғауға ұмтылады. Екі дүниежүзілік соғыстың адамзатқа тигізген зардап-кесапатын айтып толғанады: «Жаратылыс о дүние, жалған-ай, / Бейбітшілік адамзатқа арман-ай» деп жыр тиегін ағытады. «Тілек» атты жазбасында «Адамдардың көңілін, / Торламасын мұң-қайғы» деп дұға етсе, «Ерлігіменөзін елге танытқан» өлеңінде «Жауларына құйын болып үйіріліп, / Боран болып соғатын бұл қазағым» деп шаттана, мақтана жырлайды.

Ақын мінезі қашан да құбылмалы боп келеді. Көңіл күй- ақын біткеннің барометрі. Дүниеде болып жатырған сан алуан құбылысқа, өзін қоршаған ортадағы өзгерістерге ақын бей-жай қарай алмайды. Асқар ақынның бұл тақырыптағы көңіл күй әуендері «Өзім туралы», «Жастық лирикалары», «Аңсау», «Жас дәурен», «Көңіл сезімдері», «Махаббат туралы», «Онаша ой», «Өмір тарихы» және т.б. туындыларына барып қонақтаған. Сонымен бірге өзінің отбасы мен әулетіне арналған туындыларында («Атама», «Әжеме», «Жарыма», «Балдарыма» т.б.) әсем қалып танытса, көңіл шіркіннің тағат таппай қобалжып һәм қуанған, мұңайған сәттері де «Ойлар, ойлар», «Сыр», «Көңіл толқыны», «Ауруханадағы ой» аталған толғаныстарда ақын оқырманынан сыр бүкпей, үлкен тебіреніспен ой тоғытады. Мәселен,

Көргенім жоқ өмірде жасық болып,
Кеткенім жоқ бірақ та асып-толып.
Көлгірсіп те кеткем жоқ бұл өмірде,
Мен өмірге жүрмін тек ғашық болып [2, 110 б.]

(«Өзім туралы»)

- десе, бұл Асқар ақынның ақ адал көңілі, шынайы мінезі. Ақын өз оқырмандарымен қашанда сыр бөлісуге асық. Өмірдің қай сынағына да төтеп берген көңіл күйлік туындыларында елі мен халқына ризашылығы жарқырай сипатталады және сонымен бірге сыни көзқарасы да нақты дәлелмен риясыз жырланады. Тума-туыс, жақын-жарандарға, дос-құрбы, замандас, ауылдастарға арналған өлең-жырлар өрімінде олардың ел сыйлайтын, үлгі алатын асыл қасиеттерін атап өтіп, бүкпесіз ақтарылады. Өзін ешқашан халықтан жоғары қоймайтын ақынның қарапайымдылығы оның туындыларында көзге көрінбейтін ақ желкен болып тартылған. Ол қасиеті өлең-жырдың мазмұн-тінінде бекем орналасқан.

Қазақ әдебиетіндегі модернизм тақарыбын зерттеуші ғалым Б. Қанарбаева «Ақындар сезімтал келеді. Өзгелер байқамағанды байқап, өзгелер сезбегенді алдымен сезіп аласұра бұлқынып жүрек түкпірінен өткізеді. Олардың трагедиялары осында» [3, 310 б.] - деген екен. Ақын өмірге тура қарайды. Ешбір алып-қосары жоқ, ақкөңіл, таза ниетпен «Біреуге дос боламын жабырқаса, / Достыққа жайыламын ақ ұлпаша, / Жүрегім тітіркенбес «дұшпаныма», / Бомба боп жарылармын шамырқансам» - деп жырлап өткен ақынның ғұмыры ұзақ

болмаса да (61 жасында көз жұмған), артына қалдырған рухани мұрасы оның есімін жуық арада ұмыттырмасы анық.

Асқар ақынмен айтысында белгілі айтыскер Шолпан Қыдырниязова «Әуелден Асқар атың аян маған, / Жан едің өнер десе аянбаған» [4, 162 б.] – деп әріптес ағасына әділ бағасын беріп өтеді.

Түйіндей айтқанда әдеби өлке тарихында өзіндік үні бар ақын Асқар Сұлтановтың поэзиясын танып-тексеру – бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі деуге толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қуатов Б. Алғысөз орнына. Кітапта: Сұлтанов Асқар. Жазира. – Орал: Полиграфсервис, 2006. – 148 б.
2. Сұлтанов А. Жазира. – Орал: Полиграфсервис, 2006. – 148 б.
3. Қанарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі модернизм. – Алматы: Экономика, 2010. – 330 б.
4. Қыдырниязова Ш. Елігі еркін даланың. – Орал: Ағартушы, 2004. – 198

ӘОЖ: 82.0(574)

ЖАЗУШЫ ТӨЛЕН ӘБДІК АДАМ ЖАНЫНЫҢ ПСИХОЛОГЫ

*Адилбекова Л.М, Ибраймова А.К.,
Алматы, Қазақстан*

Жазушылық тағдыр – атына қарап кісі қызықпай қала алмайтын, азабына қарап кісі қызығуға болмайтын, керек болса адам баласы аяйтын тағдыр. Белгісіздікті зерттеу, белгілі шығарма жазу, соңына бірдеңе қалдырып кету... Өмірге алып келген шығармасы өзінен бұрын өле ме, әлде артында қалып, кейінгі ұрпақпен жүздесе ме, кәдесіне аса ала ма кейінгі ұрпақтың? Бұл сұрақтың жауабын жазушы да білмейді.

Төлен Әбдік шығармашылығы, әрине, өз өмірінің ішкі иірімдерімен, тереңдегі ағыстарымен байланысып жатады. Бірде ол анық байқалса, енді бірде тым көмескілене түседі. Жұмбағын жүрегіңмен шешіп, ішкі түйсігіңмен ғана тани аласың.

Кез келген нағыз жазушы өз ойынан ештеңе құрастырмайды. Жұрттың ойында жүрген жәйттерді қағаз бетіне түсіреді. Көкірегі ояу, көзі қарақты оқырман көл-көсір қазынадан өзіне керегін алады да, азық етеді.

Жазушы қоғамдық болмысты образдар арқылы бейнелейді. Образ арасындағы тартыс арқылы сол адамдар өмір сүрген, өмір сүріп тұрған және өмір сүрмекші қоғамдық құрылыстағы тартысты көрсетеді. Сөйтіп, автор белгілі бір дәуірдегі объективтік өмір шындығын өзі қалаған формада жұртшылыққа ұсынады. Өмір шындығы мен қоғамдық тартыс қандай формада берілмесін, олардың қайсысында да идея мен композиция болады және барлық формада бір

объектіні зерттейді. Ол – адам. Сондықтан, М.Горький «әдебиетті адамтану ғылымы» деп атаған болатын.

Көркем әдебиеттің басты нысаны – адам. Қай жанрдағы қандай шығарма болмасын, оның жырлайтыны да, бейнелейтіні де адам өмірі мен адамдардың қарым-қатынасы. Сол жекелеген адам өмірін сипаттау арқылы ақын-жазушылар көркем шығармадағы адам образы арқылы өзінің оқырманына айтайын деген идеялық пікірін жеткізіп отырады. Сондықтан да қандай көркем шығарманы алсақ та, ондағы идея мен образды бірінен-бірін бөліп алып қарауға болмайды. Көркем шығармадағы идея мен образ үнемі біртұтастықта, диалектикалық бірлікте болады.

Тақырып, кейіпкер мінез-құлқы немес тип, идея – бұл үшеуі бейнелеп айтқанда, көркем шығарманы шығарма ететін қазығы. Әрине, көркем туындының композициясы да, сюжеті де, тағы да басқа толып жатқан компоненттері болашақ шығарманың керегесін жайып, шаңырағын көтеру процесінде аз міндет атқармайды, дегенмен характердің айшықты дараланып, тақырып пен идеяның сәтімен табылуы қашан да көркем әдебиет туындысы үшін шешуші рөл атқарады.

Жазушыға ең қажетті фактордың бірі – суреткерлік. Ол кең мағынасында осынау күрделі болмыстағы барша құбылыстарды көркем тілмен қозғалыс, даму үстіндегі динамикалық жанды суреттер арқылы көрсету, образды суреттермен елестету. Яғни, көркем шығарманың құндылығын, ондағы образдың мүсінделу шеберлігін де анықтайды. Шығармада адамдардың өмірін, оның іс-әрекетін әңгімелеумен іс бітпейді. Әңгіме сол адам өмірін қалай көрсетуге, қандай шеберлікпен, қандай көркемдікпен оқырман санасына жеткізуде. Егер көркем туындыдағы адам образы шынайы шеберлікпен бейнеленген болса, автордың шын мұратқа жеткені. Көркем шығармадағы образ – оны қарастырып зерттеудегі ең басты мәселе. У.Фолкнердің «Мені жазушыдан гөрі оның суреттеген образдары көбірек қызықтырады», - деуі тектен-тек емес.

Көркем бейне жасаудың қыр-сыры туралы пікір түйгенде Ғ.Мүсірепов былайша ой қозғайды: «Шеберлік – біздің алдымызда тұрған бірнеше мәселе. Классикалық әдебиеттен, ең алдымен классиктердің сөздерінен үйренуіміз керек. Олардың еңбектеріндегі үлкен шеберлікті меңгермейінше, үлкен әдебиет жасалмайды, тілек орындалмайды. Біз, қазақ жазушылары, Толстойдың, Тургеневтің, Гогольдің, Чеховтың, Горькийдің мұрагерлеріміз, ең алдымен осы аталарымыздың шеберлігін меңгере білейік [4-374 б.]».

Әдебиеттің ежелден сөз етіп келе жатқан тақырыбы адам тағдырына, адам өмірінің шындығына келіп саяйтыны, сондай-ақ оның адам мен қоғам, адам мен табиғаттың арасындағы сан-салалы нәзік байланыстарына негізделетіні ақиқат. Зейнолла Қабдолов айтқандай: «Шын мәніндегі шынайы, көркем шығарманың дүниеге келуі – көркем қоғамның рухани өміріндегі, әлеуметтік ортаның парасат дүниесіндегі бүтін бір оқиға».

Көркем бейне – әдебиеттану түсінігі. Әдетте, көркем бейне өмірдегі типтік құбылыстарды нақты дараланған түрде көрсетумен түсіндіріледі. Сөз эстетикалық сипатына қарай көркем бейнені туғызудың маңызды құралы болып саналады. «Көркем сөз стилистикасы» атты кітабында А.И.Ефимов көркем шығарма туралы былай деп жазады: «Олардағы әр сөз берілген суреттермен, бейнелермен, мінездермен біртұтас болып келеді, соның нәтижесінде ол ерекше эмоцияға, айқындылыққа ие болады [5 – 187б.]». Бұл пікір әдеби туындының

көркемдік сипатынан хабар береді. Өнердегі бейне өмірдегі адамның тікелей көшірмесі емес. З.Ахметов болса: «Көркем бейне – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде сипатталатын өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі. Көркем образда екі түрлі ерекшелік- жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет- белгілерді нақтылы түрде көрсету – осы екеуі іштей астасып, қабысып жатады, - десе [6 – 188 б.], академик Рымғали Нұрғали көркем бейнеге: «Жазушы үшін шығармашылықтағы ең керекті нәрсе, басты шарт – көзбен көріп, құлақпен есту, қолмен ұстау, факті жетегінде кету емес, материалды эстетикалық тұрғыдан игеру, құбылыстардың жігін ажырату. Жез бен алтынның, тас пен алмастың айырмасын бірден тану», - деп жазушылық қызметтің басты факторын айқындайды.

Бақыт Кәрібаева: «Жазушы үшін тақырыптың үлкен-кішісі болмайтыны секілді, образдың да үлкен-кішісі болмайды. Әңгіме – талант қазанында қайнап, жетілуінде. Қанша кесек күрделі тұлғалар тілге тиек етілгенімен, жазушы деңгейінен шыға алмай, мүмкіндігін толық аша алмай аласарып қалатынын туған әдебиетімізден де, басқа әдебиеттерден де білеміз» [1 - 225 б.], - деп өте орынды айтқан.

Қазақ әдебиетінде әдеби мінез-құлық, ұлттық мінез-құлық деген ұғымдар бар. Әдеби мінез-құлық – кейіпкердің мінез-бітімі, адамның ішкі ерекшелігі, адам бойындағы сан түрлі қасиеттердің біріккен тұтастығы, адамды өзгеден даралап тұратын мінез-құлық өзгешелігі. Өмірдегі адам характерінен әдеби характердің айырмашылығы бар. Жазушы кейіпкер мінез-құлқын ашу жолында өмірде бар адамдардың мінездерін пайдаланытыны анық, әйтсе де әдеби мінез-құлық жазушының қиялынан туындайтыны белгілі.

Жазушы Төлен Әбдік адам мен қоғам, адам мен әлеумет қатынасын әрдайым басты назарда ұстайды. Әрқилы тағдыр иелері өздерінің арман-мұңымен, қасірет-қайғысымен, қуаныш-ренішімен бой көрсетіп жатады. Осы қатардағы қарапайым жандардың қоңыр тіршілігінің өзінен заман шындығын, уақыт бедерін танып, таразылауға тырысады. Жалпы, Төлен Әбдік күнделікті өмірдегі кейіпкердерді көрсете отырып, заманымыздың ауқымды шиеленістерін философиялық тұрғыдан саралаған. Жазушы өзінің сүйікті кейіпкерлерін негізінен қарапайым адамдардың ішінен тапты. Мысалы, «Қонақтар» әңгімесіндегі Ерғабыл қариясы, Ұлы Сапабек пен немересі Жәніс, «Бассүйек» әңгімесіндегі мүсінші Хамиті, «Бір күндік ашу» әңгімесіндегі Ордабегі, «Әке» повесіндегі Сейсені мен Сайлауы, Уәли молдасы, «Қыз Бәтеш пен Ерсейіт» повесіндегі Болаты мен Қожебегі, Валясы, Сәулесі мен Гүлсімі қоғамымыздың элитасына жатпайтыны былай тұрсын, оларға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын жандар еді.

Қуанышбай Құрманғали өзінің еңбегінде: «...«Бассүйектегі» мүсінші-антрополог Хамит, «Күзгі жапырақтардағы» Байтас, «Оралудағы» Әбдікәрім, «Жат перзенттегі» Кәрім, «Қыз Бәтеш пен Ерсейіттегі» Қожабек, «Әкедегі» Сейсен, «Тозақ оттары жымыңдайдыдағы» Бейкер, «Өліарадағы» Асқар мен Бәйтен сынды негізгі кейіпкерлердің оқыған адамның есінен шықпайтындығы шындық. Неге десеңіз, бұлардың қай-қайсысы да өмірде бар өзекті жандар. Қиялдан құрастырылмаған, мынау жалғанды жалпағынан басып жүрген, талап-тағдырлары қилы-қилы адамдар. Ал өз кейіпкерлері өмірден жай жолығатын

жазушының бақыты да бөлекше. Біздің Төленнің халқының жадында жылдар бойы сақталатын кейіпкерлер сомдаған қаламгер екендігі даусыз», - деп, жазушы шығармашылығы турасында өз көзқарасын айтқан болатын [3 - 305 б.].

Расында да, Төлен Әбдік сомдаған кейіпкерлер – күнделікті өмірде немесе жанымызда табылатын, сіз бен біз танитын қарапайым ғана қоғам өкілдері. Жазушы үшін адамның жан дүниесін көркемдік тұрғыдан зерттеу, осы бағытта жаңалық ашу басты мұрат болса керек. Образ мүсіндеу, характер жасау кейіпкердің қайда кім болып, не істейтіндігін, еңбек көрсеткішін айту, қысқасы, оның мамандығының сыр-сипатын суреттеу емес, адамдығын, қоғамдық-психологиялық құбылыс ретіндегі мәнін ашып беруден басталады.

Төлен Әбдіктің қаламгерлік даралығына оның шығармаларында өмірдің әр құбылысын, оқиғасын бірқалыпты, асқындатпай беруі, қаһармандардың диалогы, монологы арқылы олардың жан әлемін жарқырата аша отырып, болмыс-бітіміне үңілуі, ұлттық болмысқа тән алуан түрлі қасиет-сипаттарды зерттеуі жатады деуге болады. Қаламгер барлық шығармаларында тарихи зердеге барлау жасай отырып, сол арқылы кешегіні бүгінгімен, бүгінгіні ертеңімен тығыз байланыста, бірлікте қарауға ұмтылады.

Қандай шығарма жазса да, сол шығармадағы образдар, бәрінен бұрын, автордың көкірегін жарып шыққан перзенттері іспеттес екені мәлім. Осы тұрғыдан алғанда, Төлен Әбдіктің қаһармандары да жазушының ойы, санасы, танымы мен талғамы деуіміз керек. Ол жасаған кейіпкерлер тобы, негізінен, ойшыл, философ болып келеді.

Жазушының «Әке», «Оралу», «Күзгі жапырақтар», «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» повестерінің көтерген мәселелері де, ондағы образдардың түзілуі де табиғи, нанымды. Шығарма кейіпкерлері әйтеуір жүрген бір адам емес, нағыз ұлттық ой-санасы қалыптасқан, мінездері, іс-әрекеттері де, қазақы қасиеттері де бай тұлғалар. Мінез мүсіндеу, ой толғау, сөз саралау, оқиға өрбіту, сөйлем құрау мен сюжет түзуге дейін – бәрі-бәрі мінсіз деуге болады. Төлен Әбдіктің кез келген шығармасыналып қарасақ та, оның мағыналық мазмұны айқын аңғарылады.

Қазіргі әдебиет адамның жеке тұлғасына ерекше мән беріп, оның жанды да, көркем бейнелеуіне күш салып келеді. Жаңа адамның жан дүниесімен характерінің қалыптасуын шебер де көркем түрде суреттеу әдебиеттің маңызды міндетіне айналған. Кейіпкерді мінездеу тәсілдері әртүрлі. Кейде кейіпкердің мінез-құлқы қандай екендігі ашық айтылады. Ал кейде кейіпкерінің мінез ерекшелігін қаламгер әртүрлі жанама мінездеу тәсілдерін қолданып ашады. Кейіпкердің мінез бітімі оған басқа кейіпкердің қатынасын, көзқарасын көрсету арқылы да айқын аңарылып отырады. Сондай-ақ жазушы кейіпкерінің әр кездегі көңіл-күйін суреттей келе, оның мінез сырларына үңіледі.

Ж.Дәдебақтың: «Көркем әдебиет өмір шындығын образ, адам образы арқылы танытады. Көркем әдебиеттің басты пәні – адам өмірінің шындығы. Көпке белгілі осы қағидаға орай, шығармада адамның азаматтық-әлеуметтік өмірі ғана емес, отбасы, ошақ қасы, тіпті түрі «көз қысты», «бармақ басты» ұсақ-түйек істері де кеңінен суреттеледі. Жазушы бұл ретте де адам өмірінің шындығын суреттегендігінде сөз жоқ. Алайда, бұл шындық қаншалықты мән-мағына иеленді, қалай суреттеледі – көркемдіктің басты мәселесі осы төңіректе анықталуға тиісті [7 - 38 б.]», - деген пікірі ойымызды толықтыра түсетін тәрізді.

Төлен Әбдік – өзіне тән – өзіне тән стильдік ерекшелігі қалыптасқан қаламгер. Жазушы өз шығармаларында баяндайтын оқиғаларды бірқалыпты жағдайда суреттеп отырған. Ол кейіпкерлерінің диалогы, монологы арқылы олардың болмыс-бітімін, мінезін көрсете білген.

Жазушының «Оң қол», «Қайырсыз жұма», «Қонақтар», «Бассүйек», «Жат перзент», «Қойшығұл» әңгімелері мен «Сәби туралы сыр» эссесінде өзіндік көркемдік ерекшелігі байқалады. Қаламгер әңгімелерінің басым көпшілігі шағын көлемді. Қып-қысқа әңгімедегі сюжет желісінің даму үрдісі де бірқалыпты, сырттай баяу. Алайда жазушының шеберлігі де осында. Шағын әңгімеге терең ой сыйдыра білуінде.

Орыстың ұлы сыншысы В.Белинский: «Он том жазсаң жеткізе алмас ойыңды, бір сызып тастай салғандай етіп, жалғыз-ақ сөзбен айтып беру – көркемдік», - дейді. Төлен әбдік те том-том шығармалар жазбаса да, өзінің аз ғана туындыларымен өз көкейіндегі ойларын айта білген қаламгер. Яғни, Төлен Әбдіктің қаһармандары жазушының ойы, санасы, танымы мен талғамы деуіміз керек. Ол жасаған кейіпкерлер сол кезеңдегі алуан түрлі құбылыстар жайлы хабар береді, әр қаһарманның өзіндік ойы бар, көзқарасы бар.

Қоғам қайраткері, танымал қаламгер Ә.Кекілбаев Т.Әбдіков туралы өз толғанысында былайша ой түйеді: «Өз заманының қаһарманын іздеп те әуре-сарсаңға түспепті. Қаламгердің көзі түсер кеңістікті ауыл мен қалаға, өз еліміз бен бөтен елге, суреткердің ойын бөлер уақытты өткен заман, осы заман, келер заманға жіктеп, бөліп жарып жатпапты. Пәлен деген елді, пәлен деген заманды, пәлен деген қоғамды, пәлен деген адамды тебіrentетін айрықша ен-таңба салынған еншілі шындықты емес, әмбені тебіrentе алатын әлеуметтік мәні зор ортақ шындықты іздепті. Оны өзгелердің басынан емес, өзінің көкірегінен іздепті. Өзінің жаны мен арын не қинаса содан іздепті [2 – 3б]».

Өз концепциясы болмаған, әр шығармасында оқырманына ірі ой болжатпаған жазушы – жалаң фразашы. Төлен Әбдік те – өзіндік концепциясы белгілі, шығармашылық мұраты айқын қаламын сапасыздыққа емес, саналылыққа суарып, көркемдікке ұмтылы пкеле жатқанқарымды қаламгер. Кез келген шығармашылық тұлға туған әдебиетінің өрістеуіне, қалыптасуына теңіздің тамшысындай болса да өз үлесін қосып, әдебиет көшіне араласуы қажет. Қаламгердің басты мақсаты – сол адам жаны мен жүрегіндегі терең иірімдердің күрделі сырын ашу, күнделікті болып жатқан өмір оқиғаларына адам жанының қатысын анықтау, оқиғаға адамды емес, оқиғаның сырын адамның болмысы арқылы ашу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары: Зерттеу. – Астана: Елорда, 2001. – 312 б.

2. Кекілбаев Ә. Адамстанға саяхат // Егемен Қазақстан. – 2002. – 4 қыркүйек.

3. Құрманғалиев Қ. Қоңыр күз күмбірі. – Алматы: Санат, 2002, - 250 б.

4. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 374 б.

5. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М.:МГУ. 1957. – 285 б.

6. Ахметов З. Автор образы. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы:Білік,1999.– 336 б.

7. Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. – Алматы: Жазушы, 1988. – 187 б

АБАЙ ЖӘНЕ ЕУРОПА

*Қадырғалиев Ж.Д.,
Орал қаласы*

Қазақ әдебиетінің басқа елдер әдебиетімен, оның ішінде Еуропа халықтары әдебиетімен қарым-қатынас, байланыс тарихында ұлы классик, данышпан ақын Абай Құнанбаевтың орны ерекше.

Ұлы Абайдың ұланғайыр мұрасының биік нысаналы өрісінің бірі – Еуропа мәдениеті мен орыс әдебиетіне қарым-қатынасы.

Абайтануда ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов айқындаған ғылыми тұжырым бойынша дана ақынның өз халқынан және адамзаттың өнер-ой байлығынан, алған үш салалы түп-төркіні бар: мұның *біріншісі* – қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жинап келген өз даналығы, халықтың ауыз әдебиетінің қоры. Ақын Абай осы қордан көп нәрсе алып, сол арқылы өз өлеңін көркейткен.

Екіншісі, араб, парсы, түрік тілдеріндегі шығыстың көркем классикалық поэзиясы.

Үшіншісі, орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Еуропа мәдениеті. «Осы соңғы өріске құлаш жазған Абай өз заманы үшін жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді». (Әуезов М. «Әр жылдар ойлары», А., 1959, 208-209 – б.)

Дүниенің үлкен бір бөлігі Еуропада бірнеше ел – Австрия, Албания, Бельгия, Болгария, Ватикан, Ұлыбритания, Венгрия, ФРГ, Греция, Дания, Испания, Италия, Люксембург, Мальта, Монако, Норвегия Польша, Португалия, Румыния, Финляндия, Франция, Чехословакия, Швейцария, Швеция, Югославия бар. Осы елдер мен халықтардың мәдениеті мен әдебиетінің ішінен Абайдың назарын аударған жалпы әлемдік, адамзатқа ортақ ежелгі грек, рим мұраларының жекелеген нұсқаларымен ағылшын, неміс, француз, поляк ойшылдарының, ақын-жазушыларының туындыларын игеріп, олардан сабақтастықтар тауып, бірқатар шығармаларды ана тіліне тәржімалаған. Ақын қазақ сахарасынан шығып, орыс мәдениетіне, сол арқылы Еуропа елдерінің мол қазынасына жалғыз өзі жол тартып, туған әдебиетінің қадір-қасиетін бұрынғыдан да арттырып, биіктете түсті.

Еуропа мәдениеті мен әдебиетін терең меңгерген сол елдің өзінде-ақ Семей кітапханасында Спенсер, Спиноза, Декарт, Дарвин, Шекспир, Гете, Шиллер, Гейне, Байрон, Бальзак, Дюма шығармалары жинақталыпты.

Семей кітапханасының тұрақты оқарманы болған Абайдың рухани өрісінің кеңейе түсуінің бір қыры осы.

Бұл халықтарда Мұхтар Әуезов: «Батыс Еуропа мен орыс жазушыларының көпшілігін ол әуелі көп оқып, тексеріп өтеді. Ол кездегі білім-өнердің мол қоры, үлкен бесігі Батыс Еуропа екенін зерттейді. Еуропа философиясын зерттеу ретінде Спенсер, Спиноза, Декарттарды оқиды. Бертінде Дарвинге қызығады. Қиыр Шығыс тарихын Будданың жайын да біледі», - деп жазды.

Орыс тілі, орыс әдебиеті, орыс класиктері арқылы дүние жүзі мәдениетінің үлгілерімен танысқан Абай өз елінің талабына сәйкес Еуропа елдерінің мәдени-әдеби құбылыстарын халқының рухани қажетіне жарата білді.

Грек ойшылдары мен өнер иелері арасынан Абайдың көбірек назар аударғаны Сократ, Аристотельдің «Гомер», «Софокол», «Ксенофонттың «Сократ туралы естеліктер» деп аталатын философиялық трактаттарын Абай орысша басылуынан оқып, соның нәтижесінде, жиырма жетінші сөзін – «Сократ хакімнің сөзін» жазған. Бұл сөзінде Абай адамның табиғи қасиеттері пайдалы істерге қолданылуы қажеттігін айтады. Мысалы: осы сөзінде адам таңырқауға лайықты өнер иелерін – Гомер (грек халқының эпик ақыны), Софокол (грек ақыны, драматургі) Зевксис (грек суретшісі) т.б. өмірлері мен өнерлерінің осы заманға жетуі, көптеген театр сахналарында көрсетіліп адамзат мәдениетіне қызмет етуінің қазақ топырағындағы басы – тағы да ұлы Абай.

Батыс класиктері Гете, Байронның кейбір өлеңдерін Абай Құнанбаевтың алғаш рет қазақ тіліне аударуы халқымыздың рухани ерекше маңызды құбылыс болды. Абай Шиллер шығармаларымен орыс ақындарының, соның ішінде М.Ю. Лермонтов аудармалары арқылы танысты. Мысалы, Шиллердің «Бесіктегі бала» («Дитя в люльке») атты өлеңін Лермонтов аударды, ал Лермонтовтан Абай аудармасында:

*Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға,
Алла асырған пендесі аш бола ма?
Ер жеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зор боларсың баспанаға,* - деп тәржімалаған.

(Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. А., 1986. 225 – бет.)

Ал неміс халқының әрі ақыны, әрі ойшылы Гете творчествосын орыс тіліне В.А.Жуковский, Ф.И.Лермонтов, А.А.Фет аударған. Гетенің қазынасына Абайдың қызығушылығын тудырған Лермонтов аудармалары болды. Мысалы ; М.Ю.Лермонтов аудармалары «Горные вершины» - «Тау шыңдары» лирикалық туындыларын Абай дәлме-дәл дерлік шебер аударған.

*Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-салқып,
Түн басады салбырап...*

Бұл бүгінде қазақ халқының сүйікті әндерінің бірі. Осы әнді алғаш естіген ГДР-дің музыка шебері Инес Брейколор өз пікірін былайша берген: «Қазақтың халық аспабының сүйемелдеуімен орындағанда осынау әуенді тыңдап отырып, мен оны қазақ даласының айнымас бір бөлшегі ретінде қабылдадым. Абай әніне елти отырып, өзімнің бұл халықпен бауырлас екенімді сезгендей, бұған дейін көрмеген, білмеген адамдардың жүрегін түсінгендей болдым ». Бұдан достықты қолдан жасамайтынын, достықтың бұйрықтан тумайтынын аңғарамыз. Шынайы достық ниеттес адамдардың ара-қатынасынан туып, нығаятынын, шыңдалатынын көреміз.

Абай аудармаларының ішінде ұлы ағылшын ақыны, романтизмнің көрнекті өкпі Байронның «Еврей сазы» циклынан, «Көңілім менің қараңғы» өлеңін атауға болады.

*Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.*

*Ишек бойлап, он саусақ жорғаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын
Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебірентсе,
Тәгілмей ме, бой жылап, ол да ерісе?*

Бұл аудармасы қазақтың өз төл өлеңіндей түсінікті болып, ел арасына кең тарады.

Поляк ақыны Адам Мицкевичтің өлеңдерін шығыс ақындарынан бірінші болып аударған да Абай болды. Жалынды патриот, демократ, революционер, халықтар ынтымағы мен достығының жаршысы болған Мицкевичтің әдеби мұрасын прогресшіл адамзат қадір тұтады. Ақынның гуманистік, халыққа деген сүйіспеншілік рухы Абай Құнанбаев арқылы қазақ даласына сонау өткен ғасырда – ақ жеткен болатын. Мицкевич пен Пушкиннің айырылмас достығы, Пушкиннің поляк досына арнап («Ол біздің арамызда», «Фонтандар салқын самалында») жазған өлеңдері мен бірнеше романтикалық поэмаларын аударды, бұған қазақ ақынының да ықыласы аууы, дәл сол кезде минаев аударған, Н.П.Полевой редакцияланған Мицкевич шығармасының екі томдығы 1882 жылы Санкт-Петербургте басылып шығуы Абайға көп көмегін тигізсе керек. Мысалы, Мицкевичтен Абай аударған «С.Б. альбомына» өлеңдері: «Дүрілдеген нажағай», «Бұрқыраған жауын», «Бағы қайтқан қауым» тәрізді бейнелі сөздері арқылы өлеңге қоғамдық-саяси рең береді. Осылайша қазақтарды Батыс Еуропа әдебиетінің кейбір үлгілерімен таныстыруда, ол шығарманың ел арасына ауызша әңгіме түрінде кең тарауында А.Құнанбаев үлкен рөл атқарған. Абайдың ауызша айтуы бойынша көп елге жайылып ертеке боп кеткен М.Әуезов көрсеткен Лесаждың «Ақсақ жын», А.Дюманың «Үш мушкетер», «Король әйел Марго» романдары бұған куә.

Сонымен, қатар ақының грек философиясы мен әдебиетіне назар аударуы, тақырып алып, шығарма жазуы, Батыс Еуропа классиктерінің кейбір өлеңдерін қазақ тіліне аударуы, біраз туындыларды ауызша ертеке түрінде елге таратуы – интернационалдық маңызы зор жаңалықтардың бірі еді. Қорыта айтқанда, Абай өз халқының рухани мәдениеті мен әдебиетінің Еуропа әдебиетінің алтын қорының арасын жалғастырушы алтын көпір іспетті.

Бұл - Абай ұлылығының, даналығының тағы бір өшпес биік нысаны еді..

УДК 82(574/4)

АБАЙ МЕН КЕЙКАУС ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫП ҮНДЕСТІКТЕРІ

*Сабыр А.,
Орал қаласы*

Абайдан нәр алған рухани бұлақтың бірі ана сүтімен бойына сіңірген халық ауыз әдебиеті болса, келесі бір сарқылмас қазына – ол Шығыстың сөз зергерлерінің туындылары. Ұлттық және Шығыстық інжу-маржаннан мейірі қана сусындаған.

Абайтанудың білгірі М.Әуезов атап көрсеткендей, Абай мұрасының нәр алған рухани үш арнасы: өз халқының мәдени мұрасы мен Шығыс, Батыс елдерінің рухани қазынасы болды.

Абай өзінің шығармалығында қара сөзге ерекше мән берген. Абай поэзиясының арқауы ғылым, білім, еңбек – осы қара сөздерде жалғасып дамиды. Қара сөздерден адамның көңіл-күйінің жарығы мен қараңғысының айнасы болған – күлкі мен қайғы туралы осы күнге дейін айтылмаған тың ой табамыз. Өйткені күлкі мен қайғы туралы ешкім Абайдай тап басып айта алмаған. Абай «күлме» демейді тек «орынсыз күлкіден сақ бол» дейді. Абай өз шығармалары арқылы рухани бірлікке шақырады.

Ақынның шұрайлы философиялық ойлары, негізінен Шығыс ойшылдары мен ақындарының кемел пікірлерін айрықша шеберлікпен игергендігін көрсетеді.

«Кабуснама» - Кейкаустың 1082-83ж. парсы тілінде жазған, әлемге кең тараған дидактикалық сарындағы шығармасы. Европа мен Азияның озық ойшылдары «Кабуснаманы» ортақ ғасырдағы педагогикалық тәлім-тірбие, өсиет-өнеге жөніндегі танымның энциклопедиялық жиынтығы ретінде жоғары бағалаған. «Кабуснаманың» аударма нұсқаларын қазақтың ағартушы – демократтары өз еңбектерінде шығармашылық тұрғыда пайдаланып отырды. Абай «Кабуснаманың» мазмұнымен таныс болған, ойшыл ақынның ғақлия сөздерінің жанрлық, стильдік түп-түркіні «Кабуснамамен» өзектес, сарындас келеді. Ақынның қолында тәрбиеленген немере інісі Кәкітай Ысқақұлының: Абай ғарапша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымнан үлкен хабардар болды. Сол талаппен қырда ғарапша, парсыша «Абайдан артық білетұғын ешкім болмады» (Құнанбайұлы Абай. Өлеңдері. Ташкент, 1922, 9-6.), - пікірі де Абайдың ағартушылық тұрғыдағы ой-тұжырымдарын жүйелеуде дерек көзінің бірі ретінде «Кабуснаманың» пайдаланғанын айғақтайды.

Кейкаустың «Кейкауснамасымен» Абай сөздері сырттай ұқсас келетіні рас. Тіпті кейбір сөздерде үндестік те кезігеді. Кейкаус өз еңбегінің «Ақындық өнер туралы» отыз бесінші тарауында: «Ей, перзенттерін, егер ақын болғың келсе, ақылды бол. Сөзге жеңіл көңілге қонымды болсын. Түсінуге қиын қисынсыз сөздерді байдаланба» - дейді.

Ал Абай қара сөздеріне келетін болсақ, тағаты таусылмай еңбектеніп, ғибраттанып оқып-тоқып шыққан адамға, тап бүгінгі таңда ауада қажетті жүздеген ақыл – кеңестер қырық қырық бес қарасөздің өн – бойына көл – көсір табыла бермегі даусыз. Ендеше, ғасырлады сабақтастырып, үндестіктіре жалғап жатқан «Кабуснама» мен «Қарасөздің айыра – бөлектемей, аталған ілім мұралардан әр заман, әр орта, әр таным – талғам талабына сай ғибрат – өнеге боларлық ой маржандарын сүзіп алалық!»

«Кабуснаманың» авторы Кейкаус ұлы Гиланшахқа арнап 1082 – 1083 жылдары жазған. Парсы – тәжік әдебиетінде Кейкаусқа дейінде балалар тәрбиесінде арнап, олардың осы айтқандары міндетті орындалуын талап еткен өсиет дүниелер бар болатын, ал Кейкаустың «Кабуснамасынан» кейін бұл әдеби дәстүр кең түрде өрісін жайып, Низами, Жәми т.б шығармашылығымен жан – жақты жетілдірілді. Зерттеуші Е.Э.Бертельс бұл кітаптың жазылу тілін Иран әдеби тілінің ықпалы мүлдем жоқ, самонидтер ықпалындағы тәжіктікі дейді: «Тілі – Рудаки мен Фирдоусидікі. Міне, сондықтанда бұл кітапты парсыдан гөрі,

тәжік әдебиетіне жатқызған жөн болар еді» Сөз басын Кейкаус өзінің баласы Гилон шахқа арнап:

«Ей, перзентім, мен қартайдым, тәнімді күн сайын қуатсыздық жайлап келеді, өлім уақыты да жақындап қалды. Тірлдікте мәңгі өлмейтіндердің бірі – кітап, оны құртып жібермейтіндей құдіретті күш жоқ. Мен өзімнің төрімнен көрім жақын екенін сезіп, өлім жарлығы қолыма тимей тұрған шақта, білген ақыл – кеңесімді кітапқа жазғым келеді. Әрбір қиын істі жеңіп, соңғы ұрпақтарға әңгіме баяндаймын, сен ғибрат алғайсың, ал мен аталық парызымды өтейін» - деді.

Абай өзінің бірінші қара сөзін былайша бастайды:

«Бұл жасқа келшгенше жақсы өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмір өткіздік; алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қойып, не қылып өткізіміз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» деген (46, 106). Екі автордың өнеге сөздерінің айтылу мәнері, сөз саптасының алшақтығына қарамастан ұқсастығы да байқалады. Екеуі де «жер ортасы жасқа келген», айтар ойларының төркіні де мазмұндас, көрген – білгендерін, тәжірбиелерін кейінгі ұрпаққа ғибрат қалдыру керек екені анық. Әрі бұл жолда екеуі де не мол байлықты, не әлдебір заттай қалдыру емес, тек «Сөздің асылын» қалдыруды ғана мақсат етеді.

«Кабуснама мен қарасөздер дидактикалық сарынмен жазылуымен қатар, айтар өсиетін жеткізу, талдау да әр кезеінен сөйлесу мәнері, қзгешілігі байқалғанымен, түптеп келгенде түсіндіруін де үндестік жатқандай. Осы айтқанымызды дұрыс – бұрысын дәлелдеу үшін «Кабуснаманың» алтыншы тарауындағы сөзден үзінді келтіріп, оны Абайдың он тоғызыншы қарасөзімен салыстырайық.

Он тоғызыншы қара сөз: «Адам ата-анадан есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескере дүниедегі жақсы, жаманды таниды – дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша өзінді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады».

Кейкаус: «дана адам» десе Абай «есті адам» дейді, екеуінің айтары «тоқмейілісіп мастанба, өзгелердікін еске, жақсы – жаманның салыстыра» дейді. Патша Баласының да, қалың көпшіліктің де даналыққа, естілікке ұмтылу жолы – бір. Кейкаусты, Абайда өз тұжарымдамаларында хакімнің айтқанына көбірек сілтеме жасап отырады, бұл артық айтып адаспаудың ең тура жолы және бірінен – біріне жалғасқан даналықтың үндестігі десе болар.

«Кейкауснама» мен Абайдың қара сөздерін салыстырғанда заман өзгергенмен адамгершілік құндылық ешқашанда өз қасиетін жоймайтынын және ол туралы қай кезде айтсаң да бір – бірінен алшақ кетпей тұрғанын көреміз.

«Какбуснама» мен Абайдың қара сөздерін салыстырғанда заман өзгергенмен адамгершілік құндылық ешқашанда өз қасиетін жоймайтынын және ол туралы қай кезде айтсаң да бір – бірінен алшақ кетпей тұрғанын көреміз.

Біз Абайдың қарасөздерінің өзіндік сипаттарының түп-тамырын шығыс әдебиетінде өріс алған «намелер» дәстүрімен сабақтасып жатқан құбылыс деп танымыз» деген Абай қара сөздерінің «намелерге» байланыстылығын байқата отырып, белгілі ғылым Сейт Қасқабасовқа «...жанр – қатып қалған тас емес.

Оның мазмұны да, түрі де әр дәуір мен қоғам талабына сәйкес дамып, өзгеріске түсіп отырады. Сондай-ақ эстетикалық формула да бір жанрдың ішінде өзгеріп отырады дегеніндей «намелердің» Абай қара сөздерінде дәлме – дәл көрініс береді деп айта аламыз.

Абай данышпандығының бір қыры айтар ойын жалқыдан жалпыға, қарапайымнан күрделіге, ең бастысы өз айналасынан яғни қазақ халқының өзінен мысал келтіре отырып жеке пікірден ұлттық деңгейге, тіпті адамзаттың деңгейде айтарын аңғыртып, тамырын тереңге жоюы, М.Әуезовтің сөзімен айтқанда Абай: «...өзінің ой – сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін өзінің өздік ерекше елегенінен өткізіп, қорға өзгертіп алады»

Бір қарағанда Абай Әбішті балаларымның ішінде «ерекшесі» осы еді деп «әке баласына сыншы» деген әрбір әкеге тән қағиданы айтып тұрғандай ал түптеп келгенде «толық адам», «Жомарттық» қасиеттерін өз ұлтына тән ғана емес қазақ баласына «балай» отырып, соларға тән сипат ретінде көргісі келсе Әбіштің бойындағы осы қасиеттерді Абайдың баласы көргісі келді және Абайдың талап етуі негізсіз емес. Жомарттық – қазақтың ұлттық үрдісі. Ол бастауын сан ғасырлар фольклордан алған Атымдай Жомарт немесе жеке басынан халық қамын жоғары қойған адал қызмет етуші Қамбар батыр болып ауыз әдебиетінде көрініс берсе, жазба әдебиетінде Абай мен Ы.Алтынсарин шығармаларында қайта түлеген Атымтай мен Әбіштің бейнелерінде шынайы өмірдің ортасында өміршең, қалыптасқан кейіпкерлерекенін танытты. Қамқор батырдың күш – қайрат, аншылық кәсібінде халықынан аямады, ал Атымтайдың егіншілік кәсібімен еңбегін, Әбіштің әскери кәсібі мен білімін елінен аямайтыны аян. Жомарттылыққа тән үрдіс қасиет (ақыл, әділет, рахым) бұларда бар әрі оның дәлелі – бұлар халық үшін істі қолға алғанда мақтан үшін, не әлде біреудің айтуымен емес, оның қасиеттердің қозғаумен өздері қолға алады. Жомарттықтары есепте те құрылмайды – міндет етпейді, ақы талап етілмейді – жүрек қалауы, нағыз қазақы сақылық. Абай жуанмәрттіліктің арғы – бергі тарихын әрі-бері тарзылай отырып, қазақ халқының бойындағы асыл қасиеттің бірі ретінде бағалай келе ары қарай дамытуын қалайды, «толық адам» дәрежесін дамытуын Әбіш арқылы жеткізеді: «Ғылымға көңілі зеректі», дей келе былай жырлады:

Тура сөзді жақтаған,
Бала айтса хақ сөзді,
Бұрылысмастан тоқтаған.
Аямаған кәсіптен,
Қолдан келген көмегі...
Бөтен көзде көрсе жас,
Айнаймын деп күлдіріп...
Дүниелікке көңіл тоқ,
Айғайынға бауырмал.

Дана Абай кім – кімге де «адам болам десеңіз осындай бол» деп гума – низмнің биік тұлға бейнесін үлгі етеді, сол жолда таңдауға үндейді.

Абай мұрасының қазіргі әлемдегі жаңа Қазақстанның өркениет кеңістігіндегі көрнекті келбетін танытуда аса ықпалды орын алып отырғаны да ақиқат. Бұл орайда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Абай – ұлтымызға және жалпы барша әлемге сөзі қадірлі, сөзі өтімді, пікірі қымбат, адамзат ақыны, адамзат ақылманы болып көтеріліп отыр. Сондықтан

оны білу, зерттеу-біздің мақсатымыз» деген еді. Абай шексіз құбылыс. Оның бай мұрасына үңілген сайын қыры мен сыры ашыла бермек.

Пайданланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Абай туралы сөз». – Алматы: Рауан, 1995. – 160 б.
2. Әуезов М.О. «Жиырма томдық шығармалар жинағы». Т.1. Алматы: Жазушы, 1985, -496 б.
3. Мырзахметұлы М. «Абай және Шығыс» -Алматы: Қазақстан, 1994-208 б
4. Күмісбаев Ө. «Абай және Шығыс». –Алматы: ҚазМУ. -1995. - 344 б
5. Абай. «Шығармаларының екі томдық толық жинағы», «Қара сөздер» - 1995, -18

ӘОЖ: 82.0(574)

АБАЙДЫҢ ГУМАНИСТІК МАҚСАТ- МҰРАТЫ.

*Тумабаева М.Б.,
Талдықорған қаласы*

Қай кезең, қандай қоғамдық формацияда болмасын адамзаттың аңсағаны да, мұраты да ізгілікті қоғамға жету талабы болып келеді. Гуманизм - жалпы адамзатқа тән қасиет, адамның ішкі жан дүниесінен туатын барша ізгі істер-әділеттілік, қайырымдылық, адамгершілік сезімдері мен істерінен арқылы көрініс табатын құбылыс. Мағыналық жағынан өте жуық ізгілік, әділеттілік, адамдық сөздерінің ортақ мағынасы да гуманизм ұғымына саяды.

Гуманизм – көркем әдебиеттің барлық жанрларында ерекше көрініс тапқан. «Әдебиет - өмір айнасы» - дүние, болмыс, адам психологиясының сан қырын, «толғауы тоқсан қызыл тілмен» көркем бейнелеп оқырманды ізгілікке, сұлулыққа еліктетіп, кез келген істердің, құбылыстардың жақсы жағын үлгі – өнеге тұтады, поэтикалық образ арқылы танымын арттырады. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиер» лирикалық жанрдың бейнелілігі мен нұсқалығы, түйінділігі мен авторлық идеяның сонылылығы оқырманын баурап, адам жанына ізгілік ұрығын да егеді.

Гуманизм идеясының Абай поэзиясында алатын орнын, қандай деңгейде көрініс табуын, бүгінгі күнге дейін үзілмей келе жатқан алтын желі-ізгілік мұраттарының әдеби, пәлсапалық негізін, көркемдік келісімі мен поэтикалық табиғатын жан-жақты саралап, жастардың рухани әлемін байытудың басты құралына айналдыру қажеттілігі - заман талабы. Ақын танымындағы «үш сүю» әуелден мінсіз аллаға деген махаббаттан бастау алады.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.

Исламның ғылыми нақли бағытына ден қойған хакім Абай «алланың адамды махаббатпен жаратқанын» 27-қарасөзінде Сократ хакімнің Аристодимге айтқан: «адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өз ойлап жасағанын» дәлелдеуінен, 38 - қара сөзіндегі «Кім өзіңе махаббат қылса, сенің де оған махаббат қылмағын», «Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?» деген даналық танымы арқылы тарата талдайды.

«Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғадаләт һәм махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, ... біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе?», «Себебі алла тағала өзі - хақиқат, растықтың жолы,...һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым - алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр.

Мұхаммед пайғамбар әрқашан құдайлық және адамдық білім туралы айтқан. «... мәңгілік бәрін алдын алатын және бәрін тегіс қамтитын құдайлық білім алланың құдіреттілігінің бір белгісі, ал адамдық білім екі түрлі кәдімгі дүниелік білім және діни сенімге парапар білім» [1,241] Абай ғылымды екі тарапта адамның ғылымы, алланың ғылымы деп қарастырғанымен, «адамның әр нәрсенің түбін білмекке ынтықтығы», «... һәммәні білетұғын ғылымға ынтықтықпен» сабақтас, себебі ақын өсиетінің нәрі—білмекке құштарлықта.

«Дін ісін, құдай ісін айыра алмағандарды» қынжыла сынап, ұрпақ тәрбиелеудегі білім, ғылым, өнер, еңбектің пайдасын «бұл дүниеде тиетін пайдасын сөйлеген» (38 сөз) хақім Абайдың жұртына аманат еткен hareketі мен сөз мұрасының лейтмотиві «Адам болам десеңіз, тілеуің, өмірің алдыңда» деген ізгі өсиетінде. Алланы сүю, аллаға деген махаббаттан тамыр тартатын басты идеясы алланың махаббатпен жаратқан туындысы адамды, адамзатты сүю идеясына негіз болған.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген биік парасатты пайыммен алланың назары түскен - адамның кемелділігін ұлықтаған.

Көркем әдебиеттің ежелден бергі объектісі адам болмысы, адамды тәрбиелеу, жетілдіру болса ұлы ақын бұл тарапта адам тәрбиелеудің гуманистік үлгісін әлдеқешан-ақ сомдаған. «Бес асыл істі» өсиеттеп, «бес дұшпаннан» сақтандырып, көкөрім жасты тәрбиелеу, жеке адамды дұрыс жолға салу арқылы «заманды түзетпек» ойын, қоғамда өзара жауапты болу идеясын: «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі күнәлі»,— деген тұжырымын да ұсынады.

«Адам деген даңқым бар» -деп асқақ толғаған ақынның «Атымды адам қойған соң, қайтпін надан болайын» деп күйзелуінде де адамды сүю мұраты жатқаны анық. Себебі, «Барлық заттың өлшемі - адам» (Протагор) Адамгершілік, руханият, төзімділік, бейбітшілік, ізгілік, әділдік, өзара түсіністік, өзара құрмет - ұлтына, нәсілі мен дініне қарамастан, барша адам үшін сөзсіз маңызды тегеурінді талаптар.

Абай адамды нәсіліне, дініне, әлеуметтік жағдайына қарай бөлмей: Абай адам баласының өмір сүру барысында талаптану, үздіксіз іздену, ізгілікті іс жасау, өзін-өзі жетілдіру мәселесіне шынайы ден қойғанда ғана тіршілікте үйлесім болатындығын ақындық шеберлікпен көркем бейнелеген.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмін болсаң, үйреніп сен де ұқсап бақ.

Құран рас, алланың сөзі-дүр ол,

Тә'уилін білерлік ғылымың шақ- деп жырлаған ақынның ізгі мақсат-мұраты да адамды тәрбиелеудегі құран сөзінің хикметі мен ролін ерекше бағалаған танымынан туған тұжырым.

Және сүй, хақ жолы деп әділетті. «Осы үш сүю болады иман-и-гүл» тұжырымынан туындайтын гуманистік идеясын «іші толған ғамалус салих» (арабша-жақсылық іс, игі іс) - Құран кәріммен сабақтастықта қарау қажет. Қайырлы, әділетті, сауапты іс, жақсылық жасау сөздерінің баламасы ретінде қолданылатын ізгілік сөзі – Құран кәрімнің сөздік қорында қолданылу жиілігі жоғары ұғымдардың бірі. «Ізгілер» (салах) сөзі Құранда 50 рет, «ізгі істер» (салихат) сөзі 167 жерде кездеседі екен.

Әділеттік, арлылық, махаббат пен —

Үш жолдасың қабірден әрі өткенде. Бұл дүниеде істеген ісіңнің әділеттілігі о дүниедегі ісіңнің де таразысы.

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да қуғанға.
Әділет-шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Әділет - ақыл мен қайраттан да биік тұрған адамдық қасиет. Өйткені,
Ғадәләт пен мархамат - көп азығы,

Қайда көрсең, болып бақ соған көмек, -деген ғибратының өзекті идеясы да қандай істе де әділетті болу, алла махаббатпен жаратқан адамзатқа пайдалы, сауапты, ізгілікті іс істеу. Ғаділетті жүректің әділетін бұзбау. Хакім 38-қара сөзінде:«Бәлки ғадәләт барша ізгіліктің анасы-дүр. Ынсап, ұят - бұл ғадәләттен шығады. Оның үшін ғадәләті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде халық менімен, сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәла қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те және нысап та емес пе? Адамшылықтың алды - махаббат, ғадәләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол - жаратқан тәңірінің ісі». Үш сүюдің, үш бірліктің тоғысатын тұсы да осында.«Пайғамбарымыздың шарифі, хайрун нас ман ианфагу нас (адамның жақсысы адамға пайда келтірген адам) деген. Әділет жолымен жүрген адам-ол иманды адам.

Мүмін болсаң әуелі иманды бол,

Пендеге иман өзі ашады жол. «мумин» - иман келтіруші деген ұғымды білдіреді. «Иман» сөзінің қазақ тіліндегі тура мағынасы «сенім» болғанмен, сенім иман сөзінің толық баламасы емес. Араб тілінде «иман» сөзі жүрекпен қабылдау, сену, бір нәрсеге немесе бір хабарға іштей, шын көңілмен сеніп, оны мойындау деген мағынаны білдіреді.

«Иман» сөзінен туындаған «имандылық» ұғымы өте кең мағыналы, дін және діни ахлақтың бәрі де имандылыққа жатады. Құран, хадис, тәпсір, ақида секілді исламтану пәндерінің түпкі мақсаты да адамды имандылыққа тәрбиелеу. [2, 357 б.] Имандылық сөзінің бүгінгі қолданыстағы мағынасы да кең ауқымды, тіліміздегі иманды, иман жүзді сөздері де адам бойындағы әділеттілік, ізгілік қасиеттерді таныту мағынасында гуманистік ұғымдарымен үйлесіп бір арнаға құяды.

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Адамды сүю - мазлұмға – зұлымдыққа, әділетсіздікке ұшыраған, жәбірленген адамға жаның ашып, жақсылық жаса. Дінтанушылардың тәпсірлеуі бойынша, иман – жүрекпен қабылдап растау, ал ислам сол жүрекпен қабылдағанды шынайы өмірде амалға айналдыру. Алланы сүю, адамды сүю, әділетті сүю үшбірлігін М.Әуезов «адамгершілік турасындағы үгіті», «мораль философиясы деп бағалайды» [3.178]

«Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі»

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі,

Іштегі кірді қашырса,

Адамның хикмет кеудесі. Құран аяттары, исламзаңдылықтары мен қағидалары негізінде иманды адам тәрбиелеуді амал еткен, шындықты, ақ пейілділікті, нұрлы ақылды өмір ұстанымына айналдырған хакімнің жәуанмәртлікті - ізгілікті, жақсылықты, кең пейілдікті уағыздауының сыры да гуманистік көзқарасының берік орнығуынан. М.Әуезовтің де алғаш рет 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» деген ғылыми мақаласында «Абайға шығыстан кірген бұйымдардың басы - ислам дінінде» [4] деуі – ақын мұрасының тереңіне бойлауынан туған тұжырымы.

Бүгінгі таңда, ғылыми-техникалық жетістіктердің, ІТ технологияның, сандық ақпараттық жүйенің қарыштап дамыған кезінде, әлемдік қоғамдастықта гуманистік жаңғыру ауадай қажет. Гуманизм - адамзаттың ізгілікті ақыл ойының дамуындағы ең жоғарғы адамгершілікті, әділеттілікті ту еткен рухани құндылық. Гуманизмнің диалектикалық мәні барша адамзаттың жақсы өмір сүруін көздейді, себебі «Адам деген атақ барша адами атақтардан жоғары» (Л.Н.Толстой), ізгілікті қоғам - адамзаттың ең биік мұраты. Гуманизм – жэпикалық, лирикалық, дармалық жанрларда көрініс тапқан жанр, барлық қаламгерлерге ортақ тақырып, ізгі идеялық арқау.

Абай поэзиясында да, поэмалары мен қара сөздерінде де адамның өмірдегі орнын, ролін, болмысы мен мінез құлқын психологиялық тұрғыдан терең суреттеп, дүниетанымы мен тәрбиесіндегі олқылықтардың себебі мен салдарының ақиқатын ашып, өсиеті мен ғибраты арқылы адамгершіліктің жүйелі жолын, өзіндік танымын жасай білген данышпан ақын. «Қазіргі кезде әдебиеттану және басқа қоғамдық ғылымдар идеологиялық қатаң қағидалардың тар шеңберінен шығып, кең құлаш жаюға мүмкіндік алған жағдайда абайтану ғылыми жаңа белеске көтеріліп жалғаса, толыға беруі керек. Абай шығармашылығының танымдық, көркемдік, тәрбиелік мәнін жаңа қырларынан қарап, терең ашып көрсететін еңбектер ғана абайтану ғылымын байыта түспек» [5]

Қазіргі кезде орта, жоғары оқу орындарындағы және басқа да оқу-тәрбие мекемелеріндегі гуманистік тәрбие жасөспірімдер мен жастардың рухани әлемін байытудың басты әрі өте қуатты құралы болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Энциклопедия «Ислам». Алматы., «Қазақ энциклопедиясы» 1995 241 бет.
2. Қуаныш Токсанбайұлы, дінтанушы
<http://yandex.kz/clck/jsredir?bu=5e0n6l>
3. Әуезов М.О 20т. ТШЖ., 18т. 126 б.
4. Әуезов М.О 20т. ТШЖ., 17т. 229 б.
5. Мырзахметов М. Adebportal@gmail.com

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ІСІ

*Дюсенгалиева М.Г.,
Орал қаласы*

Қай елде, қай кезеңде, қай қоғамда болмасын, экономикалық тұрғыдан алғанда, сауда-саттық ісінің рөлі әрқашан да басым болатыны белгілі. Сауда, біріншіден, елдің экономикалық дамуының деңгейін, пәрменін білдірсе, екіншіден, сол елдегі халықтың әлеуметтік жағдайына ерекше серпін беріп, тұрмыс-тіршілігіне оң ықпалын тигізеді. Үшіншіден, көрші халықтармен арадағы алыс-беріс, тауарлай-заттай алмасу арқылы мәдениетті байытып, өркениет көшінің нәрімен сусындатады

Бөкей Ордасындағы сауда-саттық саласын дамытушы бірден-бір фактор – мал және мал өнімдері еді. Қазақтар мал және мал өнімдерін көрші Ресей мемлекетінен келген орыстарға, татарларға айырбастап отырды. Ал ресейлік көпестер Орданы аралап, өздерінің мануфактуралық өнімдерін қазақтардың малына айырбастады. ХІХ ғасырдың алғашқы ширегінде Бөкей хандығында тасымал саудасы дами бастады. Орданы аралап, сауда жасайтындар көбіне орыс, татар көпестері мен алыпсатарлар болатын. Сауда ісі осылайша жалпы бөкейлік қазақтардың нарықтық қатынасқа тартыла бастауына, тауар-ақша қатынастарының қазақ даласына тереңдеп енуіне, феодалдық қатынастардың дамуына жол ашқан еді.

ХІХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап жұмыс істей бастаған жәрмеңкелердің халқымыздың даму тарихында алатын орны ерекше. Оның бір дәлелі ретінде 1832 жылы Бөкей Ордасында құрылған Хан ставкасындағы жәрмеңкелерді айтуға болады. Бұл жәрмеңкелер сауда-саттық ісін орнықтыруға ғана емес, көршілес Ресей және басқа елдермен тұрақты экономикалық байланыс жасау, халықтың өнер мен мәдениетін дамыту бағытында да аса маңызды роль атқарды. Қазақстан ауқымында ең алғашқы жәрмеңкенің Бөкей хандығында ашылуы мұндағы сауданың үлкен қарқынмен дамығандығын білдіреді.

Бөкей Ордасының экономикалық өміріндегі басты жаңалық – балық, кіре тасу, тұз кәсіпшілігі сияқты өзге де салалардың дамуы еді. Алайда бұл кәсіп түрлері үшін төленетін ақы көлемі өте төмен болды.

Бөкей Ордасында алғашқы жылдары сауда баяу дамыды, себебі қазақтардың жиі көшіп-қонуы, нақты жолдың болмауы, орыстардың қазақ тілін білмеуі, тұрмыс-тіршілігін жетік меңгермеуі сауданың өсуін тежеп отырды. Көшпелі қазақтардың көші-қон тұрақтары мен мекендері белгілі болған соң, халықтың өмірі бір қалыпқа келіп, сауданың дамуы күшейе түсті.

Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі Ресейдің ішкі нарығымен тығыз байланыста өрбіді. Ол, әсіресе, Ресейдің өндіріс капиталының өсуіне игі ықпалын тигізді. Осыған байланысты Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі 20-шы жылдардан бастап айқын байқала бастады. Кейін Орда жерінде сауда жасаудың пайдасы Ресей көпестерін одан әрі қызықтыра түсті.

Алғашында Бөкей Ордасы территориясында нақты сауда орындары болмаған еді. Сауда қазақ қоныстарының жанында және негізінен алғанда Орданың маңайында немесе онымен шекаралас орыс ауылдарында жүргізілді. Күзет кордондары мен форпостар негізгі сауда орталықтарына айналды. Қазақтармен сауда жүргізуде алғашқы болып мол пайдаға кенелгендер – Орал казактары, төменгі шенділер, линия басшылары, атамандар болатын. Көп уақыт өтпестен саудагерлер құрамы ішкі губерниялардан келген әр түрлі шендегі адамдармен толықты. Олардың мұнда келуіне ықпал еткен, қызықтырған нәрсе – «көшпенділерден» түсетін зор пайда еді. Бұндай келімсек саудагерлердің көпшілігі қазақтарға жақын орналасқан елді-мекендерде біржолата қоныс теуіп, тұрақты тұрғындарға айналды.

И.Ф. Бларамберг өз еңбегінде Бөкей хандығындағы қазақтардың бастапқы сауда жүргізген орындары ретінде төмендегідей елді мекендерді келтіреді:

1. Өзен шебінде және Глининский форпостында шенеуніктер мен орал әскери казактары сауда жүргізді. Бұл саудаға басты қатысушылар жергілікті шенеуніктер болатын. Саудагерлер Оралдан тауарды қолдан арзанға сатып алып, қазақтарға жоғарғы бағаға айырбастап отырды.

2. Қысқы мезгілде сауда Орал шебінің төменгі бөлігіндегі Кулагин қамалынан бастап Гурьев қалашығына дейінгі аралықта жүргізілді, себебі қазақтар бұл уақытта осы жерлерді мекен ететін.

3. Астрахан қаласына жақын жердегі Қалмақ базары. Бұл жерде қазақтар жыл сайын 50000-ға дейін қойларын айырбастайды. Әсіресе, малды хиуалықтардың қағаз бұйымдарына айырбастау ісі ерекше қызу өтетін.

4. Татарлар мен армяндар Астраханнан Каспий теңізі арқылы сауда жүргізді.

5. Камышиннен және Саратовтан тауармен келетін көпестер саудасын Эльтон өзенінің маңында жүргізетін.

6. Чертил ауылында жыл сайын 1 қазанда жәрмеңке басталатын. Бұл жерде қазақтар өз малдарын астық, тары және т.б. өнім түрлеріне айырбастады.

7. Шежін және Деркөл кордондарында да сауда жүргізілді.

8. Хан ставкасы маңында. Бұл жердегі сауда ісі қалыптаса бастаған болатын. Астық пен мал айырбасы әсіресе қазан және қараша айларында (1825 жылы) қызу жүрді [1, с. 18].

Байқағанымыздай, Ф. Бларамберг бөкейлік қазақтардың лауазымды шенеуніктер мен әскери казактармен арадағы айырбас саудасы әркез тең емес жағдайда жүргізілгенін атап өткен.

Шығай тұсында Қалмақ базарында бөкейлік қазақтар өздерінің мал және оның өнімдерін өзге тауарларға айырбастап отырған. 1820 жылы 28 қаңтарда Шығай сұлтан Астрахан азаматтық губернаторы И.Я. Бухаринге татар Мұстафа Бековты қазақтардың осы Қалмақ базарындағы өкілі етіп тағайындау туралы ұсыныс білдіреді. Онда: «Азия халықтарынан бұған дейін түскен өтініштері бойынша мен Астрахан уезінің Саян мекенінің татары Мұстафа Бековке қазақтардың басқа халықтармен мал айырбастауы кезінде Қалмақ базарында 28 қаңтардан алдағы 1821 жылдың 1 қаңтарына дейін қазақтар жағынан бақылаушы болуды тапсырғанмын. Ал татар Мұстафа Беков Астрахан азаматтық үкіметінің қарамағында болғандықтан, мен сізден және Астрахан земстволық сотынан қазақтар мен Ресей халқы арасында мал сату немесе айырбастау кезінде тәртіп

сақтау үшін Бековті сол Қалмақ базарында болуға тиісті жылдық мерзім ішінде ешқайда қоғамдық тапсырмамен жібермеуді өтініп сұраймын» [2, 5 п.].

Бұл құжаттан көріп тұрғанымыздай, Шығай сұлтанның Қалмақ базарында Бековті өкіл ретінде тағайындауының басты мақсаты айқын: бір жағынан, бөкейліктермен арадағы айырбас саудадағы жалпы тәртіпті қадағалау ісі – уақыт тудырған қажеттіліктердің бірі болатын, екінші жағынан, хат танымайтын далалық қарапайым қазақтардың саудадағы құқықтық мүдделерінің аяқасты болмауын қамтамасыз ету де – сұлтан көздеген мақсаттың бірі еді.

Жәңгірдің бастамасымен 1832 жылы Хан ставкасы жанынан жәрмеңке жұмысын бастады. Бұл мақсатқа империя қазынасынан 56.161 сом қаржы бағытталды. Сөйтіп, 316 сауда нүктелерінен тұратын 12 үлкен корпус бой көтерді [3,15 п.]. Нәтижесінде, Хан ставкасы ең даладағы ең негізгі әрі қолайлы сауда орталығына айналып шыға келді. [4, 109 б.].

Жәрмеңкелердің ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- 1) Қазақстан бойынша ең алғашқы жәрмеңке Бөкей Ордасында ашылды.
- 2) Бұл жәрмеңкелер көктемде сәуірдің 15-інен мамырдың 15-іне дейін және күзде қыркүйектің 15-інен қазанның 15-іне дейін жылына екі мәрте ұйымдастырылды.
- 3) Жәрмеңке кезінде белгілі бір сауда ережелерінің болуы.
- 4) Ресеймен, Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыстар тінінің тереңдей түсуіне оң ықпал етті.
- 5) Әсіресе, жәрмеңкелерге қатысушылардың көп ұлттылығымен ерекшеленді.

1836 жылы 15 қыркүйекте төлеңгіт руының старшыны Мекен Балуанқұлов өз бақташыларының күшімен осы жәрмеңкеге келген көпестердің табындарын бағымға алу туралы жазбаша міндеттеме алады. Ол міндеттемеге Жәңгірдің рұқсатымен қол қоя отырып, 1836 жылдың 15 қыркүйегінде көпестер малын бағымға алуға өз қалауын білдірген. Сол уақыттағы Хан ставкасының жанында ашылып, қазан айының 15-не дейін жұмыс істейтін жәрмеңке уақыты кезінде старшын Мекен Балуанқұлов өзі жалдаған бақташы қызметкерлердің күшімен келімді-кетімді көпестердің, саудагерлер мен өзге де жандардың табындарын қожайындардың өздері қажет деп тауып, келісім берген жағдайда тебіндетіп, бағып берген.

Бұл қызмет түрі төмендегідей тәртіппен жүргізілді: мұнда әкелінген немесе мұнда сатылып алынған, айырбасталған әрбір жылқы малын, оның жүнін, ерекше белгілерін, бағасын қожайынның өзі старшын Мекен Балуанқұловтың көзінше жәрмеңке бақылаушысының ханнан алған тізім кітабына жазып тіркейді. Қожайыннан әр жылқының қабылдап алынғандығы туралы қолхат алынып, қолхатқа мөр басылады. Бағым үшін жарияланып, жазылған жылқы бағасынан және әр рубльдің күміске шаққандағы бағамы бойынша старшынға бес тиыннан төленеді. Мұның жартысы жылқыны бағымға беріп, тіркеу кезінде төленеді, ал келесі жартысы – жылқыны табыннан қожайынға қайтарар кезде тікелей Мекен Балуанқұловтың (қызметкерге емес) өзіне берілген. Бағым бағасын бағым уақытына тәуелді етпеген. Жылқы бір апта немесе бір ай бағылса да, баға өзгермеген [5, 11 п.].

Бұл жәрмеңкеге 1833 жылы 562971 мың бас мал әкелініп, 339174 сомға тауар сатылды. 1834 жылы 597603 рубльдің тауары әкелініп, 368775 рубльге

сатылды, 1835 жылы 691628 рубль тауар әкелініп, 379548 рубльге сатылды. 1836 жылғы жәрмеңкенің тауар айналымы 2 млн. рубльді құрады [6, 28 п.].

Енді 1837 жылдан 1839 жыл аралығындағы жәрмеңкеге әкелінген мал және оның өнімдеріне [7, с. 62] тоқталсақ: олар – түйе – 385 бас, жылқы – 2524 бас, ірі қара – 12244 бас, қой – 342103 бас, жылқы терісі – 23730 пұт, қой терісі – 19232 пұт, түйе терісі – 1060 пұт, қоян терісі – 5535 пұт, ешкі түбіті – 1373 пұт, борсық терісі – 70 пұт, түйе жүні – 2086 пұт. 1837-1839 жылдары қой, ірі қара, жылқы және қоян терісі, қой терісі жәрмеңкеге көп мөлшерде әкелінген. Сонымен бірге, 1837-1839 жылдары тауар айналымы жоғары деңгейде болған [8, 78 б.].

Ордадағы сауда айналымының төмендеуі 50-ші жылдардың аяғына дейін созылды. Ал XIX ғасырдың 60-шы жылдарының басында сауда ісінің қайта жандануы байқалады. Бұл кезде қазақтардың мал шаруашылығы 1852 жылғы жұттан біраз айыққан еді. Сауданың жандануы 1858 жылы таратылған Уақытша Үкіметтің қазақ құрамының орыс шенеуніктерімен алмастырылуымен тығыз байланысты. Осының салдарынан Орда жерінде орыс көпестерінің саудасы жанданды, себебі патша шенеуніктерінен тұратын Кеңестің жаңа құрамы Ордадағы сауда дамуын барынша қолдауға тырысты [9, с. 101].

1862 жылы 8 қаңтарда Орда Ішкі істер министрлігіне қарады. Тағы бір маңызды тұс – Бөкей Ордасында азық-түлік капиталы, несиелік касса және қазыналық кәсіпорыны да осы кезеңде ұйымдастырылды. Отаршылдық пиғылдан туған бұл мекемелер арқылы империяның қазақ жерін тәуелділікте ұстауға, оған тек сауда шикізатын өткізетін аумақ ретінде ғана қарауға мүмкіндік туғызылды. Ссудалық касса Хан ставкасында 1854 жылы ашылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында жүзеге асқан осынау істер нәтижесінде алым-салық жинау жүйесі реттеліп, ссудалық кассалар ұйымдастырылды.

Қазақтарға ссуда 3 айдан 1 жылға дейін куәлар көзінше міндеттеліп берілді. Қазақтар ссудалық кассаға үнемі қарыздар болып отырған. Жәңгір кезінде анық есеп-қисаптың болмауы, олардың жүйелі жүргізілмеуі хандықта алым-салық жүйесіне қатысты туындаған көп келеңсіз жағдайларды, зардапты салдарларды шығарған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл саладағы істердің бір жүйеге келтірілуі және оның заңды сипатқа ие болуы – құптарлық бастама еді. Бөкей Ордасындағы байлық көлемін анықтауға, басқару штатын, алым-салық мөлшерін реттеуге мүмкіндік беретін оң өзгерістердің орнығуына жол ашты [10, 152 б.].

1866 жылы Ішкі Орданың шаруашылық капиталы Ішкі істер министрлігінің кіріс сметасына қосылды. Ол Мемлекеттік кеңесте қаржы министрі мен мемлекеттік бақылаушының Ішкі орданың шаруашылық капиталы мен жәрмеңкелік кірісті мемлекеттік қазынашылықтың бақылауына беру туралы өзара хат жазысуының нәтижесінде мүмкін болды.

Мемлекеттік кеңестің шешімі бойынша 1866 жылдың 25 сәуіріндегі патшаның бекітуімен Ішкі ордадағы салық жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Сәйкесінше, Ішкі істер министрлігі тарапынан мынадай ережелері белгіленіп, бекітілді:

а) жәрмеңкедегі сауда орындары үшін алынатын 15 тиын көлеміндегі жалдама ақы Ішкі Ордадан тыс аймақтарға шығу үшін берілетін билеттерден жиналған қаржыны жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Осылайша, Ішкі істер министрлігінің қаржы сметасы арқылы патшаның 1862 жылғы 22 мамырындағы сметалық ережелері негізінде пайдалануға берілді.

б) Ішкі Орданың қалған кіріс түрлері мыналар еді. Яғни, ол ең алдымен хан ордасындағы жәрмеңкелік ауладан басқа жәрмеңке уақытында берілетін орындардан алынатын алым. Бұған қоса, таразы және моншадан түсетін төлемдер мен сырттан әкелінген малды сатудан алынатын алымдар. Олардың бәрі де ендігі жерде Ішкі Ордадағы жергілікті басқарудың қарамағына қалдырылып, оған Ішкі істер министрлігі салық пен кірістер жөніндегі сметалық ережелерінің баптары бойынша бақылау жасады [11, 12 п.].

Жоғарыда келтірілген деректерден Ресей империясының Ордадағы сауда ісіне белсене араласқанын, оны жергілікті билікті қаржыландыру мақсатында шебер пайдаланғанын анық байқаймыз. Патша үкіметіне орталық қазынадан ақша шығындағаннан гөрі қазақтарды өз қаржысы есебінен басқарған тиімді еді. Оған қоса сауда ісі Ресейдің ішкі губернияларынан арзан шикізат көзімен қамтамасыз етудегі басымдықтарын анықтап алды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей Ордасындағы кәсіп түрлері көбейіп, балық аулау, тұз өндіру, жүк тасымалдау тағы басқа жұмыстарға жалданушылық арта түсті.

Кәсіпшіліктерге барып, жалданып қызмет атқару үшін қазақтарға рұқсат пен белгілі бір мерзімге арналған билет берілді. Кәсіпшіліктердегі қызметтердің маусымдық сипатына байланысты жалданушы қазақтар да бұл жұмыстарды кесімді бір уақытта атқара алатын еді. Сондықтан, жалданушы қазақтарға уақыт мерзіміне сәйкес бағасы да өсіп отырған билеттер сатылып, рұқсат берілді, әр билет есепке алынды. Балық кәсіпшілігі 3 маусымдық кезеңге, ал тұз кәсіпшілігі еңбек сипатына қарай 4 топқа бөлініп, оларға қазақ жұмысшылар көптеп жалданды. Тұз өндіру және балық аулау кәсіпшіліктерінде қазақтарға басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда еңбек ақы кем төленді.

Жыл сайын балық кәсіпкерлері жұмысшыларды жалдау үшін өз адамдарын орыс селоларына, қазақ, қалмақ ауылдарына жіберіп отырған, алайда жалданушылармен олар тікелей келіссөз жүргізбеген, әрбір село мен ауылдарда подрядчиктер арқылы өздеріне қажетті мөлшерде жұмыс күшін жинап алып отырған. Өзендер мұздан арылған соң, кәсіпкерлер белгіленген пункттерге балық тиеуге арналған қайықтарды жіберетін болған. Өзендегі балық кәсіпшілігінде көктем кезінде 60 мыңға жуық, күзде 30 мыңдай және қыста 5 мыңға жуық жұмысшылар мен аушылар жұмыс істеген.

Тұрақты қызметкерлердің шағын ғана тобын есептемегенде, барлық жұмысшылар белгілі бір мерзімге жалданатын. Негізгі мерзімдер: көктемде – 15 ақпан, 1 наурыз, 15 сәуірден және 15 мамырға дейін; күзде – 1 қыркүйектен 1 қараша мен 6 желтоқсанға дейін; қыста – 6 желтоқсаннан 1 наурызға дейін [12, с. 2].

Балықшылық кәсіппен негізінен округтік қазақтар және Қамысты-Самар қазақтарының бір бөлігі айналысқан. II-ші теңіз округінің қазақтары 4000 адамға дейін балық кәсіпшіліктеріне жалданатын. Нарын бөлімінен жыл сайын балық кәсіпшіліктеріне жалдануға көктемде 1 наурыз бен 15 мамыр аралығында аттанған.

II теңіз округіндегі тұрғындардың жаппай қозғалысы ең әуелі балық кәсіпшілігімен байланысты болатын. Мал шаруашылығына қолайсыз, топырақты, барлық жері дерлік құмды болып келетін теңіз жағалауы округтерінде маңызы жоғала бастаған мал шаруашылығының орнына балық кәсіпшілігі дами бастады. Қазақтардың өздері балық аулаумен айналысты және кәсіпшіліктерге жалданды. Балықшылар көбіне теңіз жағалауында қыстап

қалатын, олар балықты аумақ алап, кәсіпшіліктерге өткізетін. Қазақтардың ішінде де ірі балық кәсіпкерлері болды. (мысалы, қазақ Танашев, Бөкенбаев, Убышев, т.б.) [12, с. 10].

Балық аулау кәсібі ХІХ ғасырдың аяғында балық өндірісінің өндіру және өңдеу сияқты екі саласын қалыптастырды. Яғни, балық кәсіпшілігі дамуының нәтижесінде бірінші жағынан өндіру кәсібінің өңдеу және сату кәсібінен бөлінгені байқалса, екінші жағынан жақын және алыс рыноктарға балықтарды сатуды жекелеген ірі өндіріс иелерінің жүзеге асырғанын көреміз [13, 33 б.].

Дегенмен, балықшылық кәсібі дәстүріндегі ала-құлалық әртүрлі қатынастардың орнығуына жол ашты. Олардың біреулерінің ондаған, тіпті жүздеген балықшыны жалдауға әлеуеті жететін. Енді бір жекелеген балықшылардың тобы ұстаған балығын өзі өткізіп, іс жүзінде жеке басының тәуелсіздігін сақтап қала алды. Теңізден балық аулау аса қауіпті әрі оған ақы өте аз мөлшерде төленді. Теңізде негізінен қызыл балықты өңдейтін өндіріс орындары, ал, өзендер жағалауында қабыршақты тұқымдас балықтарды тазалайтын кәсіпшіліктер орын тепті [13, 32 б.].

ХІХ ғасырдың аяғында қазақтар арасынан да балық кәсіпшілігімен айналысатын кәсіпкерлерде шыға бастады. Мысалы І-теңіз округінде Өтеғали Танашевтің «Дружинский», «Қара көл», «Потанайский», «Михайловский», «Мало Дружинский», Қарес Танашевта «Бережник», Салық Ибрагимов деген қазақ көпесі «Баровский» атты батағасының қожалары болды. Алғашқыда шаруасын ұсақ кәсіптен бастаған қазақ кәсіпкер-саудагерлері біртіндеп байып, балық қабылдайтын батағалар ұйымдастырып, балық аулайтын үлкен кеме-қайық жасақтады. Сөйтіп үлкен капитал иелеріне айналды. Олар балық кәсіпшілігіне жұмыс күшін тартып отырды [14].

Алайда, қазақтарды қанау жағдайларының қаншалықты көп кездескенін мынадан-ақ аңғаруға болатындай. Айталық, жұмысқа жалдау кезінде ең жоғарғы жалақы қалмақтарға, орташа еңбек ақысы орыстарға, ал, ең төменгі ақы қазақ жұмысшыларына төленген. Бұның басты себебі – балықшылықтың қазақтың ата кәсібі еместігі болатын. Аталған мәселені реттейтін заңның болмауы, жалақы әркез ақшалай төлене бермейтіндігі, көбіне-көп азық-түлік тауарлары түрінде берілетіндігі де жағдайды қиындата түсті [15, 6 п].

Сонымен қатар, бөкейлік қазақтар тұз өндіру кәсіпшілігімен де айналысқан. Бұлар Басқұншақ, Елек, Эльтон, Дендер тұз өндіру кәсіпшіліктері. Бірақ, бұл орындар орыс кәсіпкерлерінің билігінде болған. Ал, бөкейлік қазақтар осы тұз кәсіпшілігіне жалданған. Бөкей Ордасының оңтүстігіндегі қазақтар Каспий жағалауындағы балық кәсіпорындарына барып жалданса, батыс мен терістік бойдағылар іргелес Астрахан губерниясындағы қоры мен сапасы жөнінен әлемге әйгілі болған Басқұншақ тұз өндірісінде жалданған. Бұл тұз өндіру кәсіпшілігінде жалданған жұмысшылардың ақысы төмен төленген. Уақытша Кеңестің 1876 жылғы есебі бойынша, осы тұз кәсіпшіліктеріне жалданған қазақтар 1000 пұт тұз өндіргені үшін 10-15 сом аралығында еңбек ақы алған [10, 153б.]. Мұнда өндіріс құралы ретінде олар тек ауыр балға, күректерді ғана қолданған. Түйелерімен келіп, тұз тасыған қазақтардың өзі мыңдап саналған, 1891 жылы Басқұншақ тұз өндіру кәсіпшілігінде жалпы саны 5000-дай қазақ жұмыс жасаған. Оның ішінде 1000 адам қалмақтардан, 1500-дей адам Қамысты-Самардан, 1000 адам Таловка аймағынан, тіпті ІІ теңіз жағалауы округінің №13, №14 болыстарынан да көптеген адамдар болған [16, с. 22]. Олар тұз өндіру

кәсіпшілігінде тәулігіне 12-14 сағат бойы жұмыс істеген. Тіпті, бұл жерге азын-аулақ малдарын айдап, жанұяларымен біржолата көшіп келгендер де болған. Жұмыс 1 маусымнан 1 қазанға дейін созылған. Жұмысшылар көлдегі жұмысқа сол қазақтардың өздерінен тағайындалатын мердігерлер арқылы жалданып, келісімшартқа отыратын. Жұмыс басталар алдында жұмысшы қазақтар көл маңына өздерінің отбасыларымен және сауын малдарымен бірге көшіп келетін. Бұл кезде оларға азық-түлік алуға белгілі бір мөлшерде ақша берілетін де, одан әрі жалақының көлемі тапсырған тұздың мөлшеріне байланысты болатын.

Сөйтіп Бөкей Ордасында XIX ғасырдағы сауда-саттықтың дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Алғашында сауда-саттық хандықпен шектес жерлерде жүрді және хандықтың өз ішінде тасымал саудасының дамуы орын алды. 1832 жылы Бөкей Ордасының Хан ставкасында жәрмеңке ашылып, ол әр түрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен байланысының дамуында маңызды рөл атқарды. Бұл жәрмеңке Қазақстан бойынша ең бірінші ашылған жәрмеңкелердің бірі еді. Ол Қазақстан мен еуразиялық мемлекеттер халықтарының бір-бірімен байланысында ерекше орын алды. Әлеуметтік-экономикалық жетістіктерден басқа мәдени ықпалдастықтың да маңызы артты. Бұл өз кезегінде қазақ халқының өркениет жолындағы қол жеткізген табыстарының жарқын көріністерінің қатарын молайта түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1848. – Ч. 3 – 20 с.
2. ҚРОММ, 78-қор, 1-тізбе, 7-іс.
3. РФ АОММ, 1-қор, 9-тізбе, 795-іс.
4. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. - Алматы: Атамұра: Қазақстан, 1994. – 221 б.
5. ҚРОММ, 78-қор, 2-тізбе, 65-іс.
6. ҚРОММ, 78-қор, 2-тізбе, 36-іс.
7. Еврейнов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья Орда. // Современник. - 1851. – № 10.
8. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат, 1994. – 220 б.
9. Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 290 с.
10. Харабалин Ф.Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы. – Орал, 2004. – 238 б.
11. РФ ООММ, 6-қор, 10-тізбе, 6085-іс.
12. Поленов А. Пути торгово-промышленного движения в Букеевской Орде и в пограничных с нею областях. – СПб., 1907. – Ч.3. –120 с.
13. Мендігереев К.Ж. Батыс Қазақстан аумағындағы балық шаруашылығының даму тарихы: тарих ғыл.канд. ... дис. – Атырау, 2007. – 130 б.
14. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. – 37 с.
15. ҚРОММ, 4-қор, 1-тізбе, 3885-іс.
16. Иванов И.С. Джангерь, хан Киргизской Внутренней Орды // Астраханский листок. – 1895. – №185. – 260 с.

ЖАЙЫҚ ТАРИХЫ – ОТАРШЫЛДЫҚҚА ҚАРСЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕС ТАРИХЫ

*Құрманалин С. Б.,
Орал қаласы*

XVI ғасырда өмір сүрген Доспанбет жырау «Айналайын Ақжайық, ат салмай өтер күн қайда?» дейді, ал XIX ғасырдың азаттық күрес тұлғалары Махамбет «Жайық үшін жандастық, Қиғаш үшін қырылды, Тептер үшін тебістік» деп жырласа, Мұрат Мөңкеұлы «Жайықтың бойы шанды қиян», «Жайық деген жанды су» деп толғайды.

Ұлтымыздың өткенін ұлықтау, бар мен жоғымызды саралау мақсатында қазақтың тарихын, Қазақстанның тарихын үнемі қаузап отырамыз. Жалпы «Қазақстан тарихы» дегеніміз не? Ол – қазақ деген ұлы халықтың күні кешеге дейінгі күрескерлік баяны, небір қиын-қыстау замандарда ел үшін, қасиетті жер үшін басын тәуекелге тігіп, етігімен су кешкен есіл ерлердің, даңқты бабаларымыздың шерлі шежіресі. Оны оқып үйрену, санаға сіңіру, төл тарихының батырлық дәстүрімен мақтану, ұлт ұрпағының намысын танып, рухын оятары сөзсіз.

Толықтай болмаса да, қазақ тарихының беттері әжептәуір зерттелген және алда да зерттеле бермек. Халқымыздың сан ғасырлық тарихын өмір шындығына сай зерттеу, насихаттау, ұлттық рухты әспеттеуге, тәуелсіз отанымыздың нағыз патриоттарын тәрбиелеуге қызмет етеді. Тарихи тек-тамыры мейлінше тереңде жатқан, өзінің қазіргі жерінде көне замандардан бері этностық қауымдастықтың тайпа, ұлыс, халық, ұлт аталған сатыларынан өткен қазақтардың ұлттық қуаттылығы ерекше екені ақиқат. Ұлттық рухтың алтын діңгектерінің, негізгі ұстанымдарының бірі – ел тарихын білу. Осы ұлттық рухты құрайтын компоненттердің бірі әлсіресе, ол ұлттық рухты белгілі деңгейде әлсіретеді. Ұлттық рухтан айырылған халық ел болудан қалып, жігерсіз, еріксіз тобырға айналады, басқаның құрығына мойын ұсынып, жетегінде кете береді. Сондықтан халқымыздың ұлы перзенттері, біртуар ұлдары тарихтың түрлі алмағайып кездерінде биік рухты ұрпақ тәрбиелеуге мән берген. Рухы биік, намысы мен жігері берік қазақ халқы қандай қиыншылық пен қасіреттерге кездесе де, түбінде қайта түлеп, іргелі ел болатынына, біртұтастығын сақтап қалатынына сенген. Мұны өткен тарихымыз сан рет дәлелдеді.

Қазақтың әр өлкесінің өткен шежіресі, сол өңірде туып-өскен әр азаматына қымбат та ыстық. Осыған сәйкес Елбасы көтерген «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық» мемлекеттік бағдарламаларын айтпағанда 1995 жылы қабылданған «Тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына» сәйкес біртұтас қазақ халқының тарихын жазуда туған өлке тарихының алар орны ерекше.

Қазақ халқы өз заманында дәстүрлі көшпелі қоғамда өмір сүрді. Рулар мен тайпаларға бөлінген бұқара мемлекеттіліктің негізін құрады. Қазір біз Тәуелсіз

Қазақстан Республикасы атты мемлекетте өмір сүріп жатырмыз. Қазіргі қазақтардың ата-бабалары бұдан бұрын да тәуелсіз, қуатты мемлекеттер құра алған. Оған шежіре тарихтағы Қазақ хандығы, Ақ Орда, Ноғай Ордасы, Алтын Орда секілді мемлекеттердің тарихы куә. Тап осы даңқты хандықтардың орталығы да осы қасиетті Ақжайық өңірі еді.

XVIII ғасырдың 30-жылдары басталған империялық-орыстық отаршылдық саясатты да алғаш қарсы алған осы Ақжайық өлкесі.

Қазақтың ата-қоныс Ақжайығы өзінің геостратегиялық және табиғи маңыздылығымен көрші елдерді ғасырлар бойы мазасыздандырды. XVIII ғасырда қазақ халқына қаһарлы қауіп күшті де агрессияшыл Жоңғар хандығы тарапынан төнгенде, сонымен бір мезгілде Кіші жүз Жайық казактары мен Еділ қалмақтарының, хиуалықтар мен башқұрттардың да басып кірулерін тойтарып отырды. Өз кезегінде бұл аласапыранды қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаев «Ойраттың шырғалаңы – исі қазақтың ортақ шырғалаңы болса, торғауыт пен түрікпеннің шырғалаңы – Кіші жүздің енші шырғалаңы»[1, 271б], - деп сипаттайды. Бұл орайда империялық отаршылдық саясатқа қарсы күресті бастаған, «Жайық өзені кеуіп қалғанша, тіпті, ақырзаман келгенше қазақ халқы бұл жерден айырылмайды. Өйткені, мұндай жайлы жерді олар еш жерден таппайды» [2,4б] деген сөздері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып кеткен Орталық Азиядағы жарқын әрі тағдыры қайшылыққа толы көсем Кіші жүз ханы Әбілқайырдың тұлғасына көңіл аудармай өтуге, әрине ешбір болмайды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамында біртұтас және орталықтандырылған билік пен мемлекет проблемасы өткір қойылды. Әбілқайыр ханның өлтірілуі арқылы қазақ жүздерін біріктіру жолындағы күш-жігер едәуір дәрежеде әлсіретілді. Жаңа тарихтың әр түрлі кезеңдерінде бұл мәселе түйінді мәселелердің бірі болып келді. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығының ыдырауына себепші болған іріткі салушы күштер басым бола бастады. Дәл осы кезеңнен бастап жер туралы мәселе Батыс Қазақстан аумағында ең басты мәселе болды. Жоңғар басқыншылығына ойдағыдай тойтарыс бергеннен кейін Қазақстан бірыңғай және біртұтас мемлекет ретінде бабалары мұраға қалдырған дәстүрлі шекте өзінің шаруашылық өмірін қайтадан дамыта бастады. Алайда XVIII ғасырдың 30-жылдарының орта шенінен бастап Ресей мемлекеті қазақтардың жеріне де, империяның бодандары ретінде қазақтардың өздеріне де орыс мемлекеттілігі идеологиясы тұрғысында көзтіге бастады. Кіші жүзге келген әрбір чиновник Ресей империясының билігіне көшкен жерді ұлғайта түсуге өз үлесін қосуға ұмтылды. Осы саясатты жүзеге асыру барысында қазақтар дербестігіне қатты шек қойылды. Отарлау алдыменен империяның шекарасына өте жақын орналасқан аймақ ретінде Батыс Қазақстанда мейлінше толық жүзеге аса бастады. Жер туралы мәселе Батыс Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында ең басты мәселе болды. Бұл орайда империялық ресми билік Кіші жүз халқының қайтпас қарсылығына душар болды.

Отарлаудың кесірінен бұл ел өзінің табиғи-ырғақты даму жолынан тайдырылды, мемлекеттік басқару жүйесі қиратылды. Ақжайық өңірі Ресей империясының, патша үкіметінің құрлықтағы отарлау әдіс-тәсілдерін алғаш жүзеге асыратын эксперименталды алаңға айналды. Нәтижесінде елдің экономикалық ресурстарына отаршылдардың шектеусіз өктемдігі орнады. Қазақ халқының өзін-өзі сақтау, тану, кемелдену жүйесі, яғни тіл, салт-дәстүр, әдет-

ғұрып, дін, ұлттық тарих, мәдениет, рухани мұра т.с.с. қыспаққа алынып, қуғын-сүргінге салынды. Олардың орнына империялық күш өз құндылықтарын тықпалады. Халқымыздың әлеуметтік құрылымы мен ұйымдасуы зорлықпен ыдыратылды. Кешегі дербес халыққа тән қазақ әлемі күйзеліс пен дағдарысқа ұрындырылды. Отарлау сан алуан тәсілмен және ұзақ мерзім аясында жүзеге асады. Ресей империясы Жайық өңірі елін отарлау барысында дипломатиялық айла-шарғы, үйіп-төгіп уәде беру, беделді, ықпалды тұлғаларды атақ-дәрежелерімен өзіне қаратып алу, реті келсе қорқыту, тізе батыру, тіпті көзін жою тәрізді қадамдарға барды.

Жайық өлкесі бұл Кіші жүздің ең құйқалы өңірі, отарлық және азаттық дәуірінің саяси оқиғаларына тарихы тұнып тұр.

Қазақта отыз жетінші жылы жазықсыз жазаның құрбаны болған Телжан Шонанұлы деген оқымысты өткен. Зайыбы білімпаз қазақ қыздарының көшбасшысы Шаһзада Қаратаева-Шонанова. Шаһзада - белгілі төре әулетінің тұқымы, Әбілқайыр ханның ұрпағы, қазақтан шыққан алғашқы заңгер Бақытжан Қаратаевтың ағасы Арон сұлтанның қызы. Қазақ халқының ардақты перзенті, көрнекті ғалым Телжан Шонанұлы 1923 жылы «Қазақ жер мәселесі тарихы» атты еңбек шығарған. Міне осы кітапта [3] Жайық үшін жандасқан қазақ қауымының бұл өлкеге деген өмірлік ұстанымдары отаршылдық дәуір оқымыстысының көзімен былайша танылады.

«...Патша 1757 жылы қазақ Жайықтан өтпесін деген жарлық шығарады. 1759 жылы - Жайыққа қазақтың қатты таласып, қан төккен жылы. Үкімет заңына қарамай, мал-жайы үшін қазақ Жайық өтіп қыстайды. Жайықтың оң бетіне мал жайма, өтпе деген атты казактармен соғыс шығып, көп кісі жаралы болып, екі жақтан да кісі өледі. Осы жылдан бастап қазақтың Жайыққа таласы жыл құрғамай күшейе береді. Бөкей Жайықтан өтіп қоныс алған кезге дейін қазақтардың Жайықты өтіп қыстамаған, Петерборға елші жіберіп қыстау салуға сұранбаған жылы жоқ деуге болады. Жыл сайын Жайықтан қазақты қууға үкімет шығармаған жарлығы, қолданбаған әдісі жоқ деуге болады. Үкіметтің қазақтан Жайықты қору әдісі түрлі-түрлі болған. Жайықтан өтпе деп заң шығарып тұрған, заң далада қалатынын біліп, Жайықты қуалай қамалдар салдырған. Ақ теңізді жағалай кордондар тартқан. Жайық жағасын қазаққа білдірмей қатеден от кеткен қылып өртеп жіберетін болған, қазақ малын атты казакқа ұстатып, атты казак малын қазаққа барымталатып қазаққа «ұры» атын тағып қамалдарға жақындатқысы келмеген» [3,55-5766].

Телжан Шонанұлы айтады: «Бөкейдің жері Жайыққа 60 жыл таластан шыққан нәтиже» [3,576].

Патша заманында Жайық өңірі өз атамекені болса да қазақ бұл өңірді орыстан жалға алып, ақы төлеп пайдаланған. Қазақ халқының өзгеге жем болуы, ар-намысының тапталуы секілді оқиғалардың шегіне жеткендігін Т.Шонанұлы «10 шақырымдық алқаптан айырылған қазақтың көрмеген қорлығы жоқ. Қарауылшылар қазаққа кіші құдаймен бірдей болды. Қазақтар әлі ұмытқан жоқ Егор Кондратьевич Бородин деген лесничийді «Егор келе жатыр!» десе, қазақтың жылаған баласы жылауын қоя қоятын болған. Қазақ осы сықылды ит күнін көріп келді» [3,596],- деп бейнелейді. Тіпті үлкен Колонопск деген қаланың (бұл қазіргі Үлкен Шаған атты елді мекен – С.Қ.) орыстары біраз қазақты суға батырып өлтірген. 1917 жылы Орал атты қазағы жер жайында Өтен деген жігітті атып өлтірген. Карашинск поселкесі (бұл кейінгі Ілбішін ауылы –

С.Қ.) орыстары отын аласың деп Жұмабай баласы деген кісіні өлтіріп тастаған [3,596]. Ұлттық жанжалға әкелген осы секілді оқиғалар Жайық жұртының отаршылдық дәуіріндегі сипатты белгісіне айналып кеткен. Текеден Үйшікке дейін Жайықтың екі қанатын жағалай қоныстанған елдің осыдан жүз жыл бұрынғы Азамат соғысының бір ошағына айналуының да себебі бұл өңірде Орал казачествосының тұрақты қызмет етуінде.

Біз Ресей немесе Батыс елдері емеспіз: біз отарлық бұғаудан құтылғанымызға көп болмаған елміз. Қазақстан – ықпалды әлемдік деңгейдегі держава емес. Экономикалық күш қуаты әлсіз, халқының әлеуметтік деңгейі тұрақсыз, халықаралық инвестициялық көмекке тәуелді мемлекет шын мәнінде. Осындай жағдайда оның ішкі қауіпсіздігі өте-мөте ділгір мәселе. Ұлттық идеология, ұлттық интеллигенттік күш бірінші кезекте ұлттық құндылықтарды дамыта түсу арқасында нығаяды. Ал бүгінгі қазаққа аса қажетті ұлттық ділгірліктер Отандық тарихты игеру арқылы келетіндігі сөзсіз.

Біз соңғы үш ғасыр бойы империяның құрамында өмір сүріп келген халықпыз. Бүгінге дейін шешімін таппай жатқан мәселелеріміз көп. Өткен тарихымыздан сабақ алмай, болашақты болжау қиын. Сондықтан, біздің жас ұрпақтарымыз үшін ата-баба тарихын білу аса қымбат болуы тиіс. Кейде бізде тарих саясаттың ығында қалып қалады. Бұл – Кеңес жүйесінен қалған және күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан мәселе. Отарлық құлдық санадан құтылу үшін ұлттық құндылықтарымызға аса мән берген орынды. Ол үшін ана тілінде сөйлеу, өз тарихымыз бен мәдениетімізге деген құрмет, ата-бабадан келе жатқан салт-дәстүрді әр ұрпақтың бойына сіңіре білсек, құлдық психологиядан тезірек арыла аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кекілбаев Ә. Үркер: Роман.-Алматы: Жазушы, 1981.-584 бет
2. «Аңыз адам» журналы. №13 (169) шілде 2017 жыл
3. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. 2-басылуы (Көмекші оқу құралы).-Алматы, «Санат», 1995.-224 бет

ӘОЖ 908

ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ АУЫЛ ТАРИХЫНЫҢ РӨЛІ (Жаңабұлақ ауылы үлгісінде)

*Гиззатов С.М.,
Орал қаласы*

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі төл тарихымыз түгенделе бастады. Кеңес заманында қасаң идеологияға сәйкес қазақтың хандары мен ұлтжанды тұлғалары халық жаулары ретінде көрсетіліп, олар туралы сөз қозғауға тыйым салынды. Ендігі кезекте мемлекетімізде «Мәңгілік ел» идеясы аясында

қабылданған «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» секілді маңызды бағдарламалар мен мақалалар төл тарихымызды толыққанды түгендеуге жаңаша жол ашып отыр.

Қазақ тарихында кемшін қалып отырған дүниелердің бірі бұл - ауыл тарихы. Ғылыми зерттеулердің басым бөлігі іргелі тақырыптарға арналғандықтан көпшіліктің уақыты мен қайрат-жігері мемлекеттік деңгейдегі мәселелерді зерттеуге жұмылдырылып жатыр. Әлбетте, бұл тұтастай мемлекет үшін өте пайдалы. Дегенмен тұтастай елдің, облыс пен ауданның тарихы біле-білген адамға осы ауылдың өткенінен басталады.

Ауыл тарихының Отандық тарих ғылымындағы маңызын ашып көрсету мақсатында 2019 жылы «Жаңабұлақ тарихы» атты монографиямызды шығардық. Бүгінде Батыс Қазақстан облысы Ақжайық ауданындағы Жаңабұлақ ауылы жер көлемі 75 559 га, халық саны 1080 адамды құрайтын ірі ауылдық округ болып табылады. Аумағында 2 елді-мекен, 26 мал қыстағы орналасқан ауылда 1058 қазақ, 17 орыс, 4 әзірбайжан, 1 морейка ұлтының өкілдері тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Алайда ауылда айқын басымдыққа ие қазақ халқының басым бөлігінің бұл өлкеге тарихи атақонысына қайта оралу, күштеп қоныстандыру салдарынан ХХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап келуі ауылдың бұрынғы кезеңдегі тарихын білуге мүмкіндік бермей келді. Сондықтан Жаңабұлақ ауылының тарихы «Родник Новый» колхозынан басталатындай пікір қалыптасқандығы жасырын емес.

Алайда соңғы кездері жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері, Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағаттарындағы деректер, қазақ жеріне аяғы тиген шетелдік ғалымдар мен саяхатшылардың еңбектері ауыл тарихының тым тереңнен басталатындығын дәлелдеп отыр. Жаңабұлақ ауылында тіршіліктің белгілері сонау тас дәуірінен басталып, кейін өлке савроматтар, сақтар, ғұндардың, ортағасырларда түріктер, печенегтер, оғыздар, қимақтар, қыпшақтардың қасиетті мекеніне айналды. Туған жерімізде моңғол шапқыншылығының іздері қалып, Алтын Орда, Ақ Орда, Ноғай Ордасы секілді алып мемлекеттердің іргесі қаланды. Әсіресе Қазақ хандығының құрылуы мен нығаюы кезеңінде (XV-XVIII ғасырлар) ерекше қиындықтарды басынан өткеріп, Ресей империясындағы басыбайлылық жүйеден қашқан орыс-казак босқындарының иелігіне өте бастады. Осылайша Жаңабұлақ жерінде XVII ғасырдың ортасынан бастап қашқын орыс шаруалары қоныстанып, 1740 жылы Қожехаров форпосты ретінде құрылды.

Жаңабұлақ ауылының ХХ ғасырдағы тарихы да құпияға толы. Бұл кезеңде ауылдың азаматтық соғысты, аштық пен репрессияны басынан өткізіп, тіпті депортация ұйымдастыру арқылы ұлтаралық қатынастарды сынаудың зертханасына айналғанын жергілікті тұрғындар біле білмейді. Тіпті 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы тарихына келгенде соғыс ардагерлерінің ерлігімен шектеліп, қарапайым жаңабұлақтықтардың тылдағы еңбегі назардан тыс қалып қойды.

Қазіргі заман тұрғысынан алып қарағанда ауылда құрылған «Родник Новый» колхозының тарихы, оның нақты жеткен жетістіктері мен еңбек озаттары жаңаша зерделеуді қажет етеді. Тәуелсіздік кезеңіндегі ауыл тынысы, өтпелі кезеңнің қиындықтары, ХХІ ғасырдағы жаңа белестердің өзі бір төбе болмақ.

Ауыл тарихына қатысты осындай көптеген мәселелерді нақты тарихи құжаттар арқылы зерттеу бүгінгі күн тұрғысынан алғанда өте өзекті болып отыр. Елбасы Н.Назарбаев жариялаған «Рухани жаңғыру» бағдарламасында көрсетілген «Туған жер» жобасының мақсаты да осындай бастамаларды жүзеге асыруға бағытталған [1]. Сондықтан «Ауыл тарихы – ел тарихы» деген ұран әрбір көзі ашық, көкірегі ояу азаматтың санасына мықтап сіңуі керек.

Батыс Қазақстан облысының тарихына қатысты алғашқы деректер Византия елшісі Земарх (VI ғ.), араб саяхатшысы Ибн Фадлан (X ғ.) және өзгелерінің күнделіктерінде кездесе, кейін қазақ жерінің Ресей империясының отарына айналуына байланысты П.И.Рычков, П.С.Паллас, И.И.Лепехин, Г.С.Карелин, И.П.Фальк, Э.А.Эверсман секілді XVIII-XIX ғасырлардағы орыс, неміс, швед ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапты. Бұл деректерде нақты Жаңабұлақ ауылы туралы сөз болмағанымен өлкедегі сол кезеңдерде орын алған қоғамдық-саяси оқиғалар, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, табиғи-географиялық жағдайлар туралы мәліметтер кездеседі.

Жаңабұлақ ауылына, яғни сол кездегі Кожехаров форпостына тікелей қатысты алғашқы мәліметтердің бірі Орал казак әскерінің мерзімді басылымы саналған «Уральские войсковые ведомости» газетінің 1877 жылғы №20 санында жарияланған тілші Як Голубовтың «Кожехаровский форпост Калмыковского отдела» атты көлемді мақаласында кездеседі [2]. Автор сол кезеңдегі Кожехаров форпостында шоғырланған тұрғындар, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, діни сенімі, ырым-тұйымдары және өзге де мәселелер туралы құнды деректер келтіреді. Әсіресе Кожехаровта ашылған православиелік шіркеу мен оның қызметкерлері туралы мәліметтер сол кездегі Ресей империясының рухани экспансиялау саясатының қаншалықты деңгейде жүзеге асырылғандығын анықтауға мүмкіндік береді.

Ауыл туралы мәлімет Орал казак әскерінің мамандары мен ғалымдарының еңбектерінде кездеседі. Журналист, ғалым Н.А.Бородин (1861-1937) өзінің 1891 жылы жарық көрген «Уральское казачье войско. Статистическое описание» атты екі томдық еңбегінде Жайық өңірінің табиғи-географиялық ерекшелігі [3], орыс-казактардың қоныстануы, олардың шаруашылық, әлеуметтік мәселелері жөнінде қалам тербеді [4]. Араға 20 жыл салып, яғни 1911 жылы Орал казак әскерінің дворяны А.Б.Карповтың (1886-1911) «Уральцы. Исторический очерк» атты 2 бөлімнен тұратын еңбегі жарық көрді [5]. Автор бұл еңбектерінде Орал казактары арасында 1632 жылы полковник Богдан Змиев, 1723-1724 жылдары полковник Захаров жүргізген халық санағының қорытындыларын пайдалана отырып, Орал әскери казактарының өмірі туралы жазды [6]. Бұл қос еңбектен Ресейден қашып келген орыс шаруаларының қазақ жерлерін қалай басып алғандығы, соның ішінде Кожехаров бекінісінде орныққан тұрғындардың саны, олардың қолдарындағы мал басы, казак қоғамындағы шаруашылық, денсаулық сақтау, білім беру мәселелері туралы көптеген мәліметтер кездеседі.

Жаңабұлақ ауылының тарихын жазуда алуан түрлі деректемелік базалар пайдаланылды. Біріншіден, ауылдық округтің территориясына барлау жұмыстары жүргізілді. Құмтөбеден (Песок) тарихи артефактілер жиналып, археологиялық сараптама жасалды. Осылайша ежелгі кезеңге, ортағасырларға, жаңа заманға жататын заттай деректер (бифус, құмыра, монета, т.б.) қоры жинақталып, ғылыми айналымға енгізілді.

Екіншіден, ежелгі заманнан бастап күні бүгінге дейін өлке тарихына қатысты жарық көрген ғылыми еңбектер сарапталып, оларға тарихи тұрғыдан талдау жасалды. Жаңабұлақ ауылының тарихына байланысты шетелдік және отандық тың әдебиеттер, дереккөздер табылып, алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Үшіншіден, ауыл тарихына байланысты XIX-XX ғасырлардағы мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар, жаңалықтар топтамасы табылып, ғылыми еңбекке енгізілді. Кейбір газет, журнал беттеріндегі мақалалар Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, Ақжайық аудандық мемлекеттік мұрағатынан, Батыс Қазақстан облыстық әмбебап кітапханасының өлкетану бөлімінен, «Старый Уральскъ» мұражайынан табылса, бірқатары тарих жанашырларының жеке кітапханасынан алынды. Бұлар негізінен «Уральские войсковые ведомости», «Яицкая правда», «Красный Урал», «Красный боец», «Ленинский путь» секілді мерзімді басылымдар.

Төртіншіден, Жаңабұлақ ауылының тарихын жазудағы ең маңызды деректер базасы болып мұрағат құжаттары табылады. Өйткені өлкеде орын алған көптеген қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық үрдістер хат-қағазға түсіріліп, мұрағат қорларына тапсырылды. Осындай мұрағат құжаттары әр кезеңде орын алған оқиғаларға қатысты нақты статистикалық мәліметтерді жинауға мүмкіндік береді. «Жаңабұлақ тарихы» монографиясын жазуда Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының төмендегідей мұрағаттарының деректері пайдаланылды:

1 Ресей мемлекеттік әскери-тарихи мұражайы (РМӘТМ). Мәскеу қаласы. Бұл мұрағаттың 635 қорынан 1773-1775 жылдардағы Е.Пугачев бастаған көтеріліске қатысты мәліметтер алынып, XVIII ғасырдағы Жаңабұлақ ауылына қатысты құнды деректер жинақталды.

2 Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық мұрағаты (РФ ҚМ ОМ). Мәскеу қаласы. Ұлы Отан соғысына қатысушы майдангерлердің тізімін, олар туралы жеке мәліметтерді (туған жылы, әскери шені, лауазымы, соғысқа қатысқан аймағы, т.б.) анықтауда «Адам шығынын жеке есепке алу бөлімі» қорының деректері пайдаланылды.

3 Ресей Ғылым академиясы мұрағатының Петербург филиалы (РФАМ ПФ). Санкт-Петербург қаласы. Бұл мұрағаттағы 157 қордан «Джангер, хан Букеевской Орды. Из Джаскуса, нарын Песков (Астраханская губерния), Таубуйрата, форпоста Ходжехаровска в Астрахань и Оренбург(6 июля 1829 – 22 декабря 1836 года)» деп аталатын №79 іс қаралып, ғылыми айналымға енгізілді. Бөкей Ордасының соңғы ханы, дала реформаторы Жәңгір Бөкейұлының Жаңабұлақ ауылына келіп, өз қолымен танымал орыс ғалымы, саяхатшы Г.С.Карелинге 1832 жылы 17 қазанда хат жазғандығы анықталды.

4 Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (РФ Ор ОММ) Орынбор қаласы. Жаңабұлақ жеріндегі сұлтан Қайыпқали Есімұлының іздерін анықтауда осы мұрағаттағы «Орынбор генерал-губернаторы кеңсесінің» №6 қорының құжаттары пайдаланылды. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың немересі Қайыпқали Есімұлы (1789-1857) Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыстардың басы-қасында жүріп, отандық тарихта өзіндік ізін қалдырған болатын.

5 Ресей Федерациясы Астрахань облыстық мемлекеттік мұрағаты (РФ АОММ). Астрахань қаласы. Мұрағаттағы «Астрахань азаматтық

губернаторының кеңсе құжаттары» жинақталған №1 қордан XIX ғасырдағы қазақ халқының Кожехаров форпосты төңірегінде шоғырлануын анықтауға мүмкіндік беретін құжаттар алынды.

6 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ). Алматы қаласы. XIX ғасырдағы бөкейлік қазақтардыңжер мәселесіне қатысты басынан өткерген қиындықтарын, Жаңабұлақ ауылы тұсынан ішкі бетке өткен қазақтардан алынған алым-салық көлемін анықтауда осы мұрағаттағы «Орынбор шекара комиссиясының» №4 қоры, «Ішкі Қырғыз Ордасын басқару жөніндегі Уақытша Кеңестің» №78 қорының құжаттары пайдаланылды.

7 Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (БҚО ММ). Орал қаласы. Бұл мұрағатта тұтастай өлкеге, соның ішінде Жаңабұлақ ауылына қатысты құжаттар мол шоғырланған. Атап айтқанда:

- №1821 қор – «Чапаев ауданы «Родник Новый» колхозы (1942-1949 жылдар)». Жаңабұлақ ауылының тарихына тікелей қатысты өте маңызды қор болып табылады. Бұл қордың құжаттары Ұлы Отан соғысы жылдарындағы және одан кейінгі қираған экономиканы қалпына келтіру кезеңіндегі жаңабұлақтықтардың бұған дейін беймәлім болып келген ерен еңбегін нақты фактілермен ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

- №1979 қор – «Чапаев ауданы Кожехаров ауылдық кеңесі (1946-1965 жылдар)». Бұл да Жаңабұлақ ауылының 1946-1965 жылдар аралығындағы іс-қағаздар номенклатурасынан құралған маңызды қор саналады. Мұнда ауыл шаруашылығы, малдан алынатын өнімдер, халық ағарту, денсаулық сақтау, сауда жұмысы және тағы басқа маңызды мәселелер жөнінде құжаттар жинақталған.

8 Батыс Қазақстан облыстық Ақжайық аудандық мемлекеттік мұрағаты (БҚО ААММ). Чапаев ауылы. Аудандық мұрағатта Жаңабұлақ ауылына қатысты екі қор жасақталған:

- №4 қор – «Халық депутаттарының Кожехаров ауылдық кеңесі. Жаңабұлақ ауылдық округі (1938-2015 жылдар)». Мұнда ауыл тұрғындарын есепке алу жөніндегі шаруашылық кітапшасы, Кожехаров ауылдық кеңесі жиналыстарының хаттамалары, тәуелсіздік кезеңіндегі Жаңабұлақ ауылдық округінің іс-қағаздары, жеке меншік шаруашылықтардағы мал саны туралы статистикалық есептер, ауылдық округ тұрғындары жиналыстарының хаттамалары және тағы басқалар топтастырылған.

- №29 қор – «Чапаев ауданы «Родник Новый» колхозы (1962-1997 жылдар)». Ауыл тарихын зерттеуде бұл қордан «Родник Новый» колхозы басқармасы жиналыстарының хаттамалары, ұжымшардың жылдық есептері, өндірістік, қаржылық қызметінің сараптамалары және өзге де көптеген құжаттар табылып, алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді.

Ауыл тарихын зерттеу барысында Ресей Федерациясы мен Қазақстанның 8 мұрағатынан құжаттар табылып, тарихи сараптама жасау, салыстырмалы талдау әдістері арқылы ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар тарихи мерзімді басылымдардағы материалдар тарихи хронология қағидасына сәйкес зерттеу жұмысына енгізілді.

Бүгінде зерттеу жұмысын жүргізудегі заманауи технологиялардың рөлі ерекше болмақ. Жаңабұлақ ауылының тарихын зерттеу мақсатында «Жаңабұлақ ауылы» атты тарихи-танымдық (www.zhanabulak.kz) сайты ашылды. Зерттеу барысында жиналған материалдар осы сайтқа орналастырылып келеді. Тарихи-

танымдық сайттың құрылымы «Жоба туралы», «Тарихы», «Табиғаты», «Мекемелер», «Тұлғалар» сияқты құрылымдардан тұрады.

Зерттеу жұмысын жазу барысында Ресей Ғылым академиясы мұрағатының Петербург филиалы (Санкт-Петербург), Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық мұрағаты (Мәскеу), Ресей Федерациясының Астрахань облыстық мемлекеттік мұрағаты (Астрахань), Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (Орынбор), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (Алматы), Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (Орал), Батыс Қазақстан облысы Ақжайық аудандық мемлекеттік мұрағатында (Чапаев) ізденіс жұмыстары жүргізіліп, көптеген тың материалдарды ғылыми айналымға енгізілді.

Қорыта айтқанда «Отандық тарих ғылымын дамытудағы ауыл тарихының рөлі (Жаңабұлақ ауылы үлгісінде)» атты ғылыми-зерттеу жұмысы Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалаларында көрсетілген мақсат-міндеттерге сәйкес келеді. Осы жобаның аясында төмендегідей шараларды жүзеге асыру ұсынылады:

1 Еліміз бойынша «Туған жер» жобасын дамыту мақсатында ауыл-аймақ тарихын зерттеу. Ол үшін түрлі экспедициялар ұйымдастырып, алыс және жақын елдердегі мұрағаттардан деректер жинау;

2 «Цифрлық Қазақстан» жобасына сәйкес өлке тарихына қатысты тарихи-танымдық сайттар ашу, бейнероликтер дайындау, «өлке тарихына виртуалды саяхат» жобасын және тағы басқаларды жасау;

3 Өсіп келе жатырған жас ұрпақ арасында туған жер тарихын зерттеуге арналған түрлі конкурстар ұйымдастыру арқылы олардың Отанға деген сүйіспеншілігін нығайту;

4 Елге танымал қоғам қайраткерлерін, кәсіпкерлерді және өзге де ауылдан шыққан азаматтарды туған жердің инфрақұрылымын жақсарту (жол, көпір салу және т.б.), рухани жаңғырту шараларына кеңінен тарту.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н. «Рухани жаңғыру» мақаласы.
- 2 Голубов Я. Кожехаровский форпост Калмыковского отдела // Уральские войсковые ведомости. – 1877. - №20
- 3 Бородин Н.А. Уральское казачье войско. В 2 томах. Том 1. Книга 1. – Уральск, ОКПФ «Старый Уральскъ», 2008. – 1048 стр.+10 карт.
- 4 Бородин Н.А. Уральское казачье войско. В 2 томах. Том 1. Книга 2. – Уральск, ОКПФ «Старый Уральскъ», 2008. – 1048 стр.+10 карт.
- 5 Карпов А.«Уральцы. Исторический очерк» В 2 томах. Книга 1. – Уральск, ОКПФ «Старый Уральскъ», 2009
- 6 Карпов А.«Уральцы. Исторический очерк». Книга 2. – Уральск, ОКПФ «Старый Уральскъ», 2009
- 7 «Кто знает, где мои сыновья?» // «Красный Урал» - 1924. - №121.- 30 мая.
- 8 Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени ескерткіштері. 7 том. Ақжайық ауданы. / М.Н.Сдыковтың жалпы редакциялығымен. – Орал, 2008. - 324 б.
- 9 Ресей мемлекеттік әскери-тарихи мұражайы, 635-қор, 1-тізбе.
- 10 Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 6-қор, 10-тізбе, 2800-іс.

11 Ресей Федерациясының Астрахань облыстық мемлекеттік мұрағаты (, 1-қор, 1-тізбе, 2309-іс.

12 Ресей Ғылым академиясы мұрағатының Петербург филиалы, 157-қор, 2-тізбе, 79-іс.

13 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 78-қор, 1-тізбе, 38-іс.

14 Кенжалиев И.Н. Бөкей Ордасы. – Орал, 2002. – 161 б.

15 Қоспаев Б.Д., Анесова А.Б. Ақжайық ауданы. Лбішін өңірі. – Орал: «Полиграфсервис», 2016. – 300 б.

16 Балхашев Т. Жылдар жаңғырығы. – 2005 жыл. – 102 б.

17 Менің өмірбаяным / құрастырушы Т.Қуанышев. – Алматы: «Асыл кітап», 2016. – 112 б.

18 Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты, 850-қор, 1-тізбе, 111-бума, 651-іс. –

19 Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени ескерткіштері. 7 том. Ақжайық ауданы. / М.Н.Сдыковтың жалпы редакциялығымен. – Орал, 2008. - 324 б.

20 Батыс Қазақстан облысы Ақжайық аудандық мемлекеттік мұрағаты, 4-қор, 2-тізбе, 1-бума, 3-іс

ӘОЖ: 82.0(574)

ДАЛА ОЙШЫЛЫНЫҢ ДАНАЛЫҚ ӘЛЕМІ

***Утегенова Ф.Т.,
Орал қаласы***

Қазақ саз өнері мен аспаптану ғылымының алтын қазығын алғаш қаққан ұлы ойшыл ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) екені белгілі.

Әбу сөзі көне сақтар тілінде «ана сүтімен келген» дегенді, Насыр- сөзі «мейірім шапағаты мол» ұғымын білдіреді. Отырар-білімнің қара қазанын қайнатқан қасиетті мекен. Бабаға дейін де қаншама ойшыл, зерделі жандар өз дарынымен киелі шаһардың шаңырағын аспандатты.

Жаратушы құдірет жұмыр басты пендені жарық дүниеге әкелер алдында әрқайсысын белгілі бір кәсіпке икемді етіп қалыптастырады. Біреуі шаруаға бейім болса, бірі сөзге шешен, екінші бірінің қолы шебер, біріне бірі ұқсамайды. Таң қаларлығы бірі көрмегенді бірі көреді, бірі сезбегенді екіншісі сезеді. Ал асықтың алтын сақасындай көрінетін ерекше дарынды туғандар Шолпан жұлдызындай жарқырап көзге түседі. Көйлекті туған баладай жан-жағын түгендеп, жеті өнердің сырына үңіліп, білуге талпынады. Көзі көргенін кеудесіне саралап, түйген ойын балдай шырын орақ тілімен төрт құбыласына жайып салады. Көптің бәрі бірдей шешен болуы мүмкін емес, мыңнан біреуі маңдайы жарқырап шығып жатса, оған ешкім таңырқамайды,

Әбу насыр әл-Фараби де жаратылысынан озық ойдың жалауын желбіреткен ғалым. Оның білімділігі мен озық ойшылдығы, ақыл-парасаттылығы артына қалдырған өмірлі өсиетнамаларынан білінеді. Ғалымның әр сөзі баға жетпес ақыл, ұрпақ үшін ұлағат. Адамның жарық дүниеге келуі оңай, азамат болып өсіп,

соңына өнегелі өлмес сөз қалдыруы қиын Мұндай шеберлік көкірегіне қазыналы ойдың құты дарыған дара тұлғалардың ғана қолынан келеді. Сан салалы өнердің бұлағынан су ішіп, сырларына қанып, бар мейірімін ел игілігі үшін жұмсап, өз жаңалығын ашуға ынтыққан дархан жүректі баба кез келген жайға даналық көбен қарап сараптайды. Оның әр өсиеті ұлттық нақышы мен колориті мол бояуымен ерекшеленеді.

«Ыдыстың бір атасы-кесе, кесірлі келеді, ананың бір арнасы-шеше өсімді келеді»-деп жазады. Кесенің негізі-топырақ, тамыры Жер –Ана болса,қас шебердің он саусағының жылуынан өтіп, оның қолға ұстауға икемді, жұқа да, жеңіл етіп жасалуы да, абайсызда құлап түссе тез сынуына да таңдануға болмайды. Өмірдің бір арнасы аналардың да өсімді келетіні жасырын жай емес. Бар тіршілік аналардың құрсағынан басталады. Ақ жаулықты анаға құрметпен қаруды баба ұрпағына ұлағат етеді.

Ойшыл баба «өсиетті бұрып айтып, бұрып істесең ісінде, сөзінде сұйылар, бұлжытпй орындап, бұрмай айтсаң, сәулесін жүрегіңе тосар, ісеген ісің мен айтқан сөзіңе Алланың нұры құйылар» деп ізіне ерген құймақұлақ ұрпағын аталы сөзімен имандылыққа тәрбиелейді.

Отырардың тарихы туралы ғалым үлкен сырдың басын ашады. Ұлы даладағы шаһар атақты Жібек жолының бір арансы, білімнің Отаны, сонымен қатар одан от тұтана кетсе, ешкімнің амал жасауға шарасы жетпейді деп отыр. Оның себеіне үңілсек, қалада жер астындағы құдықтарда отты қарулардың сақталып жатқындығын айғақтайды. Ертеде вулкан атылған өңірді қазақтар Күлтөккен деген ғой. Міне ғалымдар осы жерден қайнап жатқан сұйық газды қыш құмыраларға құйып, оны қараңғы жерлерде жасырған. Шеберлер одан қуаты күшті қарулар жасаған. Міне осы пікірді саралап отырып, қазақтың атам заманда ақ қауіпті қару жасау мүмкіндігін мегіргеніне көзіміз жетеді.

«Бақыттың мәні парасаттылықта, әркімнің өз алдына игілікті мақсат қоя білуінде. Адамның өз мінез-құлқын, іс-әрекетін ерікті түрде өзгертіп, игілікке бағыштап отыруында» дейі. Әр айтқан сөзінің астарынан ақиқаттың иісі аңқып тұрады. Адамның көңілінде сайрап тұрған ойды дөп айтқанын аңғарған жан еріксіз сөз қадірін ұғынып, иіп сала береді.

«Сөз қоңырауы-құлақ, өсиет қоңырауы-кітап» деп қасиетті сөзін қадірін аяқ асты етпей қадірлей білуге уағыздайды.

«Егер адам бір мәселе хақында пікір айтса, оның пікірі даусыз қабылданып, тексеруді қажет етпесе, ол беделді адам болғаны. Адам бұл қасиетке ұлғая келе ие болады, өйткені ол ұзақ тәжірибені қажет етеді» деп айтуы да осы жақсылыққа ұмтылудың арқасында дүниеге келетіні аян. Төрт құбыласы түгел өсіп-өнген жанды ел аузынан тастамайды.

Өнер жолының соқпағы көп. Оны басынан өткерген баба «бір нәрсеге, не өнерге талпыну үшін адамға алдымен табандылық қажет. Өнер біткеннің бәріне жаратылысынан бейім адамның болуы шындыққа сыймайды» деп өзгелерді табандылыққа, ізгілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелейді.

«Тәрбиелеу дегеніміз халықтардың бойына білімге негізделген этикалық игіліктер мен өнерлерді дарыту деген сөз» ғалым замана ағымына сай сыр ағытады. «Ата-бабаның өсиетін ұмыту, сұрағатын сақтамау, әруағына бас имеу, дүниеге естімейтін, соқыр перзент әкелгенмен бірдей» деп атадан қалған мұраны қастерлеуді ұрпақ парызы санаған.

«Бейқамның және бейқамсыған адамның сыбағасы бір, өйткені бейқамдық адамды сәтсіздікке бастайтыны сияқты бейқам адамды өтірік бейқамдығы сәтсіздікке бастайды». Жауапсыздық жалқаулыққа үйретеді, жауапкершілік жоғалып жігерді күйретеді.

«Ұстаз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, бұлардың ешнәрсені ұмытпайтын... аңғал да, аңғарымпаз ақыл иесі..., мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақынына да, жат адамдарына да әділ..., жұрттың бәріне ... жақсылық пен ізгілік көрсетіп... қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек». Тең-теңімен дегендей, әр нәрсе өз заманына қарай өзгереді. Ол кездегі ұстазға деген құрметті тілмен айтып жеткізудің өзі жүк. Өйткені оның ішкі жан дүниесі бай.

«Ұстаздық мінез-құлық нормасы мынадай болуға тиіс: ол тым қатал да болуға тиіс, тым ырыққа да жығыла бермеу керек, өйткені тым қаталдық шәкіртті өзінің ұстазына қарсы қояды, оның берген сабағы мен оның ғылымына селқос қарайтын болады. Ұстаз тарапынан барынша ынталылық пен табандылық қажет. Өйткені бұлар жұрт айтқандай, тамшысымен тас тесетін бейнебір су тәрізді». Міне ғалым бабаның өсиетіндегідей, ұстаз елдің аузында да, көзінде де жүретін өнегелі жан болуы тиіс.

«Білімді болу деген сөздің мағынасы-белгісіз нәрсені ашуға қаблетті болу деген ұғым». Қандай орынды айтылған ой. Қаблетсіздің қарны тоймайды, қаблеттінің демалуға уақыты болмайды. Жоқтан барды ашу да ерлікпен пара-пар. Ол оңайлықпен келмейді. Өнер-білім, ғылым үшін жанды құрбан етпесе, ол көктеп дамымайды. Осыны ол «білім жолына түскен жан күнделікті күйбең тірлікті ойламауы керек» деген ақылымен растайды. Өйткені оның жолы ауыр. Ғылым ұзақ жылдардағы еңбек пен зерттеулердің, тәжірибелердің арқасында жемісін береді. Соңар өмір жолында шәкірттерін жақсылыққа бастап, оң бағыттарды сілтейді. Еңбектен ләззат алу керектігінуағыздайды да, «ғылымды үйренем деген адамның ақыл-ойы айқын, ерік-жігері, тілек-мақсаты, ақиқат пен әділдік үшін талап жолында болуы шарт. Жай ләззат іздеу, кәсіпқуарлыққа ұқсас әрекет, ондай болмасқа керек» деп кеңес береді.

Жақсы мен жаманды ажырата білу де, шындық пен өтіріктің ара жігін ашу да түйсіктің көз алдында өтеді. Шындықтың белінен сипап отырып, өткеніне кешіріммен қарау да тектілік. Шындықты айту кез-келгеннің қолынан келмейді, өрт күшіне мінсе, суға да сөнбейді. Шындықтан туған дүние шексіз сезірге ие болады. Шындықты жанына серік еткен ұрпақтан рухы биік адал ұл-қыз өседі. Ақжүректілік адастырмайды. Бұл ұрпақтың тазалығына үлкен әсер етеді.

«Өлең өнері-сөзбен, ал, живопись (жанды жазу) өнері бояумен құлпырады» Қай өнер болса да, адамды баурап алатын еркшелігі болады. «... сәнді сурет тек сүйсіне көрмекке жақсы, ал мәнді сурет белгілі бір мәнді, суретшінің сезімі мен іңкәрлігін, әрекеті мен мінезін, табиғи дарынын білдіреді» деп ғалымның лебізінің өзі ойымызды нақтылай түседі. Міне, Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиеттерінің адамның бойына рухани күш беретін сиқырын жас буындар ұғына білсе, бұл адамның парасат, пайымдылығына ерекше ықпал етеді. Атаның ақылы адастырмайды. Ақыл тыңдаған ұрпақтың пайдасы адаспайды, өз жолын еркін таба алады. Бұл ойшыл бабамыздың данышпандылығы, көрегендігі, озық ойлылығы.

Мәңгілік өлмес сөз айту ғалымдардың ғана мандайына бұйырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақ афоризмдері» кітабы.
2. «Қазақстан мектебі» журналы 2012 ж. №3

ОҚЫТУДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

*Шамгонова Р. Г.,
Орал қаласы*

Бүгінгі таңда Қазақстанда білім берудің деңгейі мен сапасына жаңа талаптар қойылып отыр. Қазақстан Республикасында соңғы жылдары білім беру саласындағы жүргізіліп жатқан реформалар еліміздегі білім беру сапасының әлемдік деңгейге сәйкес келуін қамтамасыз ету, сол арқылы әлемдік сұранысқа жауап бере алатын мамандарды даярлау және бәсекеге қабілетті білім беру болып табылады. Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісі. Қазіргі кезде білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

Бұрын оқытуда оқушылар тек қана тыңдаушы, орындаушы болып келсе, ал қазіргі оқушы өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Бүгінгі білім беруде оқушыны білімділік, іскерлік, шығармашылық әдістерге баулудың жолдарын іздестіре отырып, мұғалім-шәкірт арасында рухани және сезім бірлестігін айқындайды.

Қазіргі кезде оған жететін жаңа педагогикалық технологияларда баршылық. Соның бірі - критериалды бағалау жолдары.

Критериалды бағалау – оқу нәтижелерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, алдын-ала белгіленген, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған критерийлер (Роберт Юджин Глейзер енгізген ұғым, Glaser, R., 1963) арқылы оқушының оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген үдеріс. Сыныптағы бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Мұғалімдер жазбаша немесе ауызша түрде баға қою арқылы бағалайды.

Критериалды бағалау жүйесі қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалаудан тұрады. Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады, оқушылардың дағдыларының қалыптасу және білімді меңгеру деңгейін көрсетеді, оқудағы қиындықтарды анықтап, оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарына қол жеткізуге көмектеседі. Бағалаудың бұл түрі оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді, балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді.

Критериалды бағалау жүйесі қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалаудан тұрады. Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады, оқушылардың дағдыларының қалыптасу және білімді меңгеру деңгейін көрсетеді, оқудағы қиындықтарды анықтап, оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарына қол жеткізуге көмектеседі. Бағалаудың бұл түрі оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді, балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді.

Жиынтық бағалау мұғалімдерге, оқушылар мен ата-аналарға оқушылардың оқу жетістіктері туралы ақпарат ұсыну үшін оқу бағдарламасындағы

бөлім/ортақ тақырыптар және белгілі бір оқу кезеңі (тоқсан/триместр, оқу жылы, орта білім беру деңгейі) аяқталғанда балл, баға қою арқылы өткізіледі.

Қалыптастырушы және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады, алайда бағалау тәсілдері пәннің мазмұны мен ерекшеліктеріне байланысты ерекшеленуі мүмкін. Оқушылардың оқу жетістігін қалыптастырушы және жиынтық бағалаудың нәтижелері оқу үдерісі барысында ата-аналарға ұсынылады.

Қалыптастырушы және жиынтық бағалау пәннің оқу бағдарламасының мазмұнына негізделеді. Бағалау тақырыбы бойынша мұғалімдер үшін «Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық», «Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық», «Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық» және пәнде бойынша «Жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныстар» мен «Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы» әдістемелік құралдары дайындалған. Бұл әдістемелік құралдарды критериалды бағалауды ұйымдастыру және өткізу тәртібі бойынша дайындалған материалдармен бірге «Жүйелі әдістемелік кешен» порталынан алуға болады (<http://smk.edu.kz>.)

Жоғарыда айтылғандай, мұғалім оқушылардың дағдысының қалыптасу және білімді меңгеру деңгейі туралы ақпарат алу, оқу үдерісін түзету, оқушыларға кері байланыс ұсыну және оқушыларды ынталандыру үшін оқу үдерісінде қалыптастырушы бағалауды жүргізеді.

Қалыптастырушы бағалаудың негізгі функциялары:

- қалыптастыру – тәжірибе жүзінде құндылықтар жүйесін белгілеу, қалыптастыру және бекіту;
- ынталандыру – оқушының күтілетін нәтижеге қол жеткізуі, тиімді түрде алға ілгерілеуі үшін қолайлы жағдай жасау;
- уәждеу – оқушылардың бойында оқуға және нәтижеге қол жеткізуге деген ынтаны ояту.

Қалыптастырушы бағалаудың түйінді міндеттері:

- оқу мақсаттарын, бағалау критерийлерін анықтау, оқушыларға ұсыну;
- оқушылардың білім алғандығының дәлелдерін жинауға бағытталған сыныпшілік оқу үдерісін ұйымдастыру;
- оқушыларды дамытуға жағдай жасайтын сындарлы кері байланысты қамтамасыз ету;
- оқушыларды бірін-бірі бірлесе оқытудың сапалы көзі ретінде қатыстыру;
- оқыту және оқу үдерісінде бірлескен оқуды қолдайтын ынтымақтастық ортасын құру;
- оқушыларға өзінің оқуын «құрушы/жасаушы» ретінде жағдай жасау болып табылады.

Тиімді оқыту және оқу мақсатында оқушылардың түсіну деңгейін анықтау үшін олардың оқу мақсаттарына жеткендігінің немесе алға ілгерілеуінің деңгейі қадағалануы тиіс.

Мұғалімнің іс-әрекетіндегі қалыптастырушы бағалау үдерісі төмендегі кезеңдерді жүзеге асыруды талап етеді:

- қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру және жоспарлау;
- қалыптастырушы бағалау әдістерін таңдау;

- оқыту мен оқу үдерісінің бөлігі ретінде қалыптастырушы бағалау жүргізу;
- қалыптастырушы бағалау нәтижелерін талдау;
- кері байланыс ұсыну;
- қалыптастырушы бағалау нәтижелерін талдау негізінде оқу мен оқытуды түзету.

Жиынтық бағалау – оқу бағдарламаларындағы бөлім/ортақ тақырып және белгілі бір оқу кезеңі (тоқсан/триместр, оқу жылы, орта білім беру деңгейі) аяқталғанда жүргізілетін бағалау түрі. Жиынтық бағалау нәтижелері мұғалімдерге, оқушылар мен ата-аналарға балл, баға арқылы ұсынылады. Бұл оқушының белгілі бір кезеңдегі оқу бағдарламасы мазмұнын меңгеру деңгейін анықтауға және тіркеуге мүмкіндік береді.

Бөлім/ортақ тақырып бойынша жиынтық бағалау оқу бағдарламасына, оқу жоспарына сәйкес бөлім немесе ортақ тақырыпты аяқтаған кезде өткізіледі. Жиынтық бағалаудың аталған түрінің нәтижесінде білім алушыларға тоқсандық баға қою кезінде ескерілетін балл қойылады.

Бөлім/ортақ тақырып бойынша жиынтық бағалау тапсырмалары оқу мақсаттары мен бағалау критерийлеріне сәйкес құрастырылады. Бөлім/ортақ тақырып бойынша жиынтық бағалауды ұйымдастыру, жоспарлау бекітілген критериялды бағалауды өткізу тәртібіне сәйкес жүргізіледі. Бөлім/ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалау жүргізу тәртібі жиынтық бағалауға қатысты әдістемелік нұсқаулықтарда ұсынылған.

Тоқсандық жиынтық бағалау тоқсан соңында өткізіледі, оқушының оқу бағдарламасының мазмұнын білуі, түсінуі, игерген дағдылары туралы дәлелдерді ұсына отырып, тоқсандағы оқуға қатысты ілгерілеуді өлшейді. Алынған нәтиже тоқсандық баға қою кезінде ескеріледі.

Тоқсандық жиынтық бағалауды ұйымдастыру және өткізу оқушының оқу жетістігін критериялды бағалау ережесіне сәйкес жүргізіледі. Тоқсандық жиынтық бағалауды жоспарлауда әуелі оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарына шолу жасау керек, себебі бағалау олардың меңгерілуін тексереді. Тоқсандық жиынтық бағалау жұмысы ойлау дағдылары деңгейлерін, соның ішінде жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын (талдау, жинақтау, бағалау) бағалайтын түрлі деңгейдегі тапсырмалардан тұруы қажет. Тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларын әзірлеуде жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныста берілген тапсырмалар үлгілері бар тоқсандық жиынтық бағалаудың спецификациясы қолданылады.

Оқушының оқу жетістігін бағалаудың анықтығы мен дәлдігін қамтамасыз ету үшін мұғалімдер тоқсандық жиынтық бағалау қорытындысын модерациялау үдерісін ұйымдастырады. Модерация барысында мұғалімдер жиналып, оқушылардың тоқсандық жиынтық бағалау жұмыстарының нәтижелерін балл қою кестесіне сәйкес талқылап, қорытынды шығарады. Қажет болған жағдайда балл қою кестесіне өзгеріс және/немесе толықтыру енгізуге болады. Модерация қорытындысы бойынша хаттама толтырылады. Хаттамаға сәйкес жиынтық бағалау балдары қайтадан тексеру нәтижесінде өзгертілуі мүмкін.

Модерация нәтижесінде тоқсандық жиынтық бағалау нәтижесі көтерілуі немесе төмендетілуі мүмкін. Оқушының жиынтық бағалау жұмыстарын мұғалім жыл бойы сақтайды.

Сабақты жоспарлау барысында ескерілуі тиіс көптеген мәселелер бар. Мәселен, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру жолдарын анықтап, олардың өз дағдыларын дамытуға деген уәжін қолдап отыру қажет. Сонымен қатар, сабақ кезеңдерін белгілеген кезде қалыптастырушы бағалаудың сабақтың өн бойында қолданылуын ескеру керек.

Қалыптастырушы бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерінің дамуы мен өсуіне әсер ететін сабақ барысындағы негізгі үдеріс. Ол мұғалімге сынып оқушыларының білімін қадағалауға, жоспарына түзету енгізуіне, ал оқушыларға өз оқу жетістіктерін өздері бақылауына және одан әрі өзінің даму бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша бағалау ынталандырушы, қалыптастырушы және уәждемелік қызмет атқарады. Мұндай бағалау түрінде оқудың жақсаруын қамтамасыз ететін мұғалім мен оқушылардың арасында кері байланыстың болуы шарт.

Қалыптастырушы бағалау оқу үшін бағалауды мақсат ете отырып, белсенді әдістерді тиімді пайдалануға негізделген. Мұнда бағалау мен оқуды ажырату мүмкін емес, олар білім сапасын арттыруда бірін бірі толықтырып отырады. Демек оқушылардың бірігіп талдау мәдениеті қалыптасады; сыни және шығармашылық ойлауы дамиды; сұрақтарды қолдайтын орта қалыптасады; өздерінің жеткен жетістіктерін көру арқылы оны жақсарту сенімі нығаяды; күтілетін нәтижелері алдын ала анықталады.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойында үздіксіз жүргізіледі. Бұл бағалаудың нәтижесінде алынған ақпараттың негізінде оқушылар оқу барысында өздерінің тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағанын біле алады. Ал мұғалімдер оқушының қаншалықты ілгерілегені туралы мәлімет алып, соған сүйене отырып оқыту үдерісіне өзгеріс енгізіп, түзетіп отырады. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушы оқу үдерісіне белсене араласып, одан қандай нәтиже күтілетінін түсінеді. Сонымен бірге, өз жұмыстарына өзі баға берумен қатар, сыныптастарын бағалау арқылы өзінің оқуын жетілдіреді.

Қалыптастырушы бағалаудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін мұғалім:

- оқу мақсатына сәйкес ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкестендірілген бағалау критерийлерін анық жазады;
- оқу мақсаты мен бағалау критерийлеріне сәйкес тапсырмалар дайындап, оларға тиісті дескрипторлер құрастырады;
- оқушыларға уақтылы әрі тиімді кері байланыс ұсынады;
- оқыту және бағалау үдерісіне түзету енгізеді.

Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру үшін жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерімен қатар, оқушыларға ауысып отыратын топ құрамында жұмыс істеу ұсынылады.

Сабақ жоспарында қалыптастырушы бағалауды жоспарлаған кезде оның төмендегі қағидаттарын ескерген жөн:

- ол оқу үдерісінің бір бөлігі («оқу үшін бағалау»);
- барлық оқу мақсаттары қамтылады (оқу мақсаттары барлық сыныптарда пәндер бойынша оқу бағдарламаларында көрсетілген);
- бағалау белгіленбейді (таңба қойылмайды);
- бағалау критерийлеріне сәйкес жүзеге асырылады;
- әр оқушының ілгерілеуі туралы кері байланыс беріледі;

- бағалау нәтижелері оқыту мен оқу сапасын жақсарту үшін қолданылады.

Сабақты өткізуге дейін сабақтың әрбір кезеңін қалыптастырушы бағалау тәсілдерін қолдану арқылы мұқият жоспарлау және әріптестерімен талқылау мұғалімдердің қызметіндегі жақсы тәжірибе болып саналады. Сабақтан кейін сабақ жоспары бойынша қысқаша түсініктеме жазып, сабақты талдау, рефлексия жасау мұғалімнің жұмысын жетілдіре түседі.

Критериалды бағалау *мұғалімге* келесі сабақты жақсартып, онда қолданылатын әдіс-тәсілдерді, жаттығуларды, ресурстарды оңтайландыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл басқа мұғалімдермен ақпарат алмасып, озық тәжірибелерімен бөлісуге жол ашады.

Оқушыларға: өзінің түсінігі мен қабілетін көрсету үшін оқытудың түрлі стильдерін және ойлау әрекетінің типтерін қолдануға; сын тұрғысынан ойлауға; өзінің және өз құрдастарының жетістіктерін бағалап, рефлексияға қатысуға мүмкіндік береді.

Ата-аналарға: өз баласының оқытылу деңгейі туралы объективті дәлелдер алуға;

баланың оқудағы прогресін қадағалауға; оқу үдерісінде оқушыға қолдау көрсетуге; мектеп әкімшілігімен, мұғалімдермен кері байланыс орнатуға; баласының мектепте және сыныпта жайлы сезінуіне сенімді болуына мүмкіндік береді.

Мұндай бағалау жүйесінде біз балаларды оқытуда жеке жұмыс, топтық жұмыс, ой қозғау, ББҮ кестесі (INSERT), топтастыру, рефлексия сияқты бірнеше әдістерді қолдана аламыз. Осы әдістерді қолдана отырып оқушылардың оқуға деген ынтасының, қызығушылығының арта түскенін байқауға болады. Критериалды бағалау жүйесін әрбір сабақта тиімді пайдалануға болады.

Бүгінгі заман талабы - жан-жақты дамыған, өзіндік «мені» қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Оқушы тұлға болып қалыптасуы үшін оның бойында түрлі жағдаяттағы проблеманы анықтауға, өзіндік тұжырым жасай білуге, өзіндік бағалауға, сыни ақпараттарды өз бетімен табуға, талдауға, логикалық операцияларды қолдана отырып дәлелдеуге, жалпы алғанда жеке адамның құзыреттіліктері қалыптасуы қажет.

Қорыта айтқанда, критериалды бағалау жүйесін қолдану арқылы біз оқушының тұлғалық бағытын белсенді позицияға бағыттаймыз, тұлғаны өзіндік жауапкершілікке, тұлғалы нәтижеге, бағытқа жеткіземіз, білім алушылардың дайындық деңгейі мен өсу динамикасын кез келген кезеңде анықтаймыз, әртүрлі жұмыстардан алған бағаларды дифференциалдауға қол жеткіземіз. Бүгінгі оқушының білім сапасын критериалды бағалау жүйесі арқылы жетілдіруге болатынына күнделікті оқу үдерісінде қолданылуынан көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жайтапова А.А., Рудик Г.А., Белошниченко Е.В., Сатывалдиева А.С. «XXI ғасыр педагогикасы мектеп табалдырығында». Ақпараттықәдістемелік дайджест. Алматы, 2009 ж.

2. ЖексенбаеваУ.Б. «Компетентностно ориентированное образование в современной школе» - Алматы; 2009 г.

3. Көкіжанова Г.К. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау білім сапасынбасқарудағы негізгі критерий – Педагогика, 2009 ж.

4. Құдайбергенова К.С. «Құзырлық табиғаты тұлғаның өздік дамуында»- А: «ПринтАСС»
5. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Екінші (негізгі) деңгей. 2014 ж.
6. <http://www.google.kz> Жаңа білім беру технологиясы мен әдіс тәсілдері
7. www.cpm.kz Педагогикалық шеберлік орталығы NIS.

ӘОЖ: 811.111

БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТАР

*Джанбаева А.К.
Орал қаласы*

Білім беру жүйесінің құрылымдық элементтерінің барлығында білім деңгейін көтеру, оқытуды өмірмен ұштастыру, жоғары сыныптарда жастарды өмірге даярлау мәселесі кең көлемде қарастырылуда.

Білім берудегі өзгерістерге жас ұрпақтың үш тілді (қазақ, орыс және шет тілін) оқып үйренудің көрсетілуін жатқызуға болады. Тілдерді оқу “Білім туралы” заңның 5-бабында (Оқыту және тәрбиелеу тілі) “... қазақ тілін білу мен дамытуды, сондай-ақ орыс тілін және бір шетел тілін оқып-үйренуді қамтамасыз етуге тиіс”- деп көрсетілген [1].

Осы жөнінде “Тілдік қарым-қатынас – мәдениет айнасы” тақырыбындағы мақаласында Ж.Құлекеев тілдерді оқытудағы кемшіліктерді айта келе, шет тілі туралы: “Қазақстандық жас ұрпақтың білуі міндетті үшінші тіл – шетел тілі. Өкініштісі, біздің мектеп бітірушілер шетел тілінде еркін сөйлей алмайды”- деп, шетел тілін игерудегі минимум деңгейдің тілдік қарым-қатынасқа сәйкес болуы туралы айтқан [2].

Тілдерді оқыту жөнінде баспа беттерінде де аз айтылып, кем пікір-таластар ұйымдастырылып жатқан жоқ. Сонымен қатар, үлгі боларлық оқу үдерісін ұйымдастыру туралы да бар. Мәселен, Г.Ермахан “Нравственное воспитание школьников посредством казахской народной педагогики на уроке иностранного языка” деген мақаласында этнопедагогикалық мәні бар оқу материалдарын мектептің оқу-тәрбие үдерісіне қолданылу жағын көпшілікке түсінікті етіп жазады. Ізденуші II-VI сыныптарға жұмбақтарды, V-VIII сыныптарға ертегілерді, VI-IX сыныптарға мақалдар мен мәтелдерді оқытуға болатынын мазмұндайды [3].

Қазіргі уақытта ағылшын тілін білім беру жүйесінде оқытудың әдістемесін, оның қағидалары мен салыстырмалы сипаттамаларын төмендегідей атап көрсетуге болады.

1. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі әдістемесі:
 - коммуникативтік әдістеме;
 - жоба әдістемесі;
 - интенсивті әдістеме;

іс-әрекеттік әдістеме;
қашықтықтан оқыту әдістемесі.

2. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістемесінің әдістемелік ұстанымдары.

2.1 Коммуникативтік әдістеме:

қарым-қатынас арқылы шетелдік мәдениеттің барлық аспектілерін игеру ұстанымы;

шетелдік мәдениет аспектілерін өзара байланыста оқу ұстанымы;

шетелдік мәдениет аспектілері мазмұнын модельдеу ұстанымы;

оқу үдерісін оны кванттау (оқу үдерісінің құраушыларын (мақсаты, құралы, материалдары, т.б.) бөлу) және бағдарламалау негізінде басқару ұстанымы;

шетел тілін оқытуды ұйымдастырудағы жүйелік ұстанымы;

шетел тілін ситуация негізінде өзара қарым-қатынас ретінде оқыту ұстанымы;

шетел тілін игеруді жеке даралау ұстанымы;

шетел тілін игеруде оқушылардың, студенттердің өз бетінше жұмыс жасауын және сөздік ойлау іс-әрекеттерін дамыту ұстанымы;

шетел тілін оқытудағы функционалдылық ұстанымы;

шетел тілін оқытудағы жаңалықты ұстанымы;

2.2 Жоба әдістемесі:

саналылық ұстанымы;

шамаға лайықтылық ұстанымы;

белсенділік ұстанымы;

коммуникативтілік ұстанымы;

көрнекілік ұстанымы;

жүйелілік ұстанымы;

өзбетінше жұмыс жасау ұстанымы.

2.3 Интенсивті әдістеме:

ұжымдық өзара әрекет ұстанымы;

жеке тұлғалық-бағдарлы қарым-қатынас ұстанымы;

оқу-тәрбие үдерісін рөлдік ұйымдастыру ұстанымы;

оқу материалдарын және оқу процесін ұйымдастырудағы топтастыру (концентрированность) ұстанымы;

жаттығулардың көпфункционалдылық ұстанымы;

2.4 Іс-әрекеттік әдістеме:

логикалық ойлаудың қажеттілік ұстанымы;

белсенділік ұстанымы;

тілдік құралдарды алғашқы игеру ұстанымы;

тілдік коммуникативтілік бірліктерді пайдалану ұстанымы.

2.5 Қашықтықтан оқыту әдістемесі:

коммуникативтілік ұстанымы;

саналылық ұстанымы;

үйренушінің ана тілі негізіне сүйену ұстанымы;

көрнекілік ұстанымы;

шамаға лайықтылық ұстанымы;

үйренушінің (фонның) оң эмоционалдылық ұстанымы.

Көптеген әдістемелерде (әсіресе, қашықтықтан оқыту, жоба) көрнекілік ұстанымы пайдаланылады. Жоғарыдағы барлық әдістемені бір ғана

тұжырыммен беруге болады. Ол: “Қарым-қатынасқа оқытудың жақсысы – бұл қарым-қатынас”.

Жоғарыдағы келтірілген шетел тілін оқыту қазіргі заманғы әдістемесі мен әдістемелік ұстанымдардың салыстырмалы сипаттамасын білу оқытушы үшін қажетті шарт болып табылады. Олар:

- әдістеменің ерекшелік белгілері (жоғарыдағы бес әдістемеге байланысты);
- әдістемелердің ұқсас белгілері;
- әдістемелердің оң және теріс жақтары.

Шетел тілдерін тек арнайы пәнмен ғана шектеу нәтиже беруі қиын. Жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмыстарын жүйелі, дұрыс ұйымдастыру арқылы жоғары нәтижеге қол жеткізуге болады.

Жоғары оқу орындарында конкурстық өтпелі балдың шетел тілдері мамандары мен шетел тілдерін оқытатын мұғалімдерді даярлайтын мамандықтар үшін де жоғары болғаны, шетел тілдерін оқытудың алға басқаны белгілі. Біздер аталған мамандықтар бойынша жоғары балл жинаған бірінші курстың студенттерімен сұқбаттасқан кезімізде, олардың басым көпшілігі қалада немесе аудан орталықтарында тұратынын мәлімдеді. Ауылдық жерлерде шетел тілдерін оқыту әліде болса төмен деңгейде ұйымдастырылып жатқандығын ауылдық жерлерден келген студенттердің білім деңгейінен көруге болады. Дегенмен, ауыл жастарының оқуға бейімділігін жоққа шығармайтынымызды практика дәлелдеп беруде.

Мұғалімнің оқушымен, оқытушы студентпен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырады, өзін қоршаған ортамен қарым-қатыста болады. Сондықтанда мұғалім еңбегінің объектісі – жансыз дүние емес, құрал-жабдық өндірісі де емес, өте күрделі, қарама-қайшылықты әрі нәзік тірі организм, жас ұрпақтың рухани дүниесі. Мұғалімде педагогикалық қабілет пен бейімділіктің болуы – оның еңбегінің нәтижелі болуының кепілі. Педагогикалық қабілет пен мінез-құлық қасиеттері мектептегі кезден-ақ біртіндеп көріне бастайды да, шетел тілдерін оқытатын мұғалімдерді даярлайтын жоғары оқумен дамытылады [4].

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында, «шеберхана» оқыту қолға алынуда. “шеберхана” деп аталатын оқыту сипаты негізінен төмендегі мақсатты жүзеге асыруды қарастырады. Оқытудың мақсаты:

- оқытушылық: мәселені қою ептілігіне баулу; жауапты шығармашылық тұрғысынан іздеу іскерлігіне баулу;
- дамытушылық: креативті іскерлікті дамыту;
- тәрбиелеушілік: өзінің шығармашылық қабілеттерінен сенімділікті тәрбиелеу.

Бұлай аталу себебі студенттердің өзі пәндік білім мен ептіліктерді (іскерліктерді) алады және өңдейді, шеберлік барысында студенттер өздерінің әртүрлі психикалық жағдайларын саналы сезінуге баулынады және оны басқаруға үйретіледі [5].

Болашақ шетел тілі пәні мұғалімдерін негізінен жалпы білім беретін мектептерге дайындап жатқандықтан, мектептегі сабақты ұйымдастыруға байланысты мәселе зерттеу барысында назарға алынды. Осы тұрғыдан біздер қазіргі мектептегі сабақтардың түрін анықтауды жөн көрдік.

Педагогикалық еңбектерде дәстүрлі сабақты: жаңа оқу материалын өту сабағы; білім, дағды, қабілетті жетілдіру сабағы; жинақтау және жүйелеу сабағы; аралас сабақ; бақылау, білімге дағды, қабілетке түзету енгізу сабағы деп;

сабақты дидактикалық міндеттеріне сәйкес: кіріспе сабақ; жаңа сабақты өту; білімді бекіту сабағы; жинақтау сабағы; есепті-бақылау, аралас сабақ; диспут сабақтары деп ажыратады. Педагогикалық теориясы және мектеп тәжірибесін зерделеудің негізінде сабақтың типтеріне байланысты олардағы жүзеге асырылатын кезеңді төмендегідей белгілеуге болады.

- ұйымдастыру кезеңі;
- үй тапсырмасын қайталау кезеңі;
- білімді тексеру кезеңі;
- мақсат қою кезеңі;
- материалды түсіндіру кезеңі;
- түсінікті тексеру кезеңі;
- бекіту кезеңі;
- үйгетапсырма беру кезеңі

Жоғарыдағы аталған сабақтарға қарағанда шетел тілі пәні бойынша ұйымдастырылатын сабақтардың өзгешеліктерін осы саладағы жүргізілген зерттеушілердің еңбектерінен және пәннен ұйымдастырылған сабақтардың барысынан көруге болады.

Ұ.Т.Нұрманалиева ғылыми-зерттеу еңбегінде шетел тілі сабағының негізгі құрылымдық бірлігі ретінде мыналарды атап көрсетеді:

- фонетикалық жаттығу;
- жаңа тілдік материалмен танысу;
- жаттықтыру;
- сөз тәжірибесі;
- сабақты қорыту.

Шетел тілдерін оқыту әдістемесінде сабақтардың бірқатар кездесетін типологиясы, олардың негіздерінде жатқан әр алуан критерийлерді: дидактикалық мақсат; тапсырмалар көлемі; танысу кезеңінің болуы; тілдік аспектінің басымдылығы; сөз әрекеттерінің түрлері; сөз әрекеттерінің сипаты; оқу материалдарының мазмұны; оқу құралдары; жеке іс-әрекеттер және тағы басқалар деп атап көрсетеді.

Шетел тіліне байланысты Е.И.Пассов сабақтарды коммуникативтік мақсатқа сүйенетін үш типке бөледі:

- I тип – сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған сабақтар;
- II тип – сөйлеу дағдыларын жетілдіруге бағытталған сабақтар;
- III тип – сөйлеу іскерліктерін дамытуға бағытталған сабақтар.

А.А.Леонтьев сабақтарды жіктеу мәселелерін талдай отырып: сабақ жүйесінің еркін ойланған жүйелілік негізде құрылған құрамдас бөлігі ретінде құру, сабақ мақсатына сәйкес оның тиімділігін арттыру арқылы жетуге болатынын айтады. Шетел тілін оқыту үдерісі:

- белгілі бір жағдаятқа;
- көрнекілік құралдарды пайдалануға;
- дидактикалық міндеттерді орындауға;
- білім алудың тиімділігін жаңаша педагогикалық технологиялармен жетілдіріп отыруға тікелей байланысты болатынын көрсетеді.

Сондай-ақ А.А.Леонтьев шетел тілін оқытуда аралас типтегі сабақтардың тән екендігі сипаттайды және оның пікірі А.П.Старковтың ағылшын тілін практикалық оқытуда сабақтың негізгі типі кешенді сабақ ретінде болуы жөніндегі ойын қуаттайды.

Пәннің оқу бағдарламасына сәйкес төмендегідей мазмұнда сабақтар өткізіледі. Олардың негізі пәнді оқытуға әдістемелік даярлықтың негізін құрайды. Нақтырақ айтқанда болашақ шетел тілі мұғалімінің академиялық қабілетін қалыптастыруға бағытталады.

I. Good morning students!

Good morning teacher!

II. Жаңа тақырып “Кездесу”.

Мұғалім сұрақтар қояды:

1. Екінші жартыңызды қай жерде кездестіргіңіз келеді?

2. Екінші жартыңызды қалай кездестіргіңіз келеді?

3. Екінші жартыңызды кездестірудің қандай жақсы жолдары бар?

Келесі кезең жұппен жұмыс істеу: студенттер берілген тақырыптар бойынша дискуссия ұйымдастыруға болады. Мысалы:

1 бірінші дос – first friend

2 бірінші би – first dance

3 бірінші кездесу – first meeting

4 бірінші өкініш – first regret

5 бірінші жаралы жүрек – first broken heart

Бір студент берілген тапсырмалардан таңдап тақырып бойынша сұрақтар қояды.

1 a) What was your first friend's surname?

b) Where did he live?

2. Who did you dance with?

How old were you that time?

3. What did you speak about?

4. Do you still regret about it?

5. Do you see him/ her now?

III. Тапсырма. Берілген тапсырмаларды оқып мына екі жұптың қарым-қатынастарының қалай басталғанын және бірінші кездесуде не туралы сөйлескені туралы айту.

Couple one “ Then Tom and I had our first date- we spoke for 11 hours and that phone call changed the course of our relationship. Now we've decided to meet”

Couple two “ It was love at first sight for Joel Emerson and Lisa Bunyan, which was lucky because they met for the first time at their wedding day”

IV. Студенттер екі мәтінді (тексті) оқиды. Топ екі кішкентай топтарға бөлініп 1-ші топ 1-ші мәтінді, 2-ші мәтінді 2-ші топ оқиды. Сосын оқытушы әр топ студенттерінен осы екі жұптың кездескені туралы ойларын сұрайды.

1-ші жұп интернет арқылы танысқан, бір-бірінің суретін көріп ұнатқан

2-ші жұп олар, телевизордағы сайыстың шарты бойынша үйлену керек болады.

V. Келесі кезең сөйлемдерді толықтыру (екі текст бойынша алынған)

Мысалы: 1. I don't believe at love at first sight – Мен бір көргеннен ғашық болғанға сенбеймін

2. People never marry the man or a woman of their dream – Адамдар өздерінің арманындағы адамға үйленбейді

3. If the bride and groom are in love it doesn't matter what the parents think – Егер бала мен қыз бір бірін жақсы көрсе олардың ата-анасының көзқарасы ештенкені өзгерте алмайды

Енді студенттер осы берілген сөйлемдерге байланысты ойларын айтады.

VI. Тыңдау

Екі жұптың бір жылдан соң қалай қарым-қатынаста екені туралы тыңдайсыздар?

Олардың қандай проблемалары болды? Деген сұраққа естіп болған кейін жауап беру талап етіледі.

Содан соң мәтінді қайта тыңдап берілген сөйлемдердің қайсысы 1-ші жұпқа, қайсысы 2-ші жұпқа жататынын айту керек (Tom and Kathy) (Lisa and Joel)

1. They arranged to meet at the airport (Tom and Kathy)

2. They have been married for a year now (Lisa and Joel)

Үй тапсырмасы: «XXI ғасырдың кездесулері қалай өтеді» деген тақырыпта әңгіме жазу. Оларды өз әке-шешелеріңіздің кездесулерімен салыстырыңыз.

2. сабақ Қайталау

1. Тапсырма Жаңа сөздермен жұмыс жасау.

Сөздердің әріптерін аралыстырып тастау керек. Олар оны тауып аудармасын береді.

Fate –teaf т.б.

2. Жаңа сөздерді ребуста жасыру.

3. Сөздерді мимикамен көрсету.

4. Мұғалім сөздің анықтамасын береді студенттер сөзді табады.

Махаббат деген сөзге бірнеше анықтамалар беріледі студенттер оқып ішінен жақсы анықтаманы табады. Неге ол ең жақсы екенін түсіндіреді. т.б.

Болашақ шетел тілі , оның ішінде ағылшын тілі мұғалімі пәнді мектепте оқытуда төмендегідей тәсілдерді игеруі тиіс:

- аспектті (тіл үш аспектіге бөлінеді: лексика, грамматика, фонетика, олар жеке жеке зерделенуі тиіс);

- құрылымдық (машықтану жаттығуларын көптеп орындау);

- трансформациялық;

- аспектті-құрылымдық;

- құрылымдық-функционалдылық;

- тақырыптық-ситуациялық (лексикалық);

- сюжетті-ситуациялық;

- сюжеттік

Бұл тәсілдерді жоғары оқу орындарында болашақ шетел тілі мұғалімі пәнді оқу барысында толық меңгеруі тиіс. Алдымен студент өзінің даярлығын қалыптастырады, содан кейін әдістемелік модуль бойынша пәнді оқытудың әдістемелік даярлығын меңгереді.

Осы тәсілдерді студенттер практика кезінде қолдануға тапсырма беріледі. Практика да біздің даярлау әдісіміздің бірі.

Жоғарыдағы аталған мамандық бойынша студенттер мектептегі практикаға 6 семестрде барады. Олардың пән бойынша білім және іскерлік деңгейі жеткілікті деңгейде дегенімен де, олардың пәнді оқыту бойынша әдістемелік даярлығының жеткіліксіздігі айқындаушы эксперимент барысында анықталды. Осы себепті біздер болашақ шетел тілі мұғалімдерінің пәнді оқыту бойынша әдістемелік даярлығын жоғарылату үшін мамандықты даярлауда басшылыққа алатын оқу жоспарындағы әдістемелік модульге бөлінген сағаттар есебінен практикалық жұмыстарды беруді дұрыс деп таптық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы //Қазақстан мектебі. 2004. №2. б. 3-17.
2. Құлекеев Ж. Тілдік қарым-қатынас – мәдениет айнасы //Қазақстан мектебі. 2004, №4. б.3-7.
3. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. – Москва. 1982, 190с.
4. Беркімбаева Ш.К. Жалпы білім беретін қазақ мектебіндегі оқу-тәрбие үрдісінің дамуы [1980-2000 ж]: Пед.ғыл. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2003.- 28.б.
5. Амиров А.Ф. “Педагогические условия политехнической направленности изучения основ наук в общеобразовательной школе” Автореф. канд.пед.наук. – М., 1993. - 17 с.

ӘОЖ: 82.0(574)

АБАЙ ЖӘНЕ ЕЛ БАСҚАРУ МЕНЕДЖМЕНТІ

*Ақболатов А.А., Махамбетова А.Т.
Орал қаласы*

Қазақ әдебиетінің бірегей классигі Абай Құнанбаевтың қоғамдық-әлеуметтік қызметінің басты саласы – оның өз заманында ел басқару ісіне араласып, отаршыл қазақтарды басқару үшін белгілеп, бекіткен штаттық жүйесі бойынша болыс, би болып отырған кезі.

Абай ел басқару ісіне кезінде аға сұлтан болған әкесі Құнанбайдың ықпалымен өте жастай араласқаны бәрімізге айқын.

Ел басқару саласында ұзақ жылдар үздіксіз болыстық пен билік лауазымдарында қызмет атқару ұлы ақынға өзін қоршаған ортаның бүкіл болмыс-бітімін, қоғамдық-әлеуметтік құрылымын, әкімшілік-билік жүйесін, қандастарының тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқын, күнкөріс кәсіп-машығын жан-жақты түсініп, терең ұғынуға мүмкіндік жасаған таным-тәжірибе мектебі болды. Ел басқара жүріп болашақ классик ой-өрісін, білім-білігін кенейтті, жетілді, кемелденді. Мұның бәрі оның ақындық творчествосына да айтарлықтай сәулесін түсіріп, белгілі дәрежеде із қалдырды.

Ол ел басқару ісіне алғаш рет патша өкіметі 1822 жылы 22 шілдеде бекіткен «Устав о сибирских киргизах» атты заң-ережесінің іс-жүзінде қолданыста болған слңғы жылдарында араласа бастап, одан кейінгі 1868 жылы 21 қазанда бекітілген «Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской» деген заң-ереженің қазақтар «Жаңа низам» деп атаған билік құрып тұрған жылдарында өзі туып-өскен Тобықты елінде ұзақ жылдар болыс, би болып қызмет атқарады. Бірақ қай жылдар аралығында болыс қызметін атқарғандығы беймәлім. Ол туралы М.Әуезов жазған ұлы ақынның төрт нұсқадағы ғылыми баянында да Абайды ел

басқару саласындағы атқарған қызметі өз дәрежесінде түбегейлі зерттелмей қалған. Тек қана ұлы жазушы соны төртінші нұсқада: «...Соңғы жылдарда Семейдің архивінен табылған бір іс Абайдың өмірінде бір-ақ жол үш жыл бойы Қоңыр-Көкшеге болыс болғандығын танытады.

С.Мұқановтың 1945 жылы жазылып, кейін 1961 жылы жарыққа шыққан «Абай Құнанбаев» атты монографиялық еңбегінің ақын өмірбаянына арналған үшінші тарауында Абайдың ел басқару қызметіне тоқтала келіп, ол: «Абай 1870 жылдар шамасында Қоңыр Көкше деген еліне өкіметтің сайлаусыз тағайындауымен болыс болды. Жасы осы кездерде жиырма бестерде еді.» Кейінгі табылған архив деректері С.Мұқановтың бұл мәліметтердің жаңсақ екенін көрсетіп отыр.

Нақты архив деректеріне сүйенсек, олардың бірі – Абайды он шақты жыл бойы әуреге салған Үзікбай Бөрікбаев дегеннің арыздары бойынша тексеру жүргізген Семей облыстық басқармасының мәжіліс журналында хатталған мәліметтер шоғыры. Онда: «...На предложенным следователем вопросы бывший волостной управитель Ибрагим Кунанбаев против обвинения его киргизом Буроваевым показал: что в должность волостного управителя Аркатской (бывший Кону-Кокче Тобуклинской) волости он вступил по выбору общество. Прежде числился в Кучук –Тобуклинской (ныне Чингизской) волости, по просьбе общества Аркатской волости подтвержденной приемным приговором он перечислился в Аркатскую волость и в том году единогласно, а не по большинству голосов, был избран на должность волостного управителя, в каковой должности он пребывал с 1875 по 1878 год. Утвержден в должности военным губернатором Семипалатинской области. По окончании трехлетия отказался от должности волостного управителя и получил приговор общества, в котором выражена ему благодарность общества» , - деп жазылған. Бұған қарағанда, Абайдың Қоңыр Көкше елінде болыстық қызмет атқару мерзімі С.Мұқанов көрсеткендей 1870-1872 жылдар емес, 1875-1878 жылдар аралығы екендігі көрінеді.

Абайдың Қоңыр Көкше елінде болыстық қызмет атқарғандығын айғақтайтын екінші арзивтік документ Семей облыстық статистикалық комитетінде сақталған. Онда Абай 1876 жылы Қоңыр Көкше елінің болысы ретінде «Статистическая сведения за 1976 год» деген ресми іс қағаздағы сұрақтарға жауап бере отырып, өзі басқарып отырған болыстың мал-жаны, шаруашылығы туралы толық мәліметтер берген.

Отаршыл патша өкіметінің заң-ережелері белгілеп берген шектеулі ғана билік аясында болыс, би болып қызмет атқарған Абай бұл мансаптың қиыншылығы мен азабын көп тартты. Бірақ өскен ортаның дәстүрі , ағайын-жақынның мүддесі оны бұл қызметке еріксіз жегіп, әурешілігіне көндірді. Ұлы ақын саналы өмірінің 18 жылын ресми осы қызметке арнап, оның 12 жылында болыс, 6 жылында би болып, ғұмырын әр қилы айтыс-тартысқа толы оқиғалар үстінде өткізді.

Ел басқару саласында ұзақ жылдар үздіксіз болыстық пен билік лауазымдарында қызмет атқару ұлы ақынға өзін қоршаған ортаның бүкіл болмыс-бітімін, қоғамдық-әлеуметтік құрылымын, әкімшілік-билік жүйесін, қандастарының тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқын, күнкөріс кәсіп-машығын жан-жақты түсініп, терең ұғынуға мүмкіндік жасаған таным-тәжірибе мектебі болды. Ел басқара жүріп болашақ классик ой-өрісін, білім-білігін кеңейтті, жетілді,

кемелденді. Мұның бәрі оның ақындық творчествосына да айтарлықтай сәулесін түсіріп, белгілі дәрежеде із қалдырды.

Менеджмент - бұл ұйым мақсаттарына жету үшін адамның материалдық және қаржылық ресурстарды ұтымдылау пайдалану процесі, әлеуметтік оның ішінде білім беру үрдістерін басқару принциптері, әдістері, құралдары мен нысандарының жиынтығы. Менеджменттің жалпы сапасы - ұйымдардағы стратегияның, үрдістің және мәдениеттің өзгертілуі арқылы толассыз жетілуді басқару техникасы болып табылады.

Қоғам не ел басқару саласына қатысты мынадай жаңа үлгідегі ұғымдардың енуі болып табылады: мемлекеттік менеджмент, стратегиялық менеджмент, саяси менеджмент, дағдарыс жайындағы менеджмент және т.б. Бір жағынан, бұл аталған ұғымдардың негізінде қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге, әлеуметтік байланыстардың одан әрі жіктелуіне, адамдардың құндылық бағыт-бағдарының өзгеруіне т.б қатысты факторлар жатса, екіншіден, саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді ескере отырып, қойылған міндеттерді тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз етуге арналған басқарушылық қатынастардың күннен-күнге жетілдіріле түсуі, басқарушылық ықпал етудің жаңа түрлері мен тың әдіс-тәсілдерінің іздестірілуімен тағыз байланысты. Қоғамдағы басқару қатынастарының күрделену процесіне тұжырымдамалық-әдіснамалық негіздемелер жасау саяси ғылымға жүктелетін міндеттер қатарында. Саясат немесе ел басқару саласында менеджменттің енуі басқару ғылымының дербес дамуына мүмкіндік берсе, өз кезегінде саяси саладағы қалыптасқан объективті процестерді зерттеуге баса назар аударып, басқару проблематикасы мен саясаттағы басқару технологиялары саясаттанулық зерттеулердің шалғай аймақтарында қалып қойды.

Ұлы ақын шығармаларында жүйелі түрде өзек болған ел басқару, билік жүргізу, сайлау, съезд, заң, қылмыс, жаза, әділеттілік, пәлеқорлық, палақорлық, арызқойшылық т.б хақындағы ой-пікірлер шоғыры – оның өзіндік құқықтық-саяси көзқарасын, дүниетаным көкжиегін танытатын күрделі категориялар. Осы категориялар мән-мағынасын жете ұғынып, сыр-сипатын терең, түсіне білгендіктен де оның творчествосында сол заманда ғұмыр кешкен қазақ қауымының тұтас картинасы жасалып, түрлі ел билеуші топтар мен қоғам мүшелері өкілдерінің қайталанбас бірегей образдары сөзбен суреттеліп, туған әдебиетіміз ой-пікір тереңдігі мен көркемдік жағынан жаңа сапалық биікке көтерілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Жұмабек Кенжалин, «Саяси менеджмент және баспасөздің жұртшылықпен байланыс мәселелері»
- Бейсенбай Байғалиев, “Абай өмірбаяны архив деректерінде”
- Б.Жүнісбеков, М.Қайрамбаева, Ш.Садықова, “Абай туралы естеліктер”
- Мұхтар Әуезов, “Абайтану дәрістері”
- Мекемтас Мырзахметұлы, “Абайтану” 1 том

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА ГРАФИКАЛЫҚ ОРГАНАЙЗЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

*Кенжәлиев Қ.Ж.,
Атырау облысы, Индер ауданы*

Қазіргі кезде білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Яғни, жаңартылған білім беру мазмұнына көштік. Осы тұста әдебиет пәнін оқытуды түбегейлі жақсарту, жетілдіру және жаңа педагогикалық технологияларды сабақ процесінде қолдану мәселесіне ерекше көңіл бөлініп отыр.

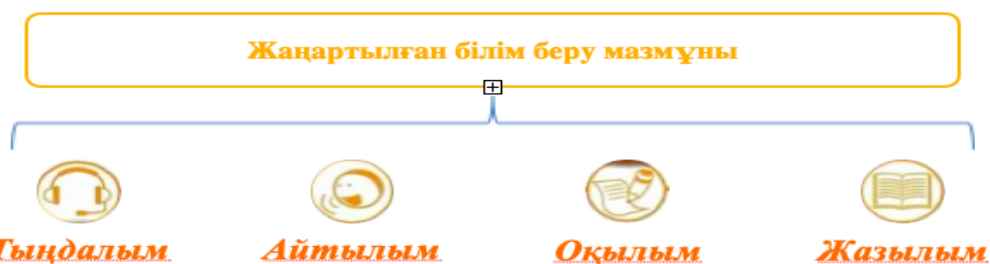
Қазақ әдебиеті пәнін оқытудың мақсаты-оқушыларды креативті ойлауға бағыттау. Қазақ әдебиетін оқу арқылы оқушылар қазақ әдебиетіндегі құндылық ретіндегі болмысын, ұлттық мәдениеттегі маңызды орнын құрметтейді және бағалайды, қарама-қайшылық қиындылықтарды анықтайды және түсінеді. Заманауи, ғылыми және қоғамдық дамуға сәйкес дүниетанымын дамытады.[1]

Осы тұста қазақ әдебиетінің егіз ұғымы ретінде қазақтың Ұлы ақыны Абайды айтпай кету мүмкін емес. Қазіргі таңда жалпы орта білім беру деңгейлерінің 9-11 сыныптары үшін «Абайтану» курсының оқу бағдарламасы енгізілген.

Мектептің білім беру мазмұнында Абай шығармаларын төл өлеңдері, қарасөздері, аударма өлеңдері деп үш жүйеде қарастырамыз. Абай өлеңдері мен қарасөздерінің тәрбиелік мәні зор, идеялық деңгейі жоғары. Абай көтерген мәселелер бүгінгі күні де маңызды, өзектілігін еш жойған жоқ. Абай – адамзатақыл-ойы мен ақындығының ірі тұлғасы. Абай тарихқа ең алдымен кемеңгеройшыл ақын, ағартушы ретінде енді.[2]

Әдебиеттану саласы бойынша көптеген ғалымдар Абайды айтарлықтай үлестерін қосты. Қазақ әдебиеттану ғылымының тәуелсіздік кезеңінде Абай мұрасына белгілі абайтанушы ғалымдар сүбелі еңбектер арнады. Бұл жылдары жарық көрген мақалалар мен ғылыми еңбектердің енді тобы - Абай шығармаларын оқыту әдістемесіне де арналған біршама еңбектер. Олар: Қ. Бітібаеваның «Мектепте Абай шығармаларын оқыту», Ұ. Әбілдаұлының «Абайды оқу әліппесі: (Төменгі сынып оқушыларына ұлыақындық таныстыру)», М. Жүсіповтің «Орта мектептегі Абайтану және оның негізгі бағыттары», Н. Омашевтің «Абайтануды оқытудың тиімділігі», З. Қазмағамбетованың «Ақын шығармаларын оқыту», Т. Рахметованың «Бастауыш кластарда Абай шығармаларын оқыту» т.б еңбектері.

Абай шығармаларын мектептерде оқытуда жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқушының сөйлеу әрекетінің төрт түрін, яғни тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын қалыптастыру қажет.

Осы бағытта оқушыларға графикалық органайзер әдісін қолдану тиімді деп санаймын. Графикалық органайзердің басты мақсаты – оқыту мен оқуды жеңілдету мақсатында визуалды көмек болып табылады.

Графикалық органайзер арқылы оқушылар жаңа сабақты түсініп, өз бетінше іздене отырып, кез-келген кейіпкердің біз тани бермейтін тұстарын ашуы мүмкін.

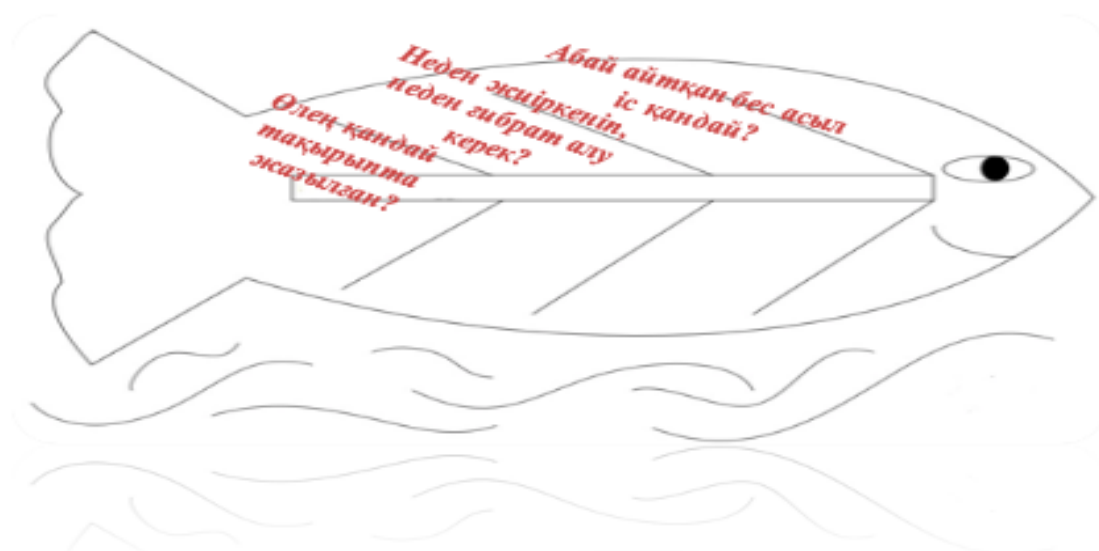
Графикалық органайзерлерді топтық, жұптық, жеке жұмыстарда қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қасиеттері артуы мүмкін. Абай шығармаларын оқытуда графикалық органайзерлерді қалай пайдалануға болады? Ең бірінші, графикалық органайзерлердің түрлеріне тоқтала кетсек:

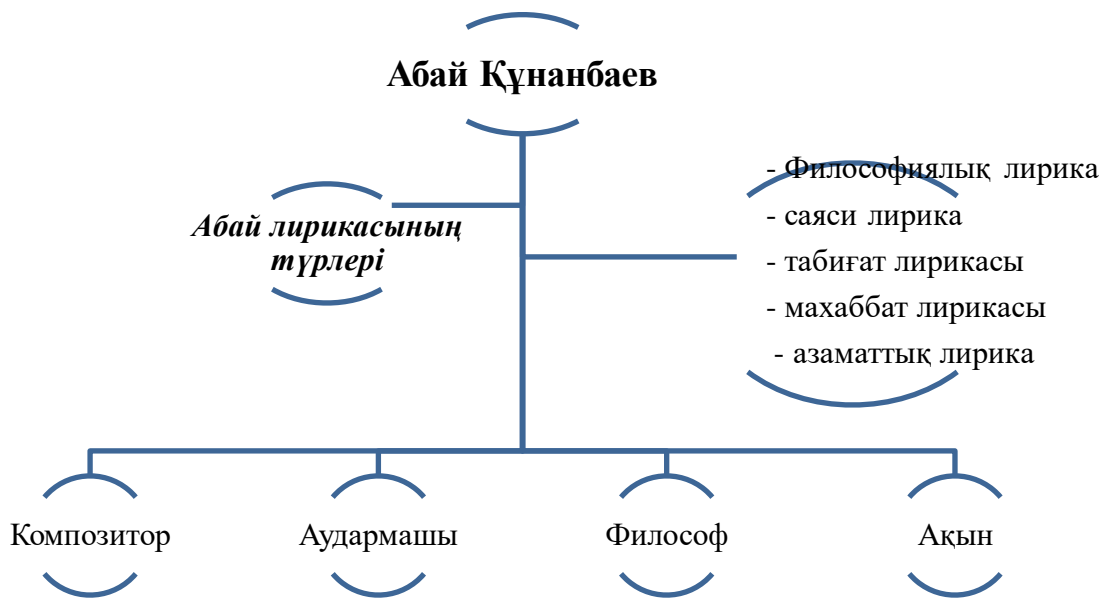
- Балық қаңқасы
- «Кластер»
- Торлы диаграмма
- Дара диаграмма
- Қос диаграмма
- Венндиаграмм
- Уақыт тізбегі

«Балық қаңқасы» әдісі Өткен тақырып бойынша оқушылардың ойын жинақтауға қолданылады. Мысалы, оқушыларға берілген Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі бойынша тапсырма үлгісі:

«Кластер» әдісі арқылы көлемі үлкен ақпараттарды (негізгі сөздерді, идеялар) жүйеленген түрде көрсетуге болады. Кластердің ортасында негізгі проблема (тақырып) жазылады.

Келесі қатардағы дөңгелектерде тапсырма/жобаны орындау барысында берілуі тиіс сұрақтар жазылады.

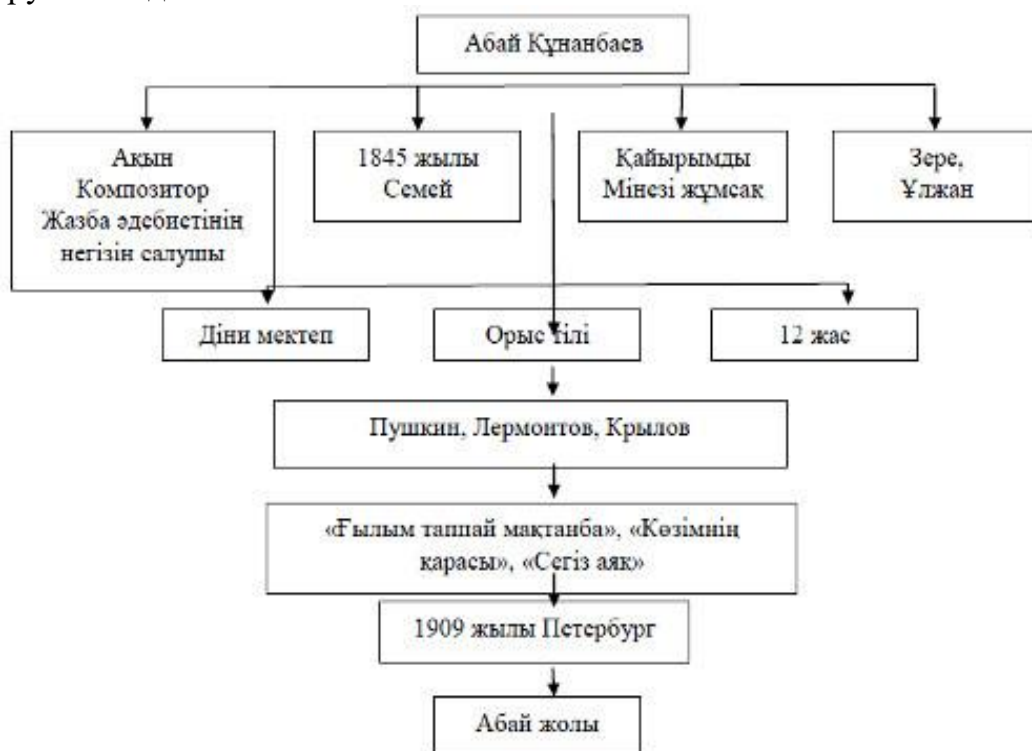
«Торлы диаграмма»

Модуль бойынша өткен материалды жүйелеуге тиімді.

«Торлы диаграмманың» құрылысы:

- 1) негізгі идея,
- 2) бөлімдер,
- 3) егжей-тегжейлер.

Мысалы, осы диаграмма арқылы Абайдың өмірі мен шығармашылығын таныстыруға болады.

«Дара диаграмма»

Оқу материалын тұжырымдап жүйелеу үшін қолданылатын әдіс.

Ортасына негізгі кейіпкер немесе идея жазылады.

Қосымша дөңгелектерге оларды сипаттайтын сөздер мен сөйлемдер жазылады.

«Қос диаграмма»

Оқу материалын тұжырымдап жүйелеуге, салыстыруға қолданылады.

Екі диаграманың ортасына кейіпкерлер немесе идеялар жазылады.

Орта дөңгелектерге олардың ортақ қасиеттері, ал сол мен оң жағына кейіпкердің, идеяның ерекшелігі жазылады.

Мысалы, Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін талдауға болады.

«Венн диаграммасы» әдісі сабақ соңында, сабақты қаншалықты меңгергендігін тексеру мақсатында қолдануға болады. Мысалы, Абайдың «Ескендір» поэмасын өткеннен кейін «Венн диаграммасын» беруге болады.

Низами Ескендірі	Ортақ істері	Абай Ескендірі
1.Әбулхаят суын іздейді. 2. Байлыққа құмар емес. 3. Ойшыл, ақылды болды	1.Таразыға салып қасиеттерін ашу. 2. Топырақтың сыры.	1. Әскер жиып қаруланады. 2. Елді қырып жойды тонады 3. Даңғой, мансапқор болды

Қазіргі қоғам талабына сай білім беру үшін жаңа педагогикалық технологияларды әр түрлі оқыту әдістерімен сабақтастыра жүйелеп, заманауи тиімді білім беру жүйесін жасақтай білуіміз керек.

Абай шығармаларын оқытуда графикалық органиайзерлерді пайдалану мұғалім үшін тиімді, тақтаға бормен жазып жатудың қажеттігі азаяды, барлық сабақ барысы оқушының көз алдында тұрады, оқу мазмұнын қысқаша баяндап шығу арқылы, көптеген оқушыны бағалау мүмкіндігі туады.

Қорыта айтқанда, ұлы Абайдың шығармаларын оқытуда ең қажетті сыналған әдістемелерді пайдаланып, оларды әрбір сабақта жаңалап, жетілдіріп отыру, әрбір тақырыпты өтуге шығармашылықпен қатынас жасау бүгінгі күннің ең зәру мәселесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Боранбаев Ж., Омарова Л. Қазақ мектептерінде «Кембридж» тәсіліне негізделген жаңаша оқытудың бүгінгі баспалдақтары. – Алматы, «Білім», 2012. – 25 б
2. Бітібаева Қ. Абай шығармашылығын оқыту. – Алматы: Мектеп, 2003.
3. «Білім берудегі инновациялар: ізденіс және шешімдер» VI Халықаралық ғылыми- практикалық конференция қатысушыларының мақалалары мен баяндамалары жинағы
4. «Абайтану» курсының оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері Әдістемелік құрал «Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» РМҚК

ӘОЖ: 811.512.122

ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ҰЛТТАНУ ҮРДІСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨМІРШЕҢДІГІ

(көркем-ғылыми танымдық эссе)

*Ақбулатов А.А., Бақиев А. Е.
Орал қаласы*

«Дүниедегі нәрселердің бәрі қысылады, мұздайды, қатады – түсі қашып, өлік сияқты жатады. Күн жазыла бастағанда, жаз болады: бәрі жадырайды – жазылады, көгереді, көркейеді.»

Ахмет Байтұрсынов

Қазақ тілі – бұралаң мен бұлтарыстарды, дауылдар мен соқпақтарды, күресіндер мен тіресулерді өткеріп келе жатырған, бөрідей бекем, арыстандай айбатты, абыз ана. Ана дейтін себебім, әрбір ұлт пен ұлысты айқындап тұратын, ажарландырып тұратын жалғыз ғана белгі бар. Ол – тілі! Қанды да, дінді де, салт-сананы да лайлау әсте оңай. Ал, тілді жоқ қылу - рухты жоқ қылумен парапар. Тілді де лайлауға болады. Алайда рухты жығу мүмкін емес. Себебі қазақ халқы - текті халық. Қазақты өмір деген қазанда қайнаған аппақ сүт деп алатын болсақ, сонау жылдардағы репрессия сүт бетіне шыққан қаймақтарды сүзіп алып, топыраққа айналдырды. Ал, түбінде қалған қаспақты қырып ала алмады. Ол қаспақ – халықтың тектілігі. Сондықтан да рух пен тіл бір-біріне қашан да сүйеу. Қазақтың тамыры – тектілік, әкесі – рух, анасы – тіл. Оған Мұстафа Шоқайдың «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл» деген рухты сөзі дәлел емес пе? Сонау тарихтың жылнамалары мен керуен-керуен көшіне назар аударып қарар болсақ, ұлтымыз қаншама қыл көпірлерден сүрінбей өтіп, ғасырлармен жасасып, болашаққа ентелеп барады. Қандай да бір саяси жүйелер мен көзқарастардың, ұстанымдар мен ниеттердің құрбаны боп кете жаздаса да, тілі мен рухын жоғалтпай сақтап келеді. Қазақтың тілі – қасиет болса, сөзі – кие. Халқымыз қай заманда да осы ұғымдардың тереңіне бойлап, тамырына көз тіге білген. Дүние есігін ашқан әрбір пенденің құлағын елең еткізетін үн де осы-ана тілінде шырқалған әуезді үн емес пе? «Сүйемін туған тілді – анам тілін, Бесікте жатқанымда-ақ берген білім», - деп Сұлтанмахмұт ақын бекер жырламаса керекті. Біздің қасиетіміз – тіл болса, тілдің қағаздағы һәм ғаламдағы жарқын бейнесі – әліппе, яғни жазуымыз. Біз тағдырымыз бен тарихымызды, мәдениетіміз бен руханиятымызды және әдебиетімізді қалай жазып келдік? Сөзіміз кие болса, біз оны қалай қадірлеп жүрміз? Қағаз бетіне қалай түсірдік? Қалай таңбаладық? Ұлтымызды сөздің киесі ұрмады ма? деген сұрақтар қай кезде де жанды жегідей жеп келе жатыр.

Қазақ жазуының тарихы да, өз тағдырындай қатпарлы екені де аян. Сонау тасқа қашалған руна жазуынан бастау алатын тегеурінді тарих талай заманның бет-бейнесін көріп, көзайым болып келе жатырғаны да һақ. Тәңір дауылдар мен борандарға иілмейтін қайрат беріп, табиғаттың өзі аялап, бетіне жұққан қылауды самал желімен желпіп келген. Сылдырап аққан ағын суға маңдайын сүйгізіп, күн нұрымен өбіп келген сол бір қасиетті тас – түркі өркениетінің жазмышы жазылған жылнама дерсің. Тоқтаусыз тулаған уақыттың екпіні талай ғасырларды дәуірлермен ұштастырып әкелді емес пе? Қазақтың тілі мен жазуы ғасырлар жеңімен жалғаса берді. Көп жыл бойы араб графикасына негізделген әліппе арқылы рухтарын сөйлетіп келді.

«Қадим» дедік, «Жәдид» дедік, әйтеуір, Алланың сөздері түскен әліппе ғой деп қасиет тұттық. Жылдар жылжи ағып, алыптарымыздың жүрегінде: «Ұлттық үніміз бен бояуымызды әспеттей түсетін, даланың дархандығы сіңген қоңыр әуезімізді нақтылайтын әліпби жасақтап, қолданысқа енгізсек» деген арман орын алды. Алайда, қылыш заман ол арманды да кесіп түсті. Ұлтының ұлы үнін құлағына сіңіріп өскен Ахмет Байтұрсынов сәл де болса бастама көтеріп, төте жазуды қазақтың төл дыбыстарына ыңғайлап әліппе жасаған-ды. Артынша ол да жоққа шығып, латын графикасына негізделген әліппеге ауысты. Жалпы айтқанда біталай сапырылысқаны анық. Тағдыр деген жұмақтың гүл бақшасы емес қой. Халық та, сол халықтың тілі де, діні де, дәстүрі де – сол ұлттың тағдырымен тікелей байланысты. Саяси жүйелер, тұманды қоғам, Сібір жақтан ескен салқын

леп пен кісеннің күңгір үні, күс басқан алақандарға сінген ащы тер мен көзден аққан тамшылардың зілдей ауырлығы, бәрі-бәрі тіл мен жазудың тағдырына әсер етпей қойған жоқ. Сол заманда үстемдік етіп тұрған ұлттың үніне негізделген әліппе қолданысқа енді. Ол – орыс тіліне негізделген әліппе еді. Ахаң тағы да «Мен ойлаймын, емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек» деп, Сібірдің салқын суығына кеудесін төседі. Бірақ та заман өз дегенін жасады. Қазақтың төлдыбыстары сақталды, алайда орыс тіліне тән дыбыстар да еніп кете барды. Халықтың таңдайына орыс тілінің төл дыбыстарын жапсырып берді. Құран танып, кәлимаға тілі келген қазақ үшін, орыс дыбыстарына тіл жатықтыру не дейсің! Жаттадық, жаттап қана қоймай санамызға һәм қанымызға сіндірдік, орыстан артық сөйледік. Өткен тарихқа лағнет айту – күпірлік екені де һақ. Әрбір істің артында бір ұлы саясат жатады. Саясаттың саясында қаншама тағдырлар тоғысты. Біз сол саясаттың көлеңке жағында қалып қойдық. Тілдік иммунитетіміз әлсіреп, қазақ тіліне тән дыбыстық ерекшеліктерімізді, даланың қоңыр үнін сол заманға аманаттадық. Шығыстан шырайланып атқан күн, батысқа манаурап барып батып жатты. Тарихтың тықылдаған, жүрісінен жаңылмайтын сағаты да жылжуынан жаңылмады. Қазақ халқының санасы мен қолданысына кириллица әбден сіңіп алды. Тілдің де күрмеліп бара жатырғанын сезініп те жүрдік. Темірдей қоғам сезімді қайтсін? Өмір бірқалыпта тұрмайтындығын жоғарыда айтып өттім. Ұлт тәуелсіздік алды. Жерді сыздық, туды көтердік, ұрандадық. Ал, «Рух пен тіл тәуелсіздік алды ма?» деген сауалға ойланатын мүшкіл болмады. Суығы бет қарытатын қаһарлы қыстай, қара суығы сүйектен өтетін күрең күздей заманды да маңдай теріндей қылып сілкіп тастап, болашаққа бет алды. Халық бұрынғы күйбең тіршілігін жалғады, саяси-әлеуметтік мәселелер күн тәртібінен түскен емес. Тұңғыш президентіміз, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақ тілі – мемлекеттік тіл» деп заң шығарып, «Қазақ пен қазақ қазақша сөйлессін!» деп ұран салды. Еңсесін тіктеп, айылын жинап, етең жеңін бүтіндеген елдің назары рух пен тілге ауды. «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» деп үндеу тастап, халық руханиятын бүтіндеуге кірісті. Елбасымыз үндеуінде әліппені өзгертуге ұсыныс тастады. Сол мезеттерде тарихтың қатпарлы қойнауына сіңіп кеткен латын графикасына негізделген әліпбидің шаңын қағуға тура келді. Себебі, қазақ тілінің сәл-пәл өзгеріске ұшырағанын, бояуына дақ түскенін Елбасымыз да, ғалымдарымыз байқаған-ды. Саясаткерлер де «Өзбекстандағы латницаға көшу саясаты дұрыс болды, бірақ бұл процесс дұрыс басқарылмады. Кәсібилердің пікірі еленбеді» деп, өзге елдердегі әліппе ауыстыруда кеткен қателіктерді, артынан халықтың шеккен зардабын тізбелей отырып, дұрыс бағыттағы нақты қадамдар жасауға бастама көтерді.

Латын графикасына негізделген әліппе – нағыз рухани жаңғыру болса керек-ті. Қолданысымыздағы сөздер тізгініндегі жат бояулардан арылып, бұрынғы ұлттық үнімізді қалыптастыратын, тағдырымызды жаңа парақтан, қазақылықтың исін аңқытып тұрып жазуға бағыттайтын әліппе деп білемін. Осы күнге дейін қолданып келген кириллицамен де болашаққа қарқындап дамуға әсте болатыны да рас. Дегенмен де, санаға сіңіп қалған орыс тілінің төл әріптерінен арылу үшін осындай тәуекелге баруға тиіспіз. Әйтпесе латының да қазақтың өз әліппесі емес қой. Рухани жаңғырумен қоса ұлттық код мәселесі де қазақ даласын шарлап кеткен рухани үн болды. Ұлттық код дегеніміз – Ұлттың

табиғи бейнесі мен жан дүниесінің даусы. Осы бір шырылдаған жан дауысын өз табиғи қалпына әкелмей, ұлттық бейнемізді әспеттеу мүмкін емес. Ертеңгі күндері жаңа әліппеге көшкен жағдайда да екі-үш буыннан кейін нағыз қазақ тілді ұрпақ дүниеге келеді деген үміттеміз. Қазіргі заманның жастары – мына біздер. Біздің да санамызда өткен тағдырымыздан қалған жаңғырықтар бар. Біз де Кеңестік жүйені көрген халықтың ұрпағымыз. Алдағы ұлт тарихын қалыптастыру жолында жаңа әліппенің атқарар рөлі мен маңызы зор. Ол әліппемен сусындаған нағыз ұрпақ – біздің ұрпағымыз. Сол ұрпаққа рухани даңғыл жол салу біздің басты борышымыз. Біз жаһандануға бастаған болашағымызды жаңа әліппемен жаза отырып, «Бабалар сөзіне» қаныққан, ұлттық мәнер мен үнді сіңірген, ұрпақ қалыптастыруға тиіспіз. Келешек ұрпақты қалыптастыратын біздерге артар жауапкершілік пен үміт те ауыр болмақ. Тілдің қасиеті мен сөздің киесін арқалау кім-кімге де оңай соқпас. Тек жоғалып кетпейікші! Жоғалғаннан сақтасын, жоғалғаннан!

ӘОЖ: 82.0(574)

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

аудиториядан тыс тәрбиелік шараларды ұйымдастыру жолдары

*Төремұратова В.С.,
Орал қаласы*

Абайдың мол мұрасы, нақыл сөздері өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру үшін аса қажет. Ұлы ақынның даналығын, рухани асыл мұраларын насихаттап, құрмет етумен қатар Абай Құнанбайұлы туралы тереңірек мәлімет беру, өмір жолы мен шығармашылығымен таныту, адамгершілікке тәрбиелеу бүгінгі жас ұрпаққа дәріптеп жеткізу біздің міндетіміз.

Колледжімізде «Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына» арналған тәрбиелік шаралар жалғасын табуда. Ұлы ақынның сөз өнерінің қыр-сырын жас ұрпақтың «жүрегіне терең бойлату үшін» «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту кафедрасы» «Қазақтың ұлы ақыны» тағылымды кеш өткізді. Мақсаты студенттерге «Сөз патшасы-өлең» құдіретінің асыл сөз маржандарын бойларына сіңірту, ой-қиялдарын поэзия әлеміне енгізу; Ғұлама Абай мұрасын, нақыл сөздерін, философиялық ой-толғауларын насихаттау.

«Ата толғау» күйі қосылып тұрады.

Кіріспе сөзі

Әр сөзінде астарлы ой тұрады.

Оқысаң, ашылады ой тұманы.

Сүрініп, жығылмауға Абайды оқы,

Абай сөзі –қазақтың бойтұмары.

- Құрметті студенттер,біз бүгін қазақтың ұлы ақыны Абай атамыз туралы ой бөлісеміз. Әрбір жас ұрпақ кішкентай кезінен бастап ұлы ақынның әнімен сусындап, жырларынан нәр алып келеді.Мырзагелді Кемел: «Мен қазақты үшке бөлер едім. Біріншісі - Абайды оқығандар, екіншісі - Абайды оқысам деп жүргендер, үшіншілер - Абайды оқымағандар». Біз бірінші топқа жатамыз. Ұлылығы әлемге танылған Абай атаның шығармаларымен танысып жатырмыз.Бүгінгі заман адамы «сегіз қырлы, бір сырлы» болып өсуі керек. Оның бастысы, біздер үшін- әдептілік.

Әсемпаз болма әрнеге,

Өнерпаз болсаң – арқалан.

Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та бар қалан,- деп Абай атамыз айтқандай, кішіге мейірімді, досыңа қайырымды, еңбексүйгіш, шыншыл да қамқор,білімді болсаңдар ел сенімін ақтар үлкент маман иесі боласыңдар.

1 жүргізуші: Армысыздар, қадірменді ұстаздар, әдебиет сүйер қауым,білім нәріне құмар студенттер!

2 жүргізуші: Қазақ халқының ұлы ақыны, әдеби тілінің негізін салушы, аудармашы, сазгер, дана, дара тұлға А. Құнанбаевтың 175 жылдығына арналған«Қазақтың ұлы ақыны» атты тағылымды кешке қош келдіңіздер!

Эпиграф: «Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай біздің ұлттық ұранымыз болуға тиіс».

1 жүргізуші: Абай мұрасы - қазақтың ең қасиетті, теңдесі жоқ, алтын қазынасы.Заман ауысып, уақыт өткен сайын халқымыз ғұлама Абайдың рухани дүниесіне терең бойлап, оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің туған халқымен мәңгі - бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қалың елін қазағын жаңа биіктерге, асқар асуларға шақыра береді.

2 жүргізуші: Ұлы Абайдың шығармашылығы бүгінгі заман талабына сай қайта түлеп, жыл өткен сайын жаңғырып ұрпақ тәрбиесінде өзіндік үлес қосып келеді.

Слайд: «Қалың елім, қазағым,Қайран жұртым», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,Қиыннан қиыстырар ер данасы», Абай – сазгер.«Құлақтан кіріп, бойды алар,Өнді сүйсең, менше сүй».

Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» әні 2 аҚДО тобыстуденттердің орындауында.

Ой қозғау.«Ата толғау» күйі қосылып тұрады.

1 жүргізуші.Парасатты болып туған,

Шыңғыстаудың Абайы.

Ән мен жырын мұра қылған,

Сарыарқаның Абайы.

Нақылымен сана құйған,

Қазағымның Абайы.

Ақылымен дана болған,

Бүкіл әлем Абайы,- деп ақын Жұмағазы Алмабаев жырлағандай, Абай есімін естігенде есімізге не түседі? Абай- ұлы данышпан. Абай- ойшыл, ғалым. композитор,сазгер.

1- студент. (Ақынның сазгерлігі жайлы мәлімет беру) Ән— күйсіз адам өмірін елестету қиын. Абай ән, күй— адамның адамшылығын арттыратын, жан— жүрегін билейтін рөлін өте жоғары бағалаған, «Әнді сүйсең, менше сүй» дегені осыдан. Ән мен күйді құрметтеген адамның терең ойлары оянып, дүниені басқаша сезініп, ғажап сырларды ашады, ән— күй шығарады, көркем туындылар, ғылыми жаңалықтар ашады.

2 - студент. Иә, Абай композитор ретінде қазақ музыка мәдениетіне үлкен үлес қосқан. Ол өз әндерінде махаббат және табиғат суреттерін, жыл мезгілдерін жырлаған. «Желсіз түнде жарық ай», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Көзімнің қарасы», «Сегіз аяқ», «Өзгеге көңілім тоярсың» және де Абай орыс ақындары Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларын қазақшаға аударып, оған музыка да жазған.

3-студент. Ғұлама ғалым Ақжан Машанов атамыздың тұжырымы бойынша шығыстың Аристотелі атанған Ұлы ғалым бабамыз Әбу Насыр әл— Фарабидің ілімдерімен Абайдың ғылыми мирастары бір—бірімен байланысты деп қарастырады. Екі бабамызда ән— күйдің тамаша құдіретін сезген.

4-студент. Ақын Мағжан Жұмабаев атамыз өлеңінде былай деп жырлаған:
«Тұранның кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз шекті домбырасын.
Күңіреніп тоқсантоғыз күй тартқанда,
Төбіреніп кім төкпеген көзден жасын».
Осымен байланысты Абайдың сегіз аяғында былай келеді:
Өткірдің жүзі, кестенің бізі,
Өрнегін сендей сала алмас,
Білгенге маржан, білмеске арзан.
Надандар баһри алаалмас,
Толғауы тоқсанқызыл тіл,
Сөйлейіндесең өзіңбіл. Осы арада тоғыз, тоқсан әл-Фараби- Абай- Мағжан үшеуінің үндестігін көруге болады.

Оқытушының түсіндірмесі. Ой-толғаныс.

Абайдың 1890-1898 жылдар арасында жазған шығармалары «қарасөз» деп аталады. Жалпы саны қырық бес бөлек шығарма. Абайдың қара сөздері адамды адам болуға, ізгі ниетті адамгершілік қасиеттерінің мол болуына, жаман дағдыларына улақ болуға үйретеді. Олай болса, Абай қара сөздері мен танысайық.

Студенттердің қарасөздерді оқуы.

Тегінде адам баласы адам баласынанақыл, ғылым, ар, мінездеген нәрселер мен озбақ емес. Одан басқа нәрселерменен оздымғой демектің бәрі де ақымақтық. (Он сегізінші қарасөз)

Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десен — оқыт, мал аяма. Әйтпесе, біріт қазақ болып қалған соң, саған рақат көрсетерме, өзі рақат көрерме, яки жұртқа рақат көрсетерме? (Жиырма бірінші қарасөз)

Қол өнер көрмесі. (студенттердің төрт жыл мезгіліне салған көрмесін тамашалау) «Қыс», «Жазғытұры», «Жаз», «Күз». Өлеңдерді мәнерлеп оқу. Студенттер шығармашылығы Абай Құнанбаев жайлы өлеңдер

«Ұлы ақын - Абай ата»

Абай атам- данышпан, ұлы ақын,
Қазақ халқын танытқан әлемге айқын.
Елін, жерін, Отанын әнге қосып,
Өлеңімен жырлаған халқын жақын.
Орыс халқы мақтанса Пушкинменен,
Абай атам- ұлы ақын, еңбегі ерен.
Қос ақынның оқысаң өлендерін,
Махаббатың артады елге деген.

«Абай ата»

Атасөзі- қазақтыңбойтұмары,
Оқысаң, ашылады ой тұманы.
Қиналсаң, ақылқосыпақылыңа,
Жырларындажанашыр ой тұрады.
Қазаққабөлекекен Абай орны,
Талапшыл, қанағатшыл, тереңойлы.
Өнер-білім, ғылымдықадірлеумен
Қазақелінақиқатжолғақойды.

Шағынкөрініс

Тыныштық. Абай өлеңжазыпотыр.
Есіктендосы Ерболкірді.

Ербол. Абай досым, тағыөлеңжазыпотырмысың?!

Шаршадыңғой... Бірсәтдемалсаңшы.

Абай. Ербол, тыңдашы (ыңылдап)

Көзімніңқарасы, Көңілімніңсанасы. Бітпейдіштегі, Ғашықтыңжарасы.

Ербол. Абай неткенәдемiән! Ғажап, жаңаән, жаңаөлең! Тамаша! Абай,
Сүйіндік ауылында екі күннен кейін алты бақан болғалы жатыр екен. Соған
барсақ қайтеді. Осы әнді жастарға сыйетіп тартайық!

Абай (басынизеп): Жарайды.

Жастаржиналып «Айттымсәлем, қаламқас» әнінайтыпотыр.

Абай, Ерболшеттеотырады.

1-қыз. Қыздар, қыздар, Құнанбай қажының баласы Абай келіптүр.

2-қыз. Қасындағы Ерболғой.

3-қыз. Абай, Ербол, келіңдер. Төрлетіндер. Қош келдіңдер!

Абай. Ойын-сауықтарыңқызықболсын!

Ербол. Ән-күйлеріңқанаттыболсын!

Топ. Біргеболсын! Айтқаныңкелсін!

4-қыз. Ортамызға Абай келіпқалғанекен. Неге өлеңдеріноқып,
әнінсалмаймыз?!

Топ. Алкімсөзгеұста, кәне, бастапжіберейік.

5-қыз. «Өлең- сөздіңпатшасы, сөзсарасы»

Ербол. Сүйіндіқауылыныңжастары,
тыңдаңыздар! Абай сендерге жаңа әнін
сыйқылыптартады. Қабылалыңдар!

Әншырқалады «Көзімніңқарасы».

Топ. Неткентамашаән. Терең, сырлы. Рахмет,
Абай.

Абай. Әнімді қабыл алғандарыңызға көп рахмет.

Өзгекөңілім тоярсың,
Өлеңді қайтып қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қаракөңілім оянсын.
Жыласын көзден жасақсын,
Омырауым боялсын.

«Желсіз түнде жарықай» әні шыр қалады.

Аңшы жігіт (ентелеп келіп): Уа, Абай ақынның құрбы-құрдастары,
амансыңдар ма!

Топ. Армысың, бейтаныс жігіт!

Ербол. Ассаламаумағалейкум, жас жігіт!

Абай. Жолың болсын, жігітім!

Қыздар. Орта толсын!

Аңшы. Аң аулап жүріп, алыстан Абай әнінің сазды әуенін құлағым шалып,
атбасын бұрдым. Ақын Абай қарсы болмас, осы ауылдың қыздарының әнін,
өлеңін тыңдағалы келдім.

6- қыз. «Құлақ танкіріп бойды алар».

Аңшы жігіт. Бәрекелді, ризамын өлеңіңе Таңшолпан!

7-қыз. «Ғылым таппай мақтанба»

Топ. Ой, бәрекелді!

Абай. «Мен жазбаймын өлеңдіер мек үшін»

Бастаушы. Міне, сіздер Абайдың боз бала шағынан бір көрінгісі
тамашаладыңыздар.

5 студент Абай 1904 жылы дүние ден өтті. Абай өмірден оза да артына көп
мұра қалдырды. Өлең- жырлары, қара сөздері мәнді де мағыналы болды. Жазушы
Төлен Әбдіков. «Абай халқымыздың мақтанышы ғана емес, біздің ұлттық
ұранымыз. М. Әуезов Абайды әлемге таныту арқылы әлемге қазақты танытты», -
деді. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман- эпопеясымен қысқаша әңгімелер
арқылы танысып келе жатырмыз. Енді осы әңгімелерді еске түсірсек. «Бала
Абай».

Ойды түйіндеу.

Бүгінгі тағылымды кешті Сұлтанмахмұт Торайғыровтың мына өлеңімен
аяқтағымыз келеді.

Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе.
Адамдықты көздесең,
Жаттап, тоқы көңілге.

Қамшының сабындай ғана қысқа өмірінде артына өшпес із, өлмес өсиет
қалдырып кетуді ақын сөзімен айтсақ:

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған...

Қасиетті қара сөздерден ғибрат алып қана қоймай, өмірлік нұсқау алдық.
Қазақ сөзінің киесі қонған бұл қара сөздер кез келгенімізге өмірлік бағыт-бағдар,
ақыл қосушы. Сондықтан, балалар, біз Абай атаны жадымызда ұстаймыз.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

*Хабиева Д.Г.,
Орал қаласы*

Дүниежүзілік білім әлеміне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие тәжірибесіне нақты өзгерістер енгізумен қатар жүргізіледі. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер жоғары білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, жастардың шығармашылық әлеуетін дамытуды, оқытушы іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Тәуелсіз ел болып, өз алдына дербес мемлекет алғанымыз үлкен жетістік. Ендігі жерде жас мемлекеттің әлем кеңістігінде өркениетті ел ретінде танымал болып, экономиканы өркендетіп, халықтың әлеуметтік жағдайын, білімі мен ғылымы, өнері мен мәдениетін байытып, халықтың әлеуметтік жағдайы дүние жүзі мемлекеттерімен теңесуі үшін ел мүддесі жолында аянбай тер төгіп, мағыналы да, маңызды жұмыстар атқару Республикамыздың әр азаматының парызы. Сондықтан бүгінгі таңда өмірдің жалғастырушысы ертеңгі болашағымыз ел мен жердің иесі жас ұрпақты лайықты тәрбиелеп өсіріп, сапалы білім беру қажеттілігі туындайды.

Білім беруді реформалау оның барлық қырларын қамтуы қажет – мазмұндық, әдістемелік, ұйымдастырушылық, материалдық қамтамасыз ету және т.б. Мұндағы мақсат - білім берудің жалпы және кәсіби мәдениеттің әлемдік деңгейіне жету. Алайда бұл деңгейге жету үшін оқытудың әр кезеңіндегі уақыт пен игеруге қажетті ақпараттың көлемінің артуы арасындағы, сондай-ақ кәсіби даярлаудың бағыттарының көптүрлілігі мен жоғары білім беру орындарының түлектерінің даярлығына үнемі артып отырған талаптар арасындағы, оқытудың дәстүрлі басым түрі мен ақпаратты беру мен игерудің ғылыми-техникалық жетістігінің деңгейі арасындағы қарама-қайшылықты жеңу арқылы қол жеткізуге болады. (Ю.К. Бабанский, В.А. Беликов, В.А. Извозчиков, Б.И. Коротяев, Г.Н. Сериков және т.б.). Сонымен бірге педагогика және жеке әдістеме аймағындағы зерттеулер білім беру үрдісін экстенсивті жетілдіру мүмкіндігі аяқталғанын атап өтуде (В.В. Кумарин және т.б.). Білім беруді қарқынды жолмен дамыту мүмкіндігі ақпарат пен заңдылықтардың дамуының жолдарын, оқыту мен тәрбиенің принциптерін үйлестірген инновациялық білім беру технологияларын іздеуде жатыр.

Екіншіден, инновациялық білім беру технологияларын жасаудың негізінде студенттер тұлғасының қызығушылығы болуы қажет, оның жеке ерекшеліктері, қабілеттері барынша толық ескерілуі тиіс. Бұл тұлғаға бағытталған тұрғының білім беру мәселесін шешуге бағытталған жетекші тұрғысы (В.Я.Ляудис, В.В.Сериков, И.С. Якиманская және т.б.). Жоғары білім алу тұлғаның өзін-өзі жүзеге асуын жағдай жасауды қамтамасыз етуі қажет.

Инновациялық оқыту білім алушыларда жобалау қызметіне қабілеттілікті, болашаққа өзіне және қоғамға жауапкершілік, өзінің кәсіби қабілеттілігіне сенім, сондай-ақ осы болашақты өзгертуге іс-әрекет түрінде бағытталған дамытушы өзара әрекетте білім алуға қабілеттілікті қалыптастырады [1,296 б.]. Әр оқытушы өз іс-әрекетінде қажетті өзгерістерді, әр түрлі тәжірибелер жөніндегі мағлұматтарды, жаңа әдіс-тәсілдерді дер кезінде қабылдап, дұрыс пайдалана білуі керек. Сонымен қатар, жоғары мектептегі оқу-тәрбие жүйесі, оқытушы-студент арасындағы қарым-қатынас, жалпы оқытуды ұйымдастыру талапқа сай елеулі өзгерістерді қажет етіп отыр. Жоғары мектеп тәжірибесінде жаңаша жұмыс істеп жаңашыл технологияларды пайдаланып жүрген оқытушылар бар. Бірақ олардың пікірінше, жаңашыл әдіс-тәсілдерді іс жүзінде нәтижелі қолдану жолдарын, инновациялық үрдістерді бір жүйеге келтіріп, оның педагогикалық негіздерін анықтау, оларды білім беруді дамытудың негізгі факторларына айналдыру мәселелерін шешу қиындық тудырады [2,29 б.].

Сондықтан келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Бүгінгі таңда жаңа білім парадигмасы бірінші орынға студенттің білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр. Сондықтан да қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі студенттің тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларының бірін шығаруға ұмтылуы [3, 83 б.].

Қоғамдық дамудың жаңа кезеңінде мектепте білім беру жүйесі көптеген өзгерістерге ұшырауда. Оған себеп:

- ақпараттық технологияның жедел дамуы;
- жаңа типті мектептердің пайда болуы;
- дарынды балалармен жұмыс істеу бағдарламасының дүниеге келуі;
- балаларды шет елдерде оқыту мүмкіндігі туды.

Әлеуметтік өзгерістердің кәсіптік білім жүйесіне ықпалы зор. Негізгі экономикалық өзгерістер жағдайында қоғамның өмір тіршілігі тұтастығында және әрбір азаматтарды жеке алғанда терең де логикалы түрде қайта ұғынуды талап етеді. Барлық азаматтық позициялар, жеке тұлғаның құндылықтар ішінен кәсіпті бірінші орынға қою керек, себебі ол қоғамның әрбір жүйесінің қоғамға тигізетін пайдасын анықтайды.

Бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы оқу-тәрбие үрдісінде инновациялық технологияларды, интерактивті әдіс-тәсілдерді енгізу, студенттердің білімге деген қызығушылық талпынысын арттырып, оқытушымен өзара әрекетте ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол салу.

Осы мәселені шешу инновациялық іс-әрекетінің педагогикалық негіздерінің мәнін теориялық тұрғыдан ойластырып, меңгеріп, оқытушылардың бұл үрдісті ұйымдастыруға дайын болу шарттарын анықтауды қажет етеді. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау. Біліктілікті арттыру жүйесінде педагогтардың оқу қажеттіліктері нақты білімнің мәнін түсінуге, соның нәтижесінде өзіндік іс-әрекетке енуге және жеке өміріндегі тәжірибені жетілдіру мақсаттарына байланысты қалыптасады. Сондықтан олардың функционалдық сауаттылықтарын кәсіби шеберлікпен ұштастыру үшін нәтижеге бағытталған білім беру үлгісінде мақсатты түрде білім беретін, қалыптастыратын, дамытатын андрогогикалық процесс қажет. Басқаша

айтқанда ересектерге арналған, жалпы және кәсіби білімнің қажеттілігін дамыту, ғылым, білім мен мәдениет жетістіктері арқылы адамдардың жалпы мәдениеті мен әлеуметтік белсенділікті дамытуға бағытталған танымдық іс-әрекетке ынталандыру үшін білім беру. Бұл білім беру жаңаша ұйымдастыру - оның философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Ақпараттық технология заманына білім беру жүйесінде жұмыс жасайтын оқытушыға қойылатын талаптар жөнінде не айтуға болады. Оқытушы бүгінгі күнде тәрбие мен оқу менеджері, координаторы рөлін атқаруда. Оқытушы тұлғасы ЖОО-дағы орталық фигура, оған кәсіби дамытудың барысында студент тұлғасын дамыту стратегиялық рөлі берілген.

Оқытушы мен студент өзара әрекетінің зор мүмкіндігі терең психологиялық талдау пәні болған жоқ. Алайда озық педагогикалық тәжірибе оқу-тәрбие үрдісін тұлғааралық қатынасқа айналдыруда, яғни мұны өзара әрекетке, диалог, үрдіске қатысушы екі жақтың да тұлғааралық өсу кезеңі деп қарастырады. Кеменгер ұстаздардың шәкірттерімен қарым-қатынасы да барлық кезеңде осылай құрылған.

Оқытушылар алдында студентті оқу әрекетінің субъектісі ретінде қалыптастыру жауапкершілікті психологиялық-педагогикалық міндеті тұр. Бұл алдымен оны жоспарлау білігіне, өз қызметін ұйымдастыру, толыққанды оқу, қарым-қатынас жасау іскерлігіне үйретуді қамтыйды. Мәселені осылай қою табысты оқуға қажетті оқу әрекетін, нақты оқу материалы бойынша орындау бағдарламасын және оларды қалыптастыру бойынша жаттығуларды анық ұйымдастыруды анықтауды талап етеді. Бұл жерде бірінші курстағы студенттердің бейімдену кезеңінің қиындықтарын ескере отырып, оқытушының өзі осы әрекеттерді үлгілі орындауды көрсетуі қажет. Оның студенттің жаңа құндылық бағдарының, түрткісі мен жеке дара ерекшеліктеріне қалыптасуына әсері баға жетпейді.

Студентке әлеуметтік жетілген тұлға, ғылыми дүниетанымның тасымалдаушысы ретіндегі қарым-қатынас, дүниетанымды – адамның тек әлемге көзқарастарының жүйесі емес, сонымен қатар оның өзінің әлемдегі орны туралы көзқарастарының жүйесі екенін ескеруді қамтыйды. Басқа сөзбен айтқанда, студенттің дүниетанымының қалыптасуы оның рефлексиясының дамуын, оның өзін іс-әрекеттің субъектісі ретінде түсінуі, белгілі бір қоғамдық құндылықтардың иесі, әлеуметтік пайдалы тұлға болуын білдіреді. Өз кезегінде оқытушының оқытуда диалогтылықты күшейтуді, педагогикалық қатынасты арнайы ұйымдастыруды, ЖОО оқу-тәрбие үрдісінде студенттерге өз көзқарастарын, мақсаттарын, өмірлік тұрғыларын қорғауға мүмкін жағдайларды жасау туралы ойлануды міндеттейді [3, 204 б.].

Жоғары оқу орнында оқыту барысында еңбек, кәсіби іс-әрекеттің негізі қалыптасады. Оқуда игерілген білім, іскерлік, дағды енді оқу әрекетінің пәні сапасында емес, кәсіби әрекеттің құралы ретінде орын алады [6, 14 б.].

Егер педагогикалық процесс ең алдымен тұлғалардың өзара әрекеті деп санасақ, онда оның қажетті білім мен білікті білетін маман ғана емес, педагогтың негізгі әсер ету құралы оның өзінің тұлғасы екенін мойындауымыз керек. Оқытушының адамдық сапасы, өзіне және өзгелерге талапшылдығы оның қызметі мен кәсіби сапаларында шешуші рол атқарады.

Жоғары оқу орнындағы оқытушысының негізгі қызмет мазмұны – оқытушы, тәрбиелік, ұйымдастырушылық және зерттеушілік. Бұл қызметтер бірлікте қарастырылғанымен көптеген оқытушыларда олардың біреуі басқаларынан басым болып келеді. Әдетте ЖОО оқытушыларында педагогикалық пен ғылыми жұмыс үйлесімділікте жүреді. Зерттеушілік жұмыс оқытушының ішкі әлемін байытады, оның шығармашылық әлеуетін мүмкіндігін дамытады, ғылыми білік деңгейін жоғарылатады. Ал педагогикалық мақсат ақпаратты терең байытуға және жүйелеуге итермелейді, негізгі ой мен қорытындыларды шығаруға, нақтылайтын сұрақтар қоюға және жаңа болжамдар туындатады. Мұның классикалық мысалы: ғылымдар тарихынан Менделеевтің фундаментальды ғылыми жетістігі элементтердің жүйесін құрастыру принципін ашуы – ғалым педагогтың әдістемелік жұмысының жемісі.

Барлық жоғары оқу орнындағы оқытушылардың педагогикалық қызметінің кәсібилігін педагогикалық міндеттерді көре және шыға білуінен, педагогикалық жағдаяттарды талдай отырып және оптимальды шешу тәсілін табуынан көреміз. Студенттермен жұмыста оқытушы шешетін көптүрлі жағдаяттарды педагогикалық алдын ала сипаттау мүмкін емес. Бұл әркез өзіндік және педагогикалық өзгертін жаңа жағдайда шешім қабылдау. Сондықтан да педагогикалық қызметтің маңызды сипатының бірі оның шығармашылық сипаты. Педагогикалық шығармашылық даралығы оқытушы қызметінің жоғары сипаттамасы, ол басқа шығармашылық сияқты оның тұлғасымен тығыз байланысты.

«Егер бүгінгі күнде білім беруді қайта құруға қажеттілік ерекше зор болса, егер бұл қажеттілік дәстүрлі философиялық жүйенің негізгі идеяларын тез қайта қарауды қажетсінесе, онда бұл бірінші орында әлеуметтік өмірдегі терең өзгерістерден болады, ол ғылымның прогресімен, өнеркәсіптегі революциямен және демократияның дамуымен қатар жүреді» деп Дж.Дьюи жазғандай ақпараттық технологиялық прогресс ХХІ ғасырдың ғылым мен техниканың қол жеткен ірі жетістіктерінің бастамасы болды [4, 299 б.]. Біз осы үшін заманымызға лайықты мамандар даярлауымыз қажет. Олардың білімі, жан-жақты ойлау мәдениеті жоғары болу тиіс. Осыған орай, жоғары мектеп реформасының негізгі бағыттары жастарға білім беру дәрежесін ғылыми-техникалық прогресс пен қазіргі өмірдің сипатына сәйкестендіру міндетін алға қойды. Ендеше, адамдардың дүниетанымын кеңейтудің, олардың шығармашылық қабілеттері мен біліктіліктерін жетілдірудің қоғамдық мәні зор деген сөз. Адамның шығармашылық қабілеті мен біліктілігін дамыту әркімнің барынша тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер береді.

Жоғары білім беру жүйесіндегі жоғарғы мәнділік пен дербестілік, оқытушылардың білім деңгейін көтеру - қосымша кәсіптік білім беру жүйесі білімнің жоғары құрлымын қамтып, түзету енгізуге, жоғары оқу орнының жетіспейтіндерін түзету, өз білімін көтеру процесін үздіксіз жүргізуге бағытталады. Оқу процесінің тиімділігі едәуір дәрежеде оның ұйымдастырылуына және оқытушылардың жүзеге асырылуына байланысты

болады. Жоғарғы мектептің оқу мекемелерінің оқытушылық құрамын жоғары деңгейде әдіснамалық пен арнаулы дайындық бір жағынан, ал екінші жағынан педагогикалық біліммен ерекшеленеді. Әрбір оқытушының білімінде екі қыр бар, арнаулы және педагогикалық.

Жоғары білім берудегі оқытушылардың педагогикалық дайындығы мынадай негізгі компоненттерден тұрады:

- Педагогикалық қызметтегі оқытушының өзін-өзі билеу қызметі мен көлемі: менің қызметім мен орным қандай?

- Педагогикалық қызметтің критерийлері туралы педагогикалық білім: менің оқу процесіндегі әрекетім педагогикалық болып табыла ма?

- Педагогикалық қабілеттер білім беру процесі: қалай жүзеге асырамын, менің әдістерімді үйренушілер қаншалықты меңгереді.

- Оқу процесінің әрбір интервалында педагогикалық әрекеттерді талдау: не үшін, не, қалай, не шықты?

Осы күрделі процестен көптеген қиындықты мәселелер туындайды: қоршаған дүниенің көп қырлы сыртқы мазмұнын, сондай көпқырлы ішкі дүниеге қалай айналдыруға болады, өзінді дамыту үшін қалай тиімдірек білім алуға болады, өзіндік білім жетілдірудегі субъект объектілікті қалай жүзеге асыруға болады, яғни өзіне педагог бола білу.

Қоршаған орта пайда болған мәселелерді, оның объектісі және құралы бола отырып, шешуге көмектеседі. Адам осы құралдарды неғұрлым белсендірек іздеген сайын, соғұрлым оның өзіндік дамуындағы процесс табысты бола түседі. Бұл үшін қоғам мен мемлекет бағдарламалары арқылы ғылыми мекемелерде білім көтеруді, даму деңгейін арттыру үшін қажетті оқу орындарын құрылуда. Ол мұнда білімді, жан-жақты, педагогикалық жағынан сауатты, дамыған, тәрбиелі оқытумен кездеседі.

Сонымен, оқытушының өзін-өзі бейнелеуіндегі негізгі ұстаным: «мен жоғары оқу, білім беру, дамытудың жоғарғы деңгейін қамтушы құраммын, яғни, білім беру, дәл осы үшін мен оқу мекемесіндемін, мен өзін-өзі жетілдіру жолынан өтуді тандадым». Міне осы позицияны ұстап және педагогикалық процесс сапасы үшін жауапкершіліктерін: процестің өзгеруі, қабілеттіліктерін қажеттіліктер мен нормаларда дамытуға жауапкершілігін өз-өзіне жүктеген оқытушы ғана өз қызметінде жетістікке жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Управление образовательными системами / Под. ред. Т.И. Шамова. – М.: «Академия», 2005. – 320 с.

2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. – М., 2001. – 272 с.

3. Зимняя И.А. Педагогикалық психология: оқулық / Орыс тілінен аударған М.А.Құсаинова. - М.: Логос; Алматы: TST-company, 2005. – 368 б.

4. Дьюи Дж. Демократия и образование / Пер. с англ. – М.: Педагогика Пресс, 2000. – 382 с.

5. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии: учеб. пособ. – М.: УМК «Психология», 2003. – 192 с.

6. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов // Научно исследовательский институт высшей школы. Вып. 3. М., 1986 - 40 с.

АБАЙ МҰРАСЫ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА

*Аймурзиева Д.П.,
Орал қаласы*

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы.

2009-2010 оқу жылынан бастап жаппай барлық сыныптарда «Бөбек» қорының президенті Сара Алпысқызының «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім жобасы барлық сыныптарға өткізіліп келеді. «Өзін-өзі тану» пәнінің мақсаты жас ұрпақты жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, өзін-өзі танып білуге негізделген. Қоршаған ортамен қоғамдық құбылыстардың заңдылықтарын ұғыну үшін әр адам алдымен өзін-өзі танудың үлкен рөл атқаратындығын білуі тиіс. Бұл пәнді меңгеруде әр оқушы өзін сынай, бағалай білу арқылы айналасындағыларға мейір-шапағат шашып, адамгершілік қасиеттерді бойына дарытудың жөні бөлек екеніне көз жеткізіп отырмыз. Ұлы Абай ақын мұрасы арқылы, оның Адам туралы тағылымы негізінде оқушыларға Адамды сүю, оны құрметтеу, биік адамгершілік, елжандылық, имандылық, ізгілікті үлгі ету «Өзін-өзі тану» пәнінің бағдарламасында кеңінен жүзеге асырылады. Ал, бүгінгі таңда мектептің, мұғалімнің қасиетті міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлға қалыптастыру. Рухани байлық, ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-салты, әдебиеті, мәдениеті, өнері, шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық байлықты бүкіл адамзаттың өз ұрпағына білім берудегі озық ұстанымдарымен байланыстыра отырып, әр баланың қабілеті, талантын ашу, өзінің –өзіне сенімін нығайтып, өзінің –өзіне жол ашуына түрткі жасау –бұл, бүгінгі білім беру ісінің басты бағыты.

«Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттерімен озады» деген ұлы ақын Абай сөзі барлық уақытта өз мәнін жоймақ емес. Озық ойлы білімдар адамдар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне өз үлесін қосады. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілігінің қалыптасуы адамгершілік түсініктің, адамгершілік мінез-құлықтың эмоциялық пен интеллектуалдық жақтарының бірлігінен тұрады. Жалпы адамзаттың, әрбір жеке халықтың өмірлік тәжірибесі арқылы айқындалған қымбат құндылықтар, биік адамгершілік, азаматтық, кісілік.

Мысалы, ұлы Абай «біреуге көмектесу – ішкі зор қуат пен терең ақыл және ыстық сезімнің ісі» деп біледі. Міне, осындай қасиеттер түгелдей адам бойында болғанда ғана, ол салықалылықпен біреуге жанашыр бола алады дейді.

«...Адамның жақсысы –адамға сүйіспеншілікпен қарағандар», «...Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан!», «Достықты достық шақырады» [2], «Жүрегіңнің сүңгі де түбін көзде, Содан тапқан шын асыл тастай көрме» [3] т.б. көптеген дана сөздері өзін-өзі тану пәнінде әр тақырыптың ұраны іспеттес, дәйексөз ретінде беріліп, талданып, оқушылардың санасына сіңіріліп жүр. Бұдан басқа ұлы ақынның бағалы қазынасы – Қара сөздері жоғары сынып

оқушыларына «Бірге оқимыз» айдарымен талдауға мәлімет немесе «Мұғалім сыйы», шығармашылық жұмыс ретінде орындалып, аталған пәнде Абай мұрасы кеңінен қолданыла отырып, жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарды оқушы бойына дарытуда өз үлесін қосып келеді. Өйткені адамгершілік туралы сөз қозғалған жағдайда ең алдымен еске Абай атамыздың қара сөздері түседі. Абай этикасында Ар, Намыс, Ұят –ең негізгі ұғымдар. Бұл ұғымдардың мәні, мазмұны, ішкі сыры тек адамның өзімен –өзі кеңескенде, өзінің ішкі жан дүниесіне үңілгенде ғана мағынасы ашылатын, айқындалатын ұғымдар. Осындай мәнді моральдық адамгершіліктің этикалық санаттарын өз шығармашылығының өзегі, түйіні, тамыры етеді. Оны «...Егер есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айына бір, өзіңнен есеп ал!»- деп он бесінші сөзінде анық айтып өтеді. [4] Ұлы ақын Абай атамыз «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірінің ісі...» [4] -деп қырық бесінші сөзінде ой қозғап, «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» [1] жырлап, адамды сүю – адамды танудан басталатындығын дөп басып айтып кеткен. Адам тану – адамзат арасындағы қарым-қатынас мейірімінен басталады. Кішіге ізет, үлкенге құрмет, туыстық қарым –қатынастарды жетілдіру мұның барлығы сүйіспеншілікке негізделеді. Ұлы ғұламаның жарық дүниеге келген адам баласының маңдайына жазылған тағдыры жайлы, оның дүниеден алатын орны мен рөлі жайлы философиялық пайымдауға, сан қилы да күрделі адам болмысын жан-жақты әлеуметтік қарым-қатынасы адамдарды түзу жолға түсіреді –деп тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарына адамның адами қасиетінің дамуын негізге алып, келер ұрпаққа бір сөзбен «Адам бол!» - деген ойларынан нағыз адам болу үшін тек қана өзінді тану арқылы сыртқы мәдениетке, тілге, дінге мән бере отырып дамуға, сол арқылы адамгершіліктің негізгі принциптері – қайырымдылық, биік талғам, шындық, әділдік негіздерін қабылдауға итермелейді немесе «Адам баласын заман өсіреді, кімде –кім жаман болса, оның замандастарының бәрі кінәлі» деп рухани-адамгершілік құндылықтың келесі жағы қарым-қатынас құндылығын суреттесе, өзінің отыз жетінші сөзінде: Мен заң қуаты қолымда бар кісі болсам, «адам мінезін түзеп болмайды» деген кісінің тілін кесер едім деп мәдени-этикалық құндылықтардың мәнін ашып көрсетеді. Тағы бір сөзінде Абай атамыз «шынайы байлық бұл адамдардың бір-бірін және өзін терең түсініп, өзара түсіністік қалыптасқанда ғана адамдар үйлесімді тіршілік құрып, дами бастайды» - деп адам бойындағы ең жоғары қалыптасқан құндылықтар бұл олардың ішкі рухани дүниесінің байлығы мен асыл қасиеттерін көрсете білу екендігін дәлелдеп береді. Ұлы ақын бүкіл шығармашылық күш-қуатын адамдық ақиқатты, адамдық болмысты іздеуге, адамға лайық өмірге ұмтылуға сарп етті [5].

Сонымен, Абай өзінің мол мұрасы арқылы адамның жан-жақты жетілуіне толық адам болуы үшін адамға ең керегі: «ақыл, қайрат, жүрек» деп, адамның ішкі дүниесіне үңілуге, өзін-өзі тануға шақырады. Ал бүгінгі саналы «көзі ашық, көкірегі ояу» ұрпақ Абайдың дана сөздерін жүректеріне түйіп, бойларындағы рухани-адамгершілік құндылықтарды дамытып, өмірден өз орнын табу үшін талмай еңбек етуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Р.Ә. Мұқажанова, Г.А.Омарова, Р.О.Ізғұттынова, Ж.Ж.Әкімбаева, Л.Ж.Жетпісбаева «Өзін –өзі тану» 1-сынып. Алматы. «Бөбек» ҰҒПББСО, 2016.
2. Р.Ә. Мұқажанова, Г.А.Омарова, Ж.Ж.Әкімбаева, Р.О.Ізғұттынова, Г.У.Кошкеева, Н.М.Оналбаева, Б.С.Ахатаева «Өзін –өзі тану» 2-сынып. Алматы. «Бөбек» ҰҒПББСО, 2017.
3. Нұркеева С., Алиев Б.Ш., Бақаш Е. «Өзін –өзі тану» 6-сынып. Алматы. «Бөбек» ҰҒПББСО, 2018.
4. Құнанбаев А. Шығармалардың 2 томдық жинағы.- Алматы, 1986.
5. Ергалиева Г.А. «Өзін-өзі тану пәні» дәрістер жинағы. М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

ӘОЖ: 82(574)

АБАЙ МҰРАСЫ – ҰЛТЫМЫЗДЫҢ РУХАНИ БАЙЛЫҒЫ

*Хамзина А.С.,
Орал қаласы*

Кемеңгер ойшыл, ұлтымыздың тарихында ерекше орын алатын ұлы тұлға, ақын Абайдың туғанына 175 жылдық мерейлі датаға арналған Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың «Абай және 21-ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы еліміздің рухани өміріндегі мәні зор шығарма деп санаймын. Мемлекетбасшысы бұл мақалада Абайдың ел тарихындағы айрықша орнын, ұлттық болмысымызды қалыптастырудағы рөлін айқындап, ұлттың рухани жаңғыру үрдісінің өзегі – ақын мұрасын терең зерделеу екеніне назар аударады. Себебі, ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын өз халқының алдына жаңа мақсаттар мен тың талаптар қойып кеткендігі бәрімізге мәлім.

Абай – мәңгіліктің ақыны, ақынның рухани дүниесі арқылы біз ХХІ ғасырда мәңгілік елге айналдық. «Рухани жаңғыру» негізінде осындай ұлы тұлғамыздың соңынан қалдырған асыл мұрасынан үлгі алуымыздың өзі зерделілік деп білемін. Ел басқарып отырған басшылардың ұлы Абайды темірқазық етіп алуы – оның қаншалықты маңызды тұлға екенінен хабар береді емес пе? Біз оны насихаттау арқылы бүкіл халықтың мәртебесін көтереміз деп ойлаймын.

«Қара сөздер» атты философиялық шығармасында, Абай әрбір сөзімен ұлттық сананы қалыптастыруға, ел мәдениетін жаңа деңгейге көтеруге ұмтылды. Өркениетті елдердің қатарына қосылудың бірден бір жолын білім мен ғылымды игеруден көрді және ел бірлігі ұлт тұтастығының кепілі деп таныды. Осы орайда, мемлекет басшысы өз мақаласында, Абайды рухани өміріміздің темірқазығы ретінде қабылдауға шақырып, мол мұрасының елдің дамуына тигізер пайдасы зор екендігіне аса мән беріп және ақын сөздерінің бүгінгі заманда да көкейкестілігіне жұртшылықтың көңілін аударады.

Еліміздің ертеңіне тұтқа болар Абай атамның діни көзқарасы, өмір мен өлім жайындағы философиялық ой толғауларын айтсаңызшы! “Адам бүгін адам, ертең топырақ”, деген пәлсапалық сөздерінің астарына терең үнілер болсақ, хакімнің “Ескендір” поэмасындағы Аристотельдің айтқан мына сөздері еріксіз ойға оралады:

“Тоя ма адам көзі мың-мың санға...

Қанша тірі жүрсе де өлген күні

Өзге көзбен бірдей-ақ болады”.

Расында да, түсіне білген жанға адамның адамшылығы оның атағында емес, адамгершілігінде екенін ұқтырып, бейопа жалғанда сәулелі һәм ғибратты ғұмыр сүруді меңзеп тұр емес пе?

Абай шығармалары ұлтымыздың тұрмыс тіршілігін, мінезі мен дүниетанымын, ділі мен дінін түгел қамтиды. Сондықтан ұлттық жаңғыру ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып ұтымды пайдалану қажет, себебі ақын көтерген мәселелер бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. «Бірінші қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос», - деп Абай әрбір қазақ баласын өз елінің парасатты және ұлтжанды азаматы болуға шақырды. Кемеңгер ойшыл «атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деп, өмірдің мәні мен мақсатын Адам болу деп таныды. Біз жастардың тәрбиесін, ұлтты Абайша сүюден, елдікті, мемлекетті қадірлеуден бастауымыз керек.

Хакім Абай ұлтының кемшілігін қатты сынаса да, тек бір ғана ойды – қазақ халқын білімі мен мәдениеті дамыған елге айналдыруды көздеді. Абай мұрасы ұлт санасын қалыптастыруға, жастардың бойында елі мен жеріне деген патриоттық сезімді оятуға, рухани жаңғыруымызға игі ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, ел ретінде өсіп-өркендеуіміз үшін, тәуелсіздігіміздің тұғырын нығайту үшін де Абайдың ой-тұжырымдарына зейін қойған абзал деп санаймын.

Абай философия тарихында әділетті қоғам орнату идеясын көтерген тұлғалардың бірі саналады. Демек, Абай шығармалары елдік мұратты асқақтатып, ұлт бірлігін нығайтатын, мемлекетті сыйлаудың, билік жүргізетіндерге қойылатын талап-шарттардың мән-маңызын түсіндіретін темірқазық болуы тиіс. «Бас басына би болған өңшең қиқым, мінеки кетірді ғой елдің сиқын» деп ашынайтқан кемеңгер тұлға, мемлекетті билеу формасының озық үлгісі ретінде ерекше мән береді.

Мемлекет басшысы осы мақсатта еліміздегі өзекті деген мәселелерді бірге талқылап, ортақ шешім табу үшін құрылған Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің жұмысын жіті қадағалап отыратынын атап айтты. Қазақстанда саяси-әлеуметтік жаңғыру үрдісі де жүріп жатқаны белгілі, дегенмен «сабыр түбі сары алтын» деп өмір сүріп келген халқымыз популистік идеяларға жол бермейтінін, ұлттық мәмілеге келудің тиімділігін, республикадағы көпұлтты демографиялық жағдайды ескеру қажеттігін әр кезеңде дәлелдеп келеді. Даңғазалық пен мақтаншақтық, өзгені қор, өзімізді зор санаудың елге тигізер зиянын Абай өз еңбектерінде жеріне жеткізіп айтып кеткен болатын. «Сөзіне қарап кісіні ал, кісіге қарап сөзін алма” деген ойшыл, жақсы мен жаманды ажыратудың қарапайым амалдарында ұсынып кеткен еді. Расында да әпербақан саясат пен ұлттық эгоизм салдары кез келген елдің дамуына, азаматтық қоғам орнату мүмкіндігіне және мемлекет тұтастығына қатер төндіретін қауіпті үрдіс.

Президент өз мақаласында, еліміздің әрбір азаматын, бүгінгі жаһандану заманында әлеуметтік жауапкершілікті сезіне білуіне ерекше көңіл аударады. Бұл мәселенің шешімін Абайдың «кемеладам» формуласынан іздеуді ұсынады. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» деп дана ақынның өзі айтқандай, жастарымызды білімді, өзіне сенімді, ізгілік пен жақсылыққа ұмтылатын адам ретінде тәрбиелеу бүгінгі күннің басты мұраты. Кезінде Абайдың қазақ баласына өсиет еткен «кемел адам» философиялық ұғымын Тұңғыш Президентіміз – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев та өзінің «Абай туралы сөз» атты кітабында тілге тиек еткен болатын. «Абай сөзі – қазақтың бойтұмары. Абай мұрасы – қазақтың ең қасиетті қазынасы», – деп жазған еді.

Хакім Абайдың өз шығармаларында ерекше көңіл бөлген мәселелердің бірі махаббат тақырыбы. Жаратушы мен адам туралы толғана келіп кеменгер ақын «Махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңдар», – деп осы бір адам бойындағы қасиетті сезімнің ерекше маңызын атап айтады. Пендені адам деңгейіне көтеретін рухани күш, «адамшылықтың алды махаббат пен ғаділет сезім» деп тұжырымдайды. Абайдың қара сөздерінің басты миссиясы – адамды ойландыру, ізгі мақсаттарға жетелеу, гуманистік қасиеттерді бойға сіңіру екендігіне көз жеткізе отырып, Қ. Тоқаев Абайдың осы құнды еңбектерін әлемдік мәдениетте жоғары дәрежеде танытуға шақырады. Өзге жұрт «Қазақ халқы – Абай елі» деп бізді таныса, ілтипат білдіріп жатса деп, ақын мұрасын – бүкіл адамзат баласының рухани азығына айналдыру қажеттігіне баса назар аударады.

Әлемдік деңгейде мұралары зерттеліп, құрметтеуге Абай Құнанбайұлы өте лайық. Хакім бір ғана ақындықпен, ойшылдықпен шектелмей, еліміздің музыка өнерін дамытқан композитор. Абайдың қай әнін тыңдасаңыз да, терең сыр мен сезімге толы. «Сегізаяғы» шырқалса, көңіліңді баяу толқын тербей бастағандай болады. Әртүрлі ой әр қиырға ала қашқандай күйге түсесіз. Өстіп отырып, еріксіз әуенге ілесіп, әннің сөзін жаттап алғаныңызды да байқамай қаласыз. Бүгінгі таңда жеңіл, мағынасыз әндер көбейді. Олардың көбісі екі күннен соң ұмытылып жатыр. Абайдың туындылары бір жарым ғасырдан астам уақыттан бері жаңа шыққандай жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келеді.

Абай жалғыз қазақ халқының ұлы емес, адамзаттың ардағы десек артық айтқандық болмас. Әлем халқы мойындаған дара тұлғаны қай жағынан әспеттесек те біздің елдік, ұлттық парызымызды орындағанымыз деп білеміз. Осы жыл қазақтың ұлы ойшылының дүние есігін ашқанына 175 жыл толып отыр, айтулы мерекені біздің мектеп ұжымы да мәдени-ғылыми іс-шаралармен атап өтті. Ол дәстүрлі Абай оқуларымен басталып, эссе, шығарма байқаулары және мектепшілік сыныптар арасында эстафетажолданып, мазмұнды дүниелермен жалғасын тапты.

Қасым-Жомарт Кемелұлы атап өткендей, «Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірігуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық болуы тиіс». Абай жырлап өткен бабалар арманы мен өсиетін бүгінгі ұрпақ, тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі және болашақтағы даму жолында абыроймен іске асыра алатынына сенімім мол. Себебі қазіргі заманғы қазақ жастарының бойынан талап пен жігерді, білім мен іскерлікті, ұлттық намыс пен қайсарлықты көреміз. Мемлекет басшысының жарияланған мақаласы тарихи датаны әлемдік деңгейде ақыл-парасатпен атап өтуге бағыт-бағдар беретін, өз сәтінде жарық көрген бағалы еңбек деп санаймын.

Расыменде, Абай шығармалары қазақ халқы үшін таусылмайтын қазына, поэзия шыңы болып табылады. Оның әлі зерттелмеген тұстары қаншама десеңізші?! Сондықтан да, Президент бастамасымен қолға алынған осы бір жүйелі жұмыстар ақын болмысын толықтай танып білуге өз септігін тигізетініне кәміл сенімдімін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Егемен Қазақстан» 2019
2. Абай. Энциклопедия. — Алматы: «Атамұра», 1995
3. Абай қара сөздері «Көшпенділер» баспасы Алматы, 2007
4. Абай Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Жазушы», 1995.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

	Аты-жөні	Жұмыс орны, қызметі, дәржесі, мекен-жайы
1	Адилбекова Л.М.	ҚазҰлтҚызПУ проф.м.а., Алматы
2	Аймурзиева Д.П.	Орал қаласы білім беру бөлімінің №47 жалпы орта білім беретін мектептің өзін-өзі тану пәні мұғалімі
3	Айтжанова Г.Т.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 6M011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты, Орал қаласы
4	Ақболатов А.А.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ Философия докторы (PhD), аға оқытушысы, Орал қаласы
5	Ақболатова Л.Т.	Орал қаласы №14 ЖОББМ-тің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші, педагогика ғылымдарының магистрі
6	Бақиев А.Е.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 4-курс студенті, Орал қаласы
7	Бисималиева М.К.	Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор, Орал қаласы
8	Габдешова А.Е.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ Шетел тілі: екі шетел тілі кафедрасының аға оқытушысы, магистр, Орал қаласы.
9	Гиззатов С.М.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ҚР тарихы кафедрасы доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Орал қаласы
10	Даулетова М.К.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 4-курс студенті, Орал қаласы
11	Джанбаева А.Қ.	БҚИТУ, «Шет тілі: екі шетел тілі» мамандығының II курс магистранты, Орал қаласы
12	Джамамбетова А.У.	Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті Академиясы, Алматы қаласы
13	Дюсенгалиева М.Г.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ҚР тарихы кафедрасы доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Орал қаласы
14	Ержанова Ұ.Р.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к., Орал қаласы
15	Жантуриева Г.Б	Орал қаласындағы ФМБ НЗМ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәндері кафедрасының меңгерушісі, эксперт мұғалімі

16	Жумагулова А.	магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова, город Уральск
17	Ибраймова А.К.	ҚазҰлтҚызПУ магистранты, Алматы
18	Карбозова Б.Д.	А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері, PhD доктор, Алматы қаласы
19	Кенжалиев Қ.Ж.	Атырау облысы Индер ауданы Ш. Уәлиханов атындағы орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-модератор
20	Козина Ш.Қ.	БҚО Казталов ауданы, Әжібай ауылы Бірік орта жалпы білім беретін мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
21	Қадырғалиев Ж.Д.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Орал қаласы
22	Қадырқұлов Н.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 2-курс студенті, Орал қаласы
23	Қорабай С.	М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Абайтану және жаңа дәуір әдебиеті бөлімінің меңгерушісі, профессор, Алматы қаласы
24	Қуанышев А.А.	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 4-курс студенті, Алматы қаласы
25	Қуандық Г.А.	Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 1-курс магистранты, Алматы қаласы.
26	Құрманалин С.Б.	Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Орал қаласы
27	Қыдыршаев А.С.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Рухани жаңғыру» институтының директоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Орал қаласы
28	Қыдыршаев М.А.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің филология факультетінің студенті («Шет тілі: екі шет тілі» мамандығы), Орал қаласы
29	Максұтова Ж.А	Орал қаласындағы ФМБ НЗМ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәндері кафедрасының меңгерушісі, эксперт мұғалімі
30	Магзимова Г.Т.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты, Орал қаласы
31	Махамбетова Н.Қ.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың магистранты, Орал қаласы

32	Махамбетова А.Т.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 2-курс студенті, Орал қаласы
33	Мусина Ж.Ф.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры, магистр. Орал қаласы
34	Муханғалиев Н.Г.	БҚО, Жаңақала ауданы, Бірлік ауылы М.Мирманов атындағы жалпы орта білім беретін мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі.
35	Мүтиев З.Ж.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Орал қаласы
36	Мырзағалиева А.С.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Орал қаласы
37	Мырзахметова Ж	БҚИТУ, «Шет тілі: екі шетел тілі» мамандығының ІІ курс магистранты, Орал қаласы
38	Ниязғалиева А.Ә.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к., Орал қаласы
39	Нурбекова Г.С.	Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистр, Алматы
40	Нұржанова Р.Қ.	Гуманитарлық білім магистрі. №36 мектеп-гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі. Атырау қаласы.
41	Полянина О.Г.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ Шетел тілі: екі шетел тілі кафедрасының аға оқытушысы, Орал қаласы
42	Раманова А.А.	ф.ғ.к., БҚИТУ доценті, Орал қаласы
43	Сабыр М.	Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Орал қаласы
44	Сабыр А.	Орал қаласы №40 ЖОББ мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
45	Сагидуллиева С.С.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 2-курс магистранты, Орал қаласы
46	Салауатов Б.Д.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 6М011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс магистранты, Орал қаласы
47	Сарбалина А.Б.	Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистр, Алматы

48	Сарсенғалиева Г.С	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 4-курс студенті, Орал қаласы
49	Сафуллина Н.	педагогика ғылымдарының магистрі, ҚазБСҚА жанындағы лицейдің қазақ тілі мен әдебиетінің оқытушысы, Алматы қаласы
50	Сұлтанғалиева Р.Б.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Орал қаласы
51	Төремұратова В.С.	Ж.Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледжінің Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту кафедрасының оқытушысы, Орал қаласы
52	Тумабаева М.Б.	І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Ғылыми-педагогикалық бағыттағы қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының докторанты, Талдықорған қаласы
53	Умарова Г.С.	кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова, город Уральск
54	Утегенова Ғ.Т.	БҚО Жаңақала ауданы М.Жүнісов атындағы ЖББОМ тарих пәнінің жоғары санатты мұғалімі
55	Утегенова Н.Т.	БҚО Казталов ауданы, Казталов ауылы Казталов мектеп-лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
56	Хабиева Д.Г.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр, «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының меңгерушісі, Орал қаласы
57	Хамзина А.	БҚО Ақжайық ауданы Горячкин негізгі жалпы білім беретін мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалім
58	Хасанов Ғ.Қ.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы, Орал қаласы
59	Шайекенов Ж.Ж.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к., Орал қаласы
60	Шалғын А.Ж.	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 2-курс магистранты, Орал қаласы
61	Шамгонова Р. Г.	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі,
62	Шанаева Д.Т.	БҚИТУ, «Шет тілі: екі шетел тілі» мамандығының II курс магистранты, Орал қаласы

МАЗМҰНЫ

Серғалиев Н.Х. АЛҒЫ СӨЗ	3
ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС	
Сабыр М.Б. АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ОРТА ТҮРКІЛІК ӘДЕБИЕТПЕН САБАҚТАСТЫҒЫ	5
Қорабай С. АБАЙ – РЕНЕССАНСТЫҚ ТҮЛҒА	12
Қыдыршаев А.С., Қыдыршаев М.А. ҚОЛДАН КЕЛМЕС ІСКЕ ҰМТЫЛ, АЗАТ БАСЫҢ БОЛСЫН ҚҰЛ / ЖАҢА ҰРПАҚТЫ АБАЙДЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫНА БАУЛУ МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА	16
Шайекенов Ж.Ж. АБАЙДЫ БІЛМЕК ПАРЫЗ ОЙЛЫ ЖАСҚА...	21
Максүтова Ж.А., Жантуриева Г.Б. ТЕРЕҢ ОЙДЫҢ ТЕМІРҚАЗЫҒЫ – ДАНА АБАЙДА	26
Сұлтанғалиева Р.Б. ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДАҒЫ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	28
АБАЙ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТІЛТАНЫМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Ержанова Ұ.Р. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ТАНЫМНЫҢ КЕЙБІР БЕЛГІЛЕРІ	36
Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ. «ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ КӨРІНІСІ	40
Раманова А.А. ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ТҮБІРГЕ КІРІГУ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА	45
Карбозова Б.Д. ҚАРШТЕРДІ КОМПЬЮТЕР ПЕРЕТАҚТАСЫНА ОРНАЛАСТЫРУДА ЕСКЕРЛУГЕ ТИІСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	48
Нурбекова Г.С. ТУЫНДЫ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	51
Polyanina O.G., Gabdesheva A.E. YOUTH AND ABAY'S SPIRITUAL VALUES	56
Магзимова Г.Т. XV-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ МАҒЫНАСЫ КЕҢЕЙГЕН СӨЗДЕР	58
Мырзағалиева А.С. «БАЙЛЫҚ-КЕДЕЙЛІК» ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚ КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ	62
Бисималиева М.К., Шанаева Д.Т. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНА УӘЖДЕМЕЛІК СИПАТТАМА	65
Мырзахметова Ж. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СТИЛИСТИКАЛЫҚ РЕҢК ҚЫЗМЕТІ	69

Қуандық Г.А. «ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ТАРИХИ СӨЗДЕРДІ ОҚИТУ ЖОЛДАРЫ (5-СЫНЫП ОҚУЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)	74
Ниязғалиева А.Ә., Шалғын А.Ж. БАТЫС СӨЙЛЕНІСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ИЗОГЛОСЫ	78
Ақболатова Л.Т. ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА – БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫ	82
Сафуллина Н. ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ – ҰЛТ ҚАСИЕТІНІҢ БЕЛГІСІ	87
АБАЙ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНЫМ, ӘДЕБИЕТТІ ОҚИТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	
Ақболатов А.А. АҚЫН ТАЛАП ТАЙМАСҰЛЫНЫҢ «АҚ КЕПТЕР» ЖЫР ЖИНАҒЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ	91
Мүтиев З.Ж., Салауатов Б.Д. АҚҰШТАП БАҚТЫГЕРЕЕВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АҚЖАЙЫҚ БЕЙНЕСІ	93
Сагидуллиева С.С., Сұлтанғалиева Р.Б. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МИКРОСЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ ЖАҢАШЫЛ ІЗДЕНІСТЕР: ЖАЗУШЫ МАДИНА ОМАРОВА ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГОТИКАЛЫҚ САРЫН	99
Сарбалина А.Б., Джамамбетова А.У. ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЗАМАНЫНДАҒЫ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	104
Мүтиев З.Ж., Айтжанова Г.Т. ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖЫРЛАНУЫ: ДАЛА ТЫНЫСЫ, ТУҒАН ЖЕРГЕ МАХАББАТ	107
Мусина Ж.Ғ. БОТАГӨЗ БАЙМҰҚАНҚЫЗЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҒҰМЫРНАМАСЫ	112
Утегенова Н.Т. ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҰЛЫҚТАУ	118
Козина Ш.Қ. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚИТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ	122
Даулетова М.К. АБАЙТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	125
Умарова Г.С., Жумагулова А. ПОЭТИКА ЛИРИКИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	127
Муханғалиев Н.Г. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ЖЕТІНШІ ҚАРА СӨЗІ	131
Қуанышев А.. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ	134
Қадырқұлов Н. ЖҰБАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КОНЦЕПТІСІ	138
Нұржанова Р.Қ. Р.ОТАРБАЕВТЫҢ «БАС» РОМАНЫНДАҒЫ МИСТИКАЛЫҚ	142

БЕЙНЕЛЕРДІҢ МИССИЯСЫ. «БАС»-ТЫҢ АЙТАРЫ КӨП.	
Мүтиев З.Ж., Сарсенғалиева Г.С. АСҚАР СҰЛТАНОВ АҚЫНДЫҒЫ: ТАҚЫРЫП АЯСЫ, ӨЛЕҢ КӨКЖИЕГІ	144
Ибраймова А.К., Адилбекова Л.М. ЖАЗУШЫ ТӨЛЕН ӘБДІК АДАМ ЖАНЫНЫҢ ПСИХОЛОГЫ	149
Қадырғалиев Ж.Д. АБАЙ ЖӘНЕ ЕУРОПА	154
Сабыр А. АБАЙ МЕН КЕЙКАУС ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫП ҮНДЕСТІКТЕРІ	156
АБАЙ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТАНЫМ, ДИДАКТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Тумабаева М.Б. АБАЙДЫҢ ГУМАНИСТІК МАҚСАТ-МҰРАТЫ	161
Дюсенғалиева М.Г. БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ІСІ	165
Құрманалин С.Б. ЖАЙЫҚ ТАРИХЫ – ОТАРШЫЛДЫҚҚА ҚАРСЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕС ТАРИХЫ	172
Гиззатов С.М. ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ АУЫЛ ТАРИХЫНЫҢ РӨЛІ (ЖАҢАБҰЛАҚ АУЫЛЫ ҮЛГІСІНДЕ)	175
Утегенова Ғ.Т. ДАЛА ОЙШЫЛЫНЫҢ ДАНАЛЫҚ ӘЛЕМІ	181
Шамгонова Р. Г. ОҚЫТУДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	184
Джанбаева А.Қ. БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТАР	189
Махамбетова А.Т. АБАЙ ЖӘНЕ ЕЛ БАСҚАРУ МЕНЕДЖМЕНТІ	195
Кенжәлиев Қ.Ж. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА ГРАФИКАЛЫҚ ОРГАНАЙЗЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ	198
Бақиев А.Е., Ақболатов А.А. ЖАҒАҢДАНУ ЖӘНЕ ҰЛТТАНУ ҮРДСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨМІРШЕНДІГІ (КӨРКЕМ-ҒЫЛЫМИ ТАНЫМДЫҚ ЭССЕ)	202
Төремұратова В.С. «ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ» АУДИТОРИЯДАН ТЫС ТӘРБИЕЛІК ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	205
Хабиева Д.Г. ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ КӘСІБИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ	210
Аймұрзиева Д.П. АБАЙ МҰРАСЫ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА	215
Хамзина А.С. АБАЙ МҰРАСЫ – ҰЛТЫМЫЗДЫҢ РУХАНИ БАЙЛЫҒЫ	217
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ	221

**Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына арналған
«Ұлы Абай мұрасы – өскелең ұрпақты рухани жаңғыртушы әлеует»
атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

**Мақалаларды беттеу авторлармен ұсынылған электрондық нұсқалар
негізінде, олардың мәтінін редакциялаусыз жүргізілді!**

Көлемі 28,5 б.т. Таралымы 500 дана. Офсет қағазы. Тапсырыс № 63

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
редакциялық баспа орталығы.*

Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 162